

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky

Sommaire voir p. 178

РКТЗ(24к)
У45

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1929

Грудень

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE — SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue des études l'Ukraine, sous la
direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1929
грудень

КИЇВ

Загального числа
книга 38

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“ „Картновому репертуарі“
та інших покажчиках Української
Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ:

В. об. неодмінного секретаря Академії Наук, акад. **Корчак-Чепурківський.**

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Київ, Сінний майдан, 14.
З. № 701 — 1700. 11¹/₄ ар.

З СЬОГОРІЧНИХ ЮВІЛЕЙНИХ ЗГАДОК.

МИКОЛА ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

Максимович як наш перший перекладач Слова про похід Ігоря.

Коли стати на грані XIX століття і уявити собі попередній історичний процес на Україні, як повільну на протязі віків руйнацію зведеної в далеких віках і не раз наново відтворюваної великої збудови — Русі-України, то початок XIX століття дасть нам таку картину. — Стародавня будівля майже вся в руїнах. Мури порушено й порозбирано. Місцями зрівняно з землею. Подекуди на їх позведено нової конструкції й нового стилю й призначення надбудови. А вся руїна взагалі укрилась лісом і бур'янами. І в тому лісі і в тих бур'янах нові мешканці пробивають собі нові тропи, заводять нові житла. Думають вони про день сьогоднішній і шмат насушника на день сьогоднішній. Немає їм ніякого діла до у віках занедбаної руїни. І нічого не роблять вони, щоб старі будівлі відновити, щоб те, що ще залишилось, зберегти.

Але іноді руїну ту відвідують туристи. Посидять, подивляться, посумують часом у самотині і йдуть собі далі. Що їм та руїна? Вона їм або чужа, або здається річчю цілком нормальною, старе віджило свій час, рушилось і нехай собі обертається у сміття й порох!

Такими туристами на руїні нашої були, до певної міри, письменники наші, Котляревський, Гулак-Артемівський, Білецький-Носенко й інші. Посиділи вони на недоруйнованих звалищах, поспівали, або часом і посвистали, в унісон з вітрами північними, своїх пісенок сумненьких або мотивчиків веселеньких, танцюристичних, і пішли собі: «Нічого, мовляв, не поробиш. Сила солону ломить. Не слинь, Паньку, над небіжчицею — Україною. Царство їй небесне»...

Приймають вони процес руїни як цілком закономірний і безапеляційний.

А ось надходять інші туристи. Блукають по руїнах і звертають увагу на те, що які ж то прегарні квітки ростуть по їх звалищах поміж бур'янами. І скільки їх! Очевидно добре угноюваний ґрунт на місці тим і високої культури рослинність тут пишалась колись, що й поміж бур'янами дикими нащадки її ще зберегли свою красу й придатність!

Тими туристами були чужинці: Олексій Павловський, князь Микола Цертелєв, Срезневський, Пушкін Олександр Сергійович і інші. А свої люди були: Бодянський, Лукашевич, Максимович, Гоголь Микола Васильович. Звертають увагу вони не на матеріальні пам'ятки доби минулої, не на каміння й вапно, а на пам'ятники культури духової, на ті квітки, що ними бував геній народу українського. Звертають увагу на його пісенну творчість. Збирають вони ті квітки й використовують їх для свого вжитку — в науці й мистецтві.

Далі підуть інші групи: підуть уже цілком свідомо вчені — археологи й історики і будуть ритись у руїнах, відкопувати старі фундаменти й розчищати їх, щоб на їхній основі прийдешні покоління, вже в XX столітті, вже в нашу добу, могли наново відбудувати тисячолітні склепіння давньої Русі — України.

Всі ці люди, і з ними багато інших, в тій чи іншій мірі, були піонерами нашого відродження. І всі вони мають у цій справі свої великі чи малі заслуги.

У нас буде зараз мова тільки про одного з їх, — Михайла Максимовича, і то в дуже вузьких рамцях, — як про першого перекладача Слова про похід Ігоря. Але в 125 роковини його народження хочемо помянути і це його діло.

Максимович був у нас першим перекладачем на українську мову Слова про похід Ігоря. У його було вже 30 літ праці над пісенною творчістю народньою. Вже він зробив на цій ділянці працю свого життя: зібрав у чотирі свої етнографічні збірки найкращий цвіт народньої творчости. І тепер, уже на схилі літ, йому захотілось відновити й наблизити до сучасности і стародавній пам'ятник письменства нашого, — струсити з його порох віків. В передмові до Слова він каже:

Съ 1800-го года, какъ издана въ свѣтъ Пѣснь о полку Игоревѣ, сложенная въ исходѣ XII вѣка, мы видимъ постоянное къ ней сочувствіе и вниманіе любителей поэзіи и старины. Есть уже девять стихотворныхъ и восемь прозаическихъ переводовъ ея на великорусскій языкъ, не одинъ разъ переведена она, стихами и прозою, у нашей западной братіи, на языки польскій, чешскій, сербскій, а также на языки французскій, немецкій, но ни разу еще не являлась она въ свѣтъ переведенною на народный языкъ Малороссіи, которой принадлежали и творецъ Пѣсни, и ея герой, князь новгородсѣверскій. Въ пополненіе этого недостатка, я перевелъ Игореву Пѣснь языкомъ и складомъ украинскихъ пѣсень, состоящихъ съ нею въ ближайшемъ и прямомъ родствѣ¹⁾.

Як бачимо, пам'ятником нашим більше цікавляться чужинці й близькі сусіди, ніж ми самі. І старий етнограф і історик почуває себе ніяково за Україну, що нехтує своїм добром, і тому він береться за працю, що взагалі мало відповідала його природньому хисту: за поетичне відтворення Слова в стилі народніх пісень.

Къ цьому новому переводу я приступилъ—продовжує далі Максимович—по многолѣтнемъ изученіи Пѣсни, совмѣстно съ нашимъ древнимъ лѣтописаньемъ и народнымъ пѣснопѣніемъ, а потому смѣю думать, что историческое содержаніе и поэтической смыслъ ея подробностей поняты и переданы мною довольно вѣрно. Но насколько удалось мнѣ передать жизнь и красоту этой лебединой пѣсни древнерусскаго Юга, о томъ судить не мнѣ, а моимъ просвѣщеннымъ читателямъ.

Тут Максимович історик і Максимович етнограф почувають під собою, і цілком слушно, значно твердіший ґрунт, ніж Максимович поет, і останній ніби наперед просить поблажливого ставлення до його праці з цього боку. І як підсумок усього сказаного, а також пояснення того, що саме найціннішим здавалось Максимовичеві у Слові, замирюючим і підбадьорюючим акордом звучать останні слова передмови:

Думы нашего древняго пѣвца, который такъ полонъ былъ любви къ Руской Землѣ, и ея славѣ, такъ глубоко страдалъ ея тогдашними бѣдами и страданьями, завѣтны для всѣхъ поколѣній Руси.

Ось які завдання ставив перед собою Максимович. Як же він їх виконав?

Щоб підійти до правдивого вирішення цього питання, треба, хоч коротко, спинитись на самому характері праці, що її повинен був проробити Максимович. Треба було перекласти українською мовою Слово о полку Ігоревім, цебто — літературний пам'ятник XII віку відтворити в усій його красі і своєрідності, надихнувши його живою стихією народньої мови й поезії.

Тут насамперед треба було вирішити кардинальне питання, що таке Слово: чи це прозовий літературний твір, чи твір поетичний, складений у формі віршованій? Питання це ще й досі не вирішене остаточно. Тим більше далеко воно було до розв'язання за часів Максимовича. Уже тоді було зроблено майже однакову кількість перекладів прозових і віршованих.

Максимович пристає до думки, що Слово є пісня, що його співано, і зазначає, що воно стоїть у найближчому й прямому спорідненні

¹⁾ Див. Пѣснь о полку Игоревѣ, переведенная на украинское нарѣчіе Михайломъ Максимовичемъ, Кіевъ, въ университетской типографіи, 1857, сс. III—V.

з українською народньою піснею. Коли так, то здавалось би, що зовсім не важко відновити стародавню пісню, користуючись засобами пісні сучасної. Тим більше, що знавцем її Максимович був добрим.

Але цього зробити Максимовичеві не пощастило, і перш за все через те, що Слово не є пісня в сучасному розумінні, а являє собою зразок поетично-прозового твору, що йому дано назву — «п'єснь» самим автором його тільки з традиції, подібно тому, як Гоголь, трохи з інших засад, назвав поемою свої «Мертві душі». Ніхто не стане шукати віршового складу в творі Гоголя, хоч може й знайдеться в йому випадково пара-друга речень, що можуть нагадати своєю структурою вірші.

Визнання Слова піснею в сучасному розумінні було головною помилкою Максимовича, що утруднила його працю. Бо йому треба було зараз же намацати пісенну ритмику Слова і взяти її для своєї інтерпретації. А цього зробити не можна. І Максимович перебирає до десятка різних метричних форм, завжди майже далеких від ритміки Слова, а часом і до складу народньої української пісні. Головним чином ритміка Максимовичева базується на коломийці. Але хіба елегійно-танцюриста коломийка нагадує поважний, іноді суворий, ляпідарний, а часом надзвичайно ляконичний і уривчастий стиль Слова?

Тому переклад Максимовича в цілому не робить враження художнього відтворення Слова, а навпаки. Тому то він викликає жорстоку оцінку Куліша, який сказав, що Максимович «перекривив» автора Слова о полку Ігоревім.

Це занадто цинічно і тільки в деякій мірі справедливо. А саме: Куліш відчув і зазначив, що Максимович переказав Слово в чужій йому словесній формі і не передав його внутрішнього ества, усієї краси його поетичної. Але Куліш не уявляв собі і всіх труднощів поетичного перекладу Слова. Тільки тепер, коли минуло з часу першої публікації Слова більше ста літ, коли вже и на Україні перекладами його займалось до двадцяти учених і поетів, можна більш-менш об'єктивно визначити місце і значення перекладу Максимовича і до певної міри реабілітувати його.

Насамперед — праця Максимовича є перша спроба українського перекладу, й до неї через те вже не можна прикладати всіх вимог як що до правильного розуміння тексту первотвору, так і до переказу його художньою мовою. Після Максимовича багато вчених працювало над вивченням Слова і виправленням його тексту, і тому нема нічого дивного, що наука в цьому напрямку пішла далеко наперед. Але треба зазначити, що й Максимович взагалі переказав текст Слова досить правильно й близько до первотвору.

Щодо літературного боку перекладу, то тут треба відзначити, що переспів Максимовичів взагалі досить стислий, без зайвих додатків. Він правильно ритмований і римований і має всього 970 рядків, переважно коломийкових, на 7 — 8 складів у рядку, в той час, як, наприклад, переспів Панаса Мирного, далеко пізніший, збудований по схемі нашої думи історичної, має 655 рядків, і більшість їх, поруч з короткими рядками, має від 10 до 20 складів.

Порівнюючи ці переспіви, бачимо, що два письменники стилізували Слово кожен по-своєму: один під народню пісню, другий — під думу. І коли взяти на увагу працю піонера Максимовича і порівняти її з працею Мирного, письменника, що міг користатись з праць українських попередників, то переспів Мирного не дуже наперед ступить перед переспівом Максимовича, а де в чому (у стислості) ступить навіть назад.

Далеко слабший переклад Максимовича щодо будови віршу й стилю. Тут цілком стверджується думка акад. С. Єфремова, висловлена в його «Історії українського письменства», що праці Максимовича в красному письменстві «досить блаженські».

Дійсно так: «благенький» і вірш Максимовича і стиль. І тому й другому він хотів надати характеру народньої пісні, і ні в тому, ні в другому випадку досягти цього йому не пощастило. Ось, наприклад, початок Слова, заспів його:

Чы не добре-бъ було, братья,
 Намъ про Игоря вѣину,
 Заспѣвать жалѣбну пѣсню,
 Як спѣвали встарину!
 А початься нашѣй пѣснѣ
 По сѣголѣтнимъ дѣламъ;
 Не по умысламъ высокимъ,
 Як Боянъ той починавъ (.)
 Боянъ вѣщій, коли схоче
 Про кого було спѣвать,
 Заразъ думкою по древу
 Починає вѣнъ лѣтатъ;
 Сѣрымъ вовкомъ побѣжить вѣнъ
 По горамъ и по доламъ;
 Орломъ сизымъ понесеться
 Къ пѣднебеснымъ облакамъ (.)
 А якъ речи годѣвъ давнихъ
 Про незгоды споминавъ,

То на стадо лебедине
 Десять соколѣвъ пускавъ;
 И который тѣлько соколѣ
 Къ тому стаду долѣтавъ:
 Про старѣго Ярославъ
 Лебедь пѣсню починавъ;
 То про храброго Мстислава,
 Що Редедю поборовъ,
 И ѣго передъ Косожськимъ
 Буйнымъ вѣйскомъ заколовъ;
 То про краснаго Романа...
 Да той, братья, нашъ Боянъ,
 То-жъ не десять соколѣвъ вѣнъ
 Не на лебедѣвъ пускавъ;
 А свои лѣтучи пѣрсты
 Вѣнъ на струны накладавъ;
 И живыи струны сами
 Грали славу тѣмъ князьям (.)¹⁾.

Вже на протязі цього маленького уривка Максимович не може звести рим у трьох куплетах і римує в такий засіб:

По сѣголѣтнимъ дѣламъ — Не на лебедѣвъ пускавъ.
 Якъ Боянъ той починавъ. Вѣнъ на струны накладавъ—
 Да той, братья, нашъ Боянъ — Грали славу тѣмъ князьямъ.

Ніяких рим тут немає. А куплет:

Орломъ сизымъ понесеться
 Къ пѣднебеснымъ облакамъ

Максимович кинув зовсім не закінченим, обмежившись двома рядками замість чотирьох.

Вже з цього уривка можна бачити, що версифікатор з Максимовича — слабкий, а часом і беспорядний.

Так сам і стиліст.

В наведених рядках маємо шість чужих мовних моментів, москалізмів та слов'янізмів: по горам і по долам, К... облакам, споминав, к тому стаду, храброго. Неправильно вжито наголосів у словах: сáмі (зам. самі), жалѣбну (зам. жáлібну). Недоладна конструкція речення: речі годів давніх про незгоди споминав. Недоладний образ:

Боян вѣщій, коли схоче Зараз думкою по древу
 Про кого було спѣвать, Починає він лѣтатъ.

Неначе Боян якийсь грамофон. Цей механічно-музичний струмент перед тим, як грати, починає крутити пластинку й шипіти, а Боян, перед тим як співати, — «зараз думкою по древу починає лѣтатъ». Теж щось від механіки. Немов поет «заряжається» тим попереднім льотом по древу...

Безперечно переклад Максимовича має багато хиб, але не може бути цілком знівельований по Кулішевому. Бо коли візьмемо, наприклад, переклад нашого сучасника акад. В. Щурата і поставимо його поруч з перекладом Максимовича, то побачимо, що не така вже буде велика різниця між ними щодо правильності передачі тексту й художності перекладів, як довгий час, що відділяє появлення їх у світ.

Ось як переказує акад. В. Щурат початок того самого заспіву Слова:

А як-би нам по-старому Заспіваймо ж як бувало,
 Заспівати пісню, браття, Як чували і як знаєм,
 Про Игоря, його вѣйсько, Бо співати по Боянські
 Про воєнне їх завзяття. Вже не є хіба звичаєм?

¹⁾ Ibidem, сс. 1—3.

Для кожного ясно, що переклад Максимовичів у великій мірі розведений словесною водою, але все ж таки близький до тексту Слова. Так само, думаю, не сумнівно й те, що, наприклад, — вислов Щуратів «воєнне завзяття» є грубий прозаїзм і від «трудныхъ повѣстій о плъку Игоревѣ» має таке ж віддалення, як небо від землі.

Я не дав би переваги Щуратові перед Максимовичем у межах цього уривку.

Безумовно, що причепливий критик міг би знайти в перекладі Максимовича не мало матеріалу, щоб ним дискредитувати перекладача. Але наше завдання полягає не в тому. Ми бачимо в особі Максимовича піонера, що прокладає шляхи для культури нашої, і тому ми звернемо увагу головним чином на те, що він зробив дійсно корисного для нас. І тут щодо перекладу Слова треба, насамперед, поставити в заслугу перекладачеві його ініціативу щодо вивчення Слова, як пам'ятника Русі Південної. Друге — це гарне наукове дослідження пам'ятника і досить близький переказ його українським словом. І вже тільки третє — визначити його заслугу, як перекладача, що хотів дати художнє перетворення Слова на зразок народньої української пісні. З цього боку Максимовичеві мало пощастило, бо він не мав потрібного для того поетичного хисту.

А все-таки й тут у Максимовича остаються значні досягнення. Ось, наприклад, його «битва на Каялі»:

Ой, изранку до вечора,
Звечора до ранку,
То не хмары громовыи
Грѣмлять безъ устанку:
Грѣмлять шабли обѣ шеломы;
Летяць, свистяць стрѣлы;
Трещать копья булатныи
Въ далекѣй чужинѣ,
У той дикѣй Половецкѣй
Безлюднѣй пустынѣ.
Чорна рѣлья копытами
Була изорана,
А засѣяна кѣстками,
Кровью поливана;
Уродила-жъ вона Руси
Тугу й гореванье...
Що шумить тамъ, що дзвенить тамъ
Рано на свѣтаньи?
То князь Игорьъ полемъ скаче,
Полкы завертае,
Бо за братомъ Всеволодомъ

Сердце замирае.
Бились день; и другій бились,
На третій, в недѣлю,
Впали Игорѣвы стягы
Въ обѣдню годину.
Тамъ, на березѣ крѣвавѣмъ
Быстрои Каялы,
Розлучилися два брата
И въ полону стали.
И вина тамъ крѣвавого
Уже не достало.
Тамъ-то Руськїи дружины
Весѣлье кончали:
Своихъ сватѣвъ напоили
И полягли сами;
Ой лягли за Руську Землю
Воны головами.
Жалкуючи, въ чистѣмъ полѣ
Трава повалилась,
И деревье ажъ на землю
Съ тугы похилилось¹⁾.

Візьміть переклад Шевченків цього місця Слова й порівняйте з перекладом Максимовича. Забудьте на хвилину, що Шевченко наш геній і скажіть, чи далеко пішов наперед переклад Шевченків од Максимовичевого?

Я думаю, що не дуже далеко. Правда, вірш у Шевченка далеко кращий. А якими гарними віршами переказує Максимович початок думи про Ізяслава Полоцького:

Не бѣжить у Переяславъ
Срѣбноструйна Сула,
Двина мутно къ Полочанамъ
Пѣдъ Литвою потекла.
Одинъ тѣлько Ізяславъ той,

Молодой сынъ Васильковѣвъ,
Объ литовскїи шоломы
Тамъ мечами подзвонивъ;
Въ свого прадѣда Всеслава
Грозну славу перебивъ...

Це для перекладу 50-х років минулого століття цілком гарно.

Нарешті хочу ще спинитись на одному місці перекладу Максимовича, на так званому «Плачі» Ярославни. Це буде тим доцільніше, що маємо якраз і Шевченків переклад цього «Плачу», а відомо, що речі найкраще пізнаються через порівняння.

¹⁾ Ibidem, сс. 15—17.

Максимович так переказує це на диво чудове місце Слова:

Чутно голосъ Ярославны;
 Як зозулька на зорѣ,
 Зарыдала—заспѣвала
 У Путивлѣ на стѣнѣ:
 «Я по тихому Дунаю
 Зозулькою полечу,
 И бобровый рукавецъ мой
 У Каялѣ обмочу;
 Свого милого я князя
 До сѣрденька пригорну,
 И крѣвавы ёго раны
 Я промью, обѣтру!»
 То княгиня Ярославна
 У Путивлѣ на стѣнѣ
 Зарыдала заспѣвала,
 Якъ зозулька на зорѣ:
 «Ой ты вѣтре, буйный вѣтре!
 Чогó все напротывъ дмешъ,
 И на легкихъ своихъ крильцяхъ
 Стрѣлы ханьскія несешъ?
 Чи то жъ мало тобѣ вѣять
 Зъ облаками угорѣ,
 Да по морю синенькому
 Колыхати корабли!
 На-що-жъ вѣтре буйнѣсенкій,
 На-що радѣсть ты мою
 Въ чистомъ полѣ вже розвѣявъ
 По сребному ковылю!»

То княгиня Ярославна
 У Путивлѣ на стѣнѣ
 Зарыдала, заспѣвала,
 Якъ зозулька на зорѣ:
 «Ой ты Днѣпре, нашъ Славута!
 На просторъ собѣ пробивъ
 Круты горы кам'яныи
 Черезъ землю Половцѣвъ.
 И до вѣйска Кобякова,
 Въ часъ великой войны,
 Ты донѣсивъ, Днѣпре славный,
 Святославовы човны.
 Принеси-жъ до мене князя,
 Друга милого мого,
 Що-бы слѣзъ моихъ не слала
 Я на море до ёго!»
 То княгиня Ярославна
 У Путивлѣ на стѣнѣ,
 Зарыдала, заспѣвала,
 Якъ зозулька на зорѣ:
 «Сонце яснѣ и прекраснѣ!
 Всѣмъ тепло и свѣтъ даешъ;
 На-що-жъ вѣйско мого друга
 Ты лучемъ своимъ печешъ?
 На-що имъ въ безвѣднѣмъ полѣ
 Луки смагою звело
 И ихъ тулы за плечима
 Лютымъ горемъ затыгло!»¹⁾

Коли в цьому плачі замінити зозульку звичайною зозулею і підправити деякі дрібні недоладності (крѣвави, напротив, облаками, лучем), то ми матимемо цілком пристойний переклад. Правда, він значно розтягнений; через те, що Максимович користався чотирьохрядковим куплетом і додержувався строфічної форми, яка справді спостерігається і в самому оригіналі.

І знов, коли порівняємо переклад Максимовича з Шевченковим, то побачимо, що попередник Шевченків за цим разом не сплюхував. Переклад його читається легко й нагадує пісню. Має він 56 рядків. Переклад Шевченків має 53 рядки, і він так само многословний. Шевченко це очевидно почував і почав був переробляти його в напрямку скорочення, але праці до кінця не довів (друга редакція «Плачу»). Характеру народньої пісні в Шевченковому перекладі не відчувається. Навпаки в його спостерігається книжний, так званий «високий» стиль, що його Шевченко пробує утворити при допомозі слів церковно-слов'янських: град, омочу, веселіє, пробив — еси носив — еси, — в першій редакції, рече, бобрянний, омию, віши — в редакції другій.

Що ж тепер маємо сказати про Максимовича, як перекладача Слова о полку Ігоревім, наприкінці цієї короткої розвідки?

Єдине, що можна сказати, взявши на увагу час, коли було виконано переклад, і наукові й поетичні засоби, що їх мав Максимович, це те, що піонер нашого культурного відродження зробив усе, що міг зробити, наскільки вистачало в його знання наукового й хисту поетичного.

В тому й полягає заслуга його, як ученого й перекладача.

А це, що Максимович перший у нас відчув обов'язок приглянутись до Слова о полку Ігоревім не тільки як до пам'ятника письменства Південної Русі, а й як до живого відгуку нашого старого культурно-політичного й соціального життя і перший приступив до праці над цим пам'ятником, робить честь не тільки науковій, а й громадській його гідності.

¹⁾ Ibidem, сс. 37—40.

Коцюбинський у революційно-народницькому оточенні.

(Початкова доба його творчості)¹⁾.

Не можна сказати, щоб ми мали цілком достатній матеріал для характеристики молодого Коцюбинського, тим паче для еволюції його громадського світогляду.

Не дивлячись на вчасний порівнюючий заклик О. Саліковського подати матеріал про молодечі роки письменника, ніхто з тих, хто справді міг би поповнити прогалини, не одгукнувся. З того часу минуло вже 12 років і натепер майже всі вони, люди того гуртку, серед якого обертався письменник та складав пляни, щоб завести соціальну справедливість, пішли *ad patres*²⁾.

Доводиться тому використовувати іноді спогади людей, що й не зовсім близько стояли до письменника.

Щодо другого джерела на вивчення Коцюбинського — архівів наших. Протягом останніх двох років авторові цих рядків довелося доволі ретельно вишукувати матеріал по архівах. Проте аргіогі треба сказати, що хай би мали жандарі хоч сякий-такий позитивний матеріал на обвинувачення нашого письменника — не жити б Коцюбинському на Україні, не мати б нашої літературі одного з чільних її талантів. Бо тими роками, як каже Покровський «вешали за одну найденную террористическую прокламацію».

Нарешті третє джерело наше — бібліотека М. Коцюбинського, яка досі ще лишалася поза увагою дослідників і яка дає важливі факти на з'ясування літературної освіти письменника.

Хай наші джерела може й не зовсім достатні, все ж сміємо думати — характер доби накреслюється зі зведених у нас матеріалів, оточення нашого письменника конкретизується, соціальне коріння початкової творчості Коцюбинського з'ясовується, хід до серйозної літературної роботи уточняється.

Свої спостереження над Коцюбинським на тлі доби почнімо з старших клас шаргородської школи.

Наголос на останній рік праці в школі робить Григорій Маньковський, учитель російської та церковно-слов'янської мов. Він каже, що останній рік навчання Михайла Коцюбинського в шаргородській школі був, можна сказати, особливо щасливий для нього, як складом учителів, так і складом товаришів його: 4 класа складалася в той час з найобдарованіших, ніби навмисне добраних, учнів. Це давало можливість учителям школи поширювати курс дисциплін, які вони викладали, не зважаючи на офіційні програми.

¹⁾ Ця робота авторова становить частину більшої праці, що він її подавав в грудні 1928 р. на оборону, переходячи в наукові співробітники київської Катедри Мовознавства.

²⁾ Велика шкода, що Володимир Дзюбинський, депутат до Державної Думи від Сибіру, який обіцяв р. 1925 написати спогади про революційний рух на Поділлі та М. Коцюбинського, не встиг цього зробити, померши р. 1927.

Як учень 4 класи, Михайло Коцюбинський не обмежувався на одному готуванні чергових класних завдань: його найулюбленишим заняттям було постійне читання книжок, яке все поширювало й поширювало його розумовий світогляд. Як завідувач шкільної бібліотеки, Маньківський мав можливість підохочувати цей незвичайний у молодів вихованці нахил через добір для нього книжок кращих письменників¹⁾.

Тоді-ж саме самохарактеристика Коцюбинського збігається з тою його характеристикою, яку дають йому тодішні учні.

Никанор Ратушинський, що вступив був до шаргородської школи восени 1879 р., пригадує Михайла Коцюбинського, учня останньої класи.

«Це був стрункий з великим чубом юнак, з блідим, надто серйозним як на свої літа, обличчям. Пам'ятаю також, що серед нас, учнів школи, він був відомий, як юнак велими розвинений»²⁾.

В поданих характеристиках тодішнього Коцюбинського ми вловлюємо характерні риси учня щонайкраще здібного прийняти ідеї 70-тих років. А настрої молоді такі й справді потрапляли з центрів і в таку глушину, як Шаргород. Шляхи для цього були.

Никанор Ратушинський згадує:

«Про вихованців под. семінарії ми, учні, чули, що серед них є соціалісти, з них деякі постраждали за свій захват»³⁾.

А один з шаргородців, не то вчитель, не то учень, 1-го листопада 1876 року писав Іванові Туровичу:

Не дай бог быть Вам свидетелем таких катастроф, какие происходили в семинарии в этом году. Жалею молодых людей, пострадавших от неумения вести дело. Я думаю, что это произошло не случайно, а по донссу. Жаль, что такое предательство укоренилось между молодыми людьми.

Я душевно обрадовался, когда узнал, что Вы не принадлежите к числу прогрессистов. Старайтесь избегать таких кружков, хотя и трудно это сделать потому, что товарищи, а больше всего любопытство могут вовлечь молодого человека в такие неприятности, которых исход платится честью и жизнью⁴⁾.

Іван Шипович у своїх спогадах⁵⁾ розповідає, що зв'язок центрів Кам'янця, Києва, Одеси з Шаргородом підтримували колишні шаргородці, бо закінчивши вищі школи, вони заїздили до Шаргороду в школу до «Марка»⁶⁾, обходили квартири й всі місця, де вчилися, гралися, дуріли. Тут згадували вони свою молодість, волю, науку й гріхи. Ми знаємо, що студента новоросійського університету Миколу Щербінського за політичну неблагонадійність було заарештовано в батьківському домі в Юзвині в той час, як він збирався їхати до Шаргороду в школу по свого молодшого брата⁷⁾. Другий студент новоросійського університету Павло Дзюбинський, брат Віталія Дзюбинського, найближчого товариша М. Коцюбинського, напевно був не тільки відомий Коцюбинському, але й одним з тих «старших товаришів», яких майбутній письменник мав собі за ідеал. А постать Павла Дзюбинського справді інтернаціональна. Тому ми дозволимо собі трохи детальніше спинитися на ньому.

Дзюбинський Павло Єгорович, будучи студентом новоросійського університету, був помічений в Одесі в гуртку Заславського, а потім Ковальського. Року 1876 Дзюбинський з Третьяковим та Олександром Афанасьєвою (засланою) їздив по Херсонщині та Київщині, щоб збирати гроші ніби на добродійну мету, на користь Слов'ян. Він, людина неблагонадійна в політичному відношенні, й останнім часом обертався серед

¹⁾ З листа 8 вересня 1927 р. ²⁾ З листа 8 січня 1928 р. Порівн. самохарактеристику М. Коцюбинського в листі до Мочульського (17. XI. ст. ст., 1905 р.): «Родинні нещастя (мати осліпла, а батько втратив посаду і настала біда) зробили мене ще більше скупленим і серйозним, так що на свій вік я видавався усім занадто поважним і розвиненим» (Підкреслення моє. / К.

³⁾ З листа 13. II. 1928. ⁴⁾ Спр. ківського військово-окружн. суду, 15, т. II. літ. Б, л. 25. ⁵⁾ Вінницька філія В. Б. У., Кабінет Виучування Поділля. ⁶⁾ Йовхима Андрійовича Шеляговського, смотрителя школи. ⁷⁾ Це було 1879 року 6 липня.

осіб теж неблагонадійних¹⁾). Такої жандарської характеристики було досить, щоб у люті часи існування «Временного одес. ген.-губернаторства» генерал-губернатор поклав резолюцію: «Арестовать и в Восточную Сибирь».

Під час арешту Дзюбинський поведився, як справжній революціонер. Він і в цю трагічну для нього хвилину не пропустив випадку, щоб не поглузувати з своїх ворогів, представників уряду. 28 червня 1879 року Павло Дзюбинський прибув до свого батька у Рогинці Вінницького повіту, закінчивши на цей час природничий факультет новоросійського університету й одержавши свідоцтво на право учителювати в гімназії. Знаючи наперед, чи може навіть попереджений від жандарів, що йому посади не дадуть ні в Київській, ні в Одеській окрузі, він уже написав заяви до кураторів Оренбурзької й Казанської округ, прохаючи посади вчителя гімназії. Але в цей час у Рогинці, у ті самі Рогинці, куди через 4 роки загостив з трусом ісправник до Віталія Дзюбинського, зробивши передніше, 18 квітня 1883 р., трус у Вінниці в Коцюбинського²⁾, приїздить вінницький ісправник з телеграмою подільського губернатора, де наказано було — у вільного слухача Павла Дзюбинського зробити труса, арештувати й вирядити в Одесу до генерал-губернатора.

Коли ісправник показав губернаторові телеграму, то Павло Дзюбинський сказав ісправникові, показуючи своє свідоцтво про закінчення університету: «Ви не туди попали, шукайте вільного слухача»³⁾.

Ще один факт про Павла Дзюбинського, що відбував своє заслання у Східнім Сибіру. Жандарям стало відомо, що обвинувачений Фоменко, разом з Морозовським, утікши із служби, попав в Одесу на конспіративну квартиру Чудновського. Але там стало відомо, що буде трус; обидва вони були відведені на приміщення студента Павла Дзюбинського. Коли Фоменко вдруге прибув до Одеси, він зайшов до Дзюбинського, який дав йому притулок і шукав з прохання Фоменка якогось невідомого Івана Миколаєвича Кислякова. Цей Кисляков у свою чергу відвів Фоменка до дівчат Христини й Соні. Дзюбинський, що його на адміністративному засланні питали про Кислякова, не побажав дати про нього будь-яких указівок. «А з цього — робили висновок жандарі — можна вивести, що він (Дзюбинський) у своїх помилках, що були підставою до заслання, ніскільки не покався»⁴⁾.

Закінчивши школу в Шаргороді, Михайло Коцюбинський, дарма що не пішов учитись до подільської духовної семінарії, проте підтримує тісні зв'язки з учнями цієї семінарії, куди вступили його шаргородські товариші.

Щоб зрозуміти ідейне життя нашого письменника в цей переходовий час, погляньмо на політичний рух у Кам'янці серед шкільної молоді.

Народницький революційний рух серед учнів середніх шкіл на Поділлі виник доволі рано. Так уже року 1874 брацлавський ісправник на підставі чуток повідомляв губернаторові, що семінаристи подільської духовної семінарії розповсюджують проклямації «возмутительного содержания»; щоб уникнути відповідальности, винні звільнились з семінарії, а на чолі їх стоїть семінарист Старинкевич, репетитор при попівських дітях в с. Глинянці⁵⁾.

1876 року жандарському управлінню в Кам'янці⁶⁾ стало відомо про

¹⁾ «Дело упр. времен. одесского генерал-губернатора», 1879 р., № 100, л. 175, зв.

²⁾ Т. Слабченко зробив помилку, друкуючи документа про М. Коцюбинського («Черв. Шлях», 1927 р., кн. 9—10, с. 179). Треба «Рогинцы» (не «Рошицы»).

³⁾ «Дело канцелярии подольского губернатора «О преступной пропаганде», 1879 р., № 24, рапорт вінницького ісправника. ⁴⁾ «Дело упр. врем. одесского ген.-губернатора», «О возникновении, производстве и окончании дознаний по делам политического характера», 1881 р., № 6, с. 141.

⁵⁾ «Дело канц. под. губ.», 1873 р., № 154.

⁶⁾ «Київ. ген.-губ.», 1879 р., № 171.

розповсюдження між подільськими семінаристами забороненої літератури. 10 чоловік було притягнуто до відповідальності та посаджено до в'язниці. Через рік ця справа закінчилась віддачею їх під догляд поліції.

Року 1879 в Кам'янці з ініціативи гімназиста 8 класу Маркела Шпіркана склався нелегальний гурток, що йому революційну літературу, де були й українські та польські брошури, постачав студент петербурзького університету Шполянський. В гурток увіходили 2 недовчені семінаристи, пізніше дрібні службовці в Кам'янці, Крижановський та Козачковський, недовчений гімназист, теж службовець, Орловський, три семінаристи: І. Турович, Стопневич та Василевський і два робітники з майстерні «Свобода». Гурток зробив невдалий почин улаштувати нелегальну друкарню, де б можна було передруковувати прокламації з центрів та свої. Через злочин одного з членів гуртка, Крижановського, який пограбував пошту та зробив озброєний опір поліції, гурток опинився на лаві підсудних у київському воєнно-окружному суді й учасників покарано переважно каторгою¹).

Дальшими роками революційний рух серед подільських учнів ще збільшився, бо саме тоді «Народня Воля» доходила своєї кульмінаційної точки. Тепер політичні процеси, де притягувано до відповідальності подільську молодь, звичайно розв'язувались адміністративним шляхом. Хронологічно далі йде процес Гладишів, Миколи та Михайла, двох братів гімназистів, що в них жандарі 30 жовтня 1881 р. зробили трус і знайшли декілька книжок та брошур, а головне каталог цілої нелегальної бібліотеки, де було поіменовано 215 одиниць²) і зашифрований список 57 осіб, переважно учнів кам'янецьких шкіл поділених на «вірних» та «майбутніх», що довго потім правив жандарям за дороговказ, коли доводилось кваліфікувати їхню благонадійність у дальших процесах. У справі Гладишів жандарі притягли до відповідальності також колишнього гімназиста Федора Машевського. Всі три були покарані так: Миколу Гладиша заслали на три роки в Західній Сибір під догляд поліції, Михайлові — 3 місяці в'язниці, а потім 2 роки догляду поліції, Машевському один рік догляду поліції.

Далі ніби чергуючись з гімназією на сцену виступа знов семінарія, де почало організовуватися революційне товариство з назвою «Подольская Дружина». Готував появу цього товариства до кінця навчального 1880-1881 року Володимир Дзюбинський, пізніше організаторами були Григорій Львович³) та Валеріян Старинкевич. Серед рядових членів організації маємо такі ймена: Микола Марценко, Раригон Прохневич, Микола

¹ «Спр. київ. воєнн. окр. суда», 1879 р., настільний реєстр № 479, літ. А, Б, В, Г, київ. ген.-губ., 1879 р., д. № 233.

²) Назва його «Каталог нелегальных книг, брошюр и рукописей». В ньому подано такі видання Драгоманова, Шевченка та Франка: XIII. Драгоманов, Передніє (sic!) слово. XV. Драгоманов, Як де земля подилена и як ее треба держать. XVI. Драгоманов, Лыхи люды (sic!), XXXIV. Камен'яри е старе вино в новой посудыни (стихи выписанные из журнала «Дзвин»), VС. Переднее слово от издателя Кобзаря Тараса Шевченка (рукопись). CLII. Т. Шевченко, Кавказъ (стихи писанные). CLVII. Драгоманов, Про богатство та бидность. CLXIV. Т. Шевченко, Сказъ про него и Кавказъ его (рукопись). CCXV. Драгоманов, До чего довоевались. В «Каталогі легальных книг» указано тільки «Кобзар» Шевченка.

У цьому каталозі під № 62 подано «Обвинительный акт по делу Шпиркана (гектографир.)», де, «делом Шпиркана» названо справу, що ми її перед цим розглянули й що її уряд, виходячи з важливости провини називав «делом Крижановского и других». Це свідчить про прихильне щонайменше ставлення гімназиста Гладиша до колеги Шпіркана.

³) Як раз до Григорія Львовича ректор семінарії приклав епітета «генерал семинарской социалистической пропаганды», а не до О. Саліковського. Аркадій Зекцер («1905 рік на Поділлі» сс. 6—7) перекутив документ «Выписка из книги журналов педагогических собраний правления под. дух. сем. с № 1-го по 18-й за 1882 год. Журн. № 10 от 30 апреля, 14 мая 1882 года» (Вінницький окрарх.).

Лосятинський, Андрій Степанковський, Всеволод Крупський, Олександр Саліковський, Борис Зазулинський, Будний Петро, Вячеслав Томасевич, Володимир Злотчанський, Валеріян Боржковський, Тиміш Бачинський.

Організація вже відбула декілька зборів, випустила спеціальну відозву на 1 березня 1882 року, першу річницю вбивства царя Олександра II, мала заснувати два гуртки під орудою Григорія Львовича та Валеріяна Старинкевича; були розмови про нелегальну друкарню; гарячі голови мріяли вже навіть про те, щоб усю семінарію перетворити на правильно-організований соціалістичний табір, але серед членів організації знайшовся провокатор Тиміш Бачинський, що буваючи на нелегальних зборах організації, разом з тим увійшов у зв'язок з ректором семінарії, якому й розповів усе до найменшої дрібниці про семінарську нелегальну організацію. Григорій Львович, Валеріян Старинкевич та Володимир Дзюбинський попали на заслання в Сибір, інших же було звільнено з семінарії та віддано переважно під двохрічний нагляд поліції¹⁾.

Невиловлені досі в Кам'янці революційно настроєні особи дали можливість жандарям скласти року 1883 новий політичний процес організації під назвою «Подольская группа партії Народной Воли», де обвинувачувано фельдшера Раригона Ткаченка, що останнім часом служив урядовцем подільської контрольної палати та що в нього в самоварі було знайдено проклямації, Андрія Протасова, Ісаака Малярчука та Івана Виверцева, які закінчили київську воєнно-фельдшерську школу, студента Казимира Сенкевича²⁾, гімназиста Володимира Левенталя, колишніх гімназистів Анзельма Ярошевського та знаного із справи Гладишів Федора Машевського. Процес було закінчено адміністративно. Раригон Ткаченко та Андрій Протасов були заслані до Західнього Сибіру під догляд поліції на 3 роки кожний, Сенкевича та Ярошевського покарано відвертим доглядом поліції поза місцевостями, що їх оголошено в стані надзвичайної охорони, першого на 3 роки й другого на 2. Малярчук та Виверцев одержали догляд свого воєнного начальства на 2 роки; Левенталь утік за кордон, а Машевський ще до закінчення процесу помер³⁾.

Крім цих групових процесів були ще процеси поодиноких осіб, як, напр., Євгена Вороніна, покараного засланням до Сибіру, Миколи Стародворського, що його вислано було з Кам'янця до Слободи Шеліховської Лятичівського повіту на 3 роки, як висловився генерал-губернатор в резолюції «под надзор полиции и отца»⁴⁾.

З яких же кадрів формувалось це «движение учащейся молодежи» в Кам'янці, як назвав народовольчий рух Покровський? Відбиттям чийх інтересів та світогляду цей рух являвся? З понад 50 осіб, поіменованих у нашому огляді, на долю дітей духовенства припадає $\frac{3}{5}$, а інші, куди входять переважно діти урядовців, становлять решту $\frac{2}{5}$. З поміж $\frac{3}{5}$ помітну групу складають дрібне духовенство, тоб-то діти дяків, дяконів, сини попівських удів.

Дехто з дослідників помилково гадає, що в політичних процесах того часу була притягнута «трохи не вся тодішня інтелігенція»⁵⁾. Проте 50 душ у всьому русі на тисячі кам'янецьких учнів — кількість, як бачимо вельми незначна.

Щоб ясніша була картина руху цієї невеликої та економічно цілком безсилої суспільної верстви, до загальної хроніки додамо ще декільки цитат про настрої.

Про настрої молоді в той час ми довідуємось з листів. Таю Іван Гаври-

¹⁾ «Спр. кнів. ген.-губ.», 1882 р., № 197. ²⁾ Сенкевич мав прозвисько «Байда».

³⁾ Одес. краев. істор. архів, фонд прокурора од. суд. палати, рік 1883, № 34.

⁴⁾ Спр. кнів. ген.-губ., 1882 р., № 10. ⁵⁾ Див. М. Коцюбинський, Твори, том I «Княгосп.». Нотатки до біографії, Ан. Лебеда, с. CV.

лов, кореспондент «Труда», у листі до Ткаченка державу російську характеризував як «темное царство», але на допиті виправдувався, що «темное царство» єсть метафора містечка Бахмача¹⁾.

Іван Турович, засланий восени 1879 року на каторгу, до свого батька, яновського дяка в листах, що він їх посилав з семінарії, писав на початку 1879 року:

Вы говорите, что дела киевской, харьковской и петербургской молодежи заставили Вас писать к нам письмо в виде предостережения.

Да действительно все почти передовые статьи, фельетоны, частные заметки и проч., все это кричит, охает и ратует настоящего движения, или прямо говоря против социалистов. Даже в одном номере, не помню какой газеты, было такое восклицание: «О, боже, в каком веке мы живем, что политического преступника даже и розгами нельзя наказать!?» Словом все и всюду кричат и плачут. Но что же это в самом деле значит молодежь, к(ото)рая была уже на самом конце просвещения и вдруг падает в безвыходную пропасть? Неужели это одно самодурство, ради к(ото)рого молодежь жертвует собою? Подобные вопросы у нас разрабатываться не могут. «Вы, милостивый государь, говорит издатель к. н. газеты, оч. свободно выражаетесь в этой статье; вы говорите, что протест петербургской молодежи вполне естественный, что студенты домогались вполне естественных прав и улучшений и пр. и пр. да вы знаете, что за это вас со мною пугнут туда, куда Макар телят не гоняет; вашей статьи я поместить не могу»... Действие на писака произведено потрясающее; на другой день вместо статьи, к(ото)рая выяснила бы многое, появляется заметка: «ужасное зрелище! студенты произвели демонстрацию, взбунтовались» и пр. в этом роде. Понятное дело, что при таком положении дела индеферентизм или хладнокровно-тупое созерцание на ход дела не мыслим, тем более для молодежи, к(ото)рая стремится к тому же концу просвещения... Впрочем к(а)к не прискорбно подражать плаксивым крикунам, а приходится позаимствовать от них их раболепный термин: «наше дело молчать и делать то, что нам велят»; замолчу же и буду делать то, что велят»...

Але Турович не замовчав у листах. І особливої гостроти набуває іронія його в тих місцях де він критикує не загальний стан, а вчинки свого начальства. Він напр., словіщає, як наляканий ректор скрізь і у всьому бачить соціалістів.

В одному листі (17.IX. 1879) він розповідає, як звільнений семінарист пішов просити ректора прийняти його до семінарії знов.

На это быстро-соображающий ректор сказал ему: «теперь, знаете, такое смутное время... все кричат, что семинария—это притон социалистов (резон!?)... так что едва ли удастся поступить в семинарию...» (да, и советую вам о ректор не принимать). И это он говорит человеку, к(ото)рый может и понятия не имеет о слове социалист. А что же это мне скажет?!

В другому місці Турович розповідає, як його товариші, теж звільнені з семінарії з нотаткою «3» за поведінку, просили дозволу скласти іспит на вступ до семінарії...

Вы любопытствуйте послушать, что сказало просителям их высокопреподобие: «теперь с тройками по поведению поувольняли социалистов (к чему он приплел слово «социалистов»—это разве одному богу известно); а так как у вас тройки, то и вы мало чем отличаетесь от них». Эта мудрая логика была изрыгнута ректорским чревом!!!²⁾.

Про антирелігійні настрої подільських семінаристів наші матеріали подають теж деякі факти.

На зборах у Ткаченка на Руських Фільварках ішла мова про семінаристів, які поламали та повіривали хрести на кладовищі. Там же було піднесено думку про потребу прищеплювати учнівській молоді антирелігійні ідеї³⁾. А волосний писар Стефанович вирядив від себе релігійного Кривановського через те, що він був будьяких релігійних переконань. Одного разу, як піп давав йому цілувати хрест, то він ухилився й вийшов з церкви. Ще до цього Стефанович помітив у Кривановського молитовник у сал'яній оправі й в ньому сторінка, де були молитви за царський дім, була перекреслена синім атраментом. Коли Стефанович запитав власника молитовника, Кривановський відповів: «Это для сокращения,

¹⁾ Фонд прокур. од. суд. пал., рік 1883, № 34, л. 208. ²⁾ Початок травня 1879 р. Канц. київ. ген.-губ., 1883 р., № 85, л. 393, зв.

так как это делается в семинарии»¹⁾. Турович разом з тим накреслює свій план на продовження освіти. Він збирається, не поновлюючись в духовній семінарії²⁾, вступити до учительської семінарії, або просто скласти іспит на народнього учителя. Цим він уникає призову на воєнну службу, а потім уже, взявшись до серйозної праці над собою, він вступає до якоїсь вищої школи. Про духовну семінарію він так пише в листі (17.IV. 1879) до свого батька:

Вам, я думаю, уже известно, что семинаристам, для поступления в высшие учебные заведения, нужно держать экзамен на аттестат зрелости, а это равносильно окончательному запрещению. О семинарии же все газеты толкуют, что это ни что иное, как школа грамотности. Итак, в этом году ни один семинарист не будет в университете! Исполать вам дети!!

Такі семінаристи, як Турович, вибуваючи передчасно з школи, ставали в кращому випадкові урядовцями з платнею 13 карб. на місяць, як це було з Козачковським та Крижановським, не то ставали репетиторами професіоналістами. А стан цієї останньої категорії працівників прекрасно змалював Володимир Чарнецький у своєму проханні до київського ген.-губернатора³⁾:

Большая трудность, с которой мне, как скомпрометированному в политическом отношении, приходится добывать уроки и почти ежедневная шаткость положения, при средствах частного учителя к жизни, не говоря уже о том, что подобные занятия ничуть не обеспечивают будущности человека, как единицу— все это послужило причиной моей ужасной теперешней бедности и я не имею ничего, кроме того, что на мне.

Характеристика семінарського руху, що її дав О. Саліковський у своїх спогадах про Коцюбинського правдива тільки почасти. Ми маємо повне право йому закинути, що він у своїй характеристиці не охопив усього руху в семінарії, як за висловом акад. Єфремова⁴⁾ «не доглянув того що вже сталося в духовій організації Коцюбинського». Саліковський також не бачив у що перетворювався політичний рух, як він виходив за межі семінарських та гімназійських стін.

Укажемо на Мелетія Лозинського, який вийшов з останньої загально-освітньої класи подільської семінарії, 4-ої, і був покликаний до війська 1877 року, але служив на Україні в 46-му запасному батальйоні в Гайсині. Він написав українською мовою проклямацію «Люди» адресовану «Всім грамотним й неграмотним», заклик до народу, де, ганблячи заведений у Росії лад щодо виплачування податків та податків, а також утримання війська і, підбурюючи нижчу класу народу до незадоволення та одвертого виступу проти панів, кликав нарід діяти сміливіше, не слухаючи попів, повстати спільними силами й, не шкодуючи взагалі дворянства, одібрати від нього землю, щоб поліпшити побут селянського стану. Цю проклямацію Лозинський передав селянину, що повертав з міста. Але натрапив на десяцького. Київський воєнно-окружний суд у складі виключно з штаб-офіцерів засудив Лозинського до смертної кари на шибениці⁵⁾

Матеріали показують, що й пізніше, як тільки народовольці на Поділлі намагалися порушити справу з теоретичного ґрунту й взятись до практичної роботи, вони звичайно бачили себе перед дилемою, чи їм у своїй роботі додержуватись централістичного напрямку, що він ішов з Петербургу та базувався на великоруській общині, чи орієнтуватись на місцеву українську людність у такому напрямі, який показував у своїй женецькій «Громаді» Драгоманов. Перший напрям виявився найяскра-

¹⁾ «Спр. київ. воєн.-окр. суду», 1879 р., літ. А, лл. 44 та 45.

²⁾ Дарма, що батько дивується, як можна підготуватись до вищої школи, не пройшовши 3 та 4 клас духової семінарії. ³⁾ «Спр. канц. київ. ген.-губ.», 1882 р., № 366. Дата 23. XII. 1886 р. ⁴⁾ Акад. С. Єфремов, Коцюбинський, критично-біографічний нарис, Київ, 1922, с. 15.

⁵⁾ «Спр. канц., воєн. прок. київ. воєн. окр. суду», 1880 р., 19-а.

віше в свідченні, що його дав Микола Стародворський на допиті 14-го серпня 1882 року, переказуючи зміст програми, яку він одержав. На ці відомості начальник подільського губерського жандарського управління покладав великі надії: «если окажутся верными, принесут значительную пользу делу». Зміст теоретичної частини свідчень Стародворського такий. Народні ідеали Великоросів дуже близько підходять до програми партії «Народної Волі», бо там є община. На Україні ж общини нема, тільки подвірне володіння. Тому Українці народ буржуазний і коли станеться політична революція, то Україна стане гальмом для розвитку ідей соціалізму та й в майбутньому, коли збереться земський собор, то представники від України будуть проти економічних реформ у соціалістичнім дусі. Отже висновок, що його робить Стародворський: 1) треба об'єднати всіх соціалістів, бо в їх однакова мета, дарма, що йдуть вони різними шляхами до цієї мети, 2) організувати соціально-революційні сили, зважати тільки на економічні та юридичні умови даної місцевості, на національні ж особливості звертати увагу в такій мірі, наскільки це треба, щоб не зашкодити успіху боротьби. Останній висновок Стародворського той, що тепер же є потреба «ввести в сознание малорусского народа идеи общинного землевладения и общинного же труда», гадаючи, що це дуже легко зробити, бо нарід скрізь на Поділлі, виключаючи Балтський та Ольгопольський повіти, дуже бажає землі. Коли в цій програмі М. Стародворського в частині практичній згадано між іншим і федерацію «дружин», які повинні послати в комітет представників з «дружин» у Київ, то записки Володимира Дзюбинського принцип федерації мають за вихідний пункт. В «Программе кружка малорусских народников» Вол. Дзюбинського говориться про потребу федерації України та інших країн¹⁾. В «Нескольких словах вместо предисловия» знов таки висловлюється певність, що соціалісти, стоячи на попередніх засадах не зроблять ніякого перевороту. Треба реформувати сучасний загально-російський соціалізм. Йому треба диференціюватись у різні народництва. Одно з таких народництв є українофільство. І далі вже від українофілів соціалістів пропонує схему роботи, подаючи «Програму социалистической деятельности в малорусском селе».

Власне в цій записці організаційну діяльність, тобто питання, як організувати гуртки й загони для активної боротьби з урядом, автор навмисне проминає, а в агітаційній роботі та в підготовці агітаторів з гущі самого народу автор намагається висунути не тільки революційне завдання, але ще й культурну ціль.

Розповідаючи, як вести агітаторську роботу на селі та готувати осіб, що самостійно могли б вести революційну роботу серед українських селян, він пропонує в цій роботі користати з популярних книжок Драгоманова, Івана Левицького, художніх творів того-ж Левицького, Куліша, Марка Вовчка, а Шевченка рекомендується розробляти в рефератах. В одному місці свої записки Дзюбинський, відсилаючи читача до легальної російської літератури, додає в примітці таке побажання, що його наступні покоління Українців не здійснили ще й досі:

Желательно конечно всю русскую литературу в Малороссии заменить малорусскою, в особенности это нужно сказать о литературе чисто народной. Нужно полагать, что одним из важных дел украинофилов должна быть народная литература общего и социалистического направления.

В «Нескольких словах вместо предисловия» він шкодує, що через довге відцурання народу українська молодь кепсько читає українську книжну мову (Куліша, «Громаду»).

В другому місці, рекомендуючи як підмогу до 3 розмов Драгоманова брошуру російською мовою, видану російською соціалістичною групою

¹⁾ «Спр. канц. кiev. ген.-губ.», 1882 р., № 197. На жаль самої «Програми» в справі нема.

в Женеві «Сытые и голодные» і «Хитрая механика» автор у примітці дбайливо додає «Хитрая механика переведена на малорусский язык». Як бачимо між Миколою Стародворським та Володимиром Дзюбинським цілий ряд принципових розходжень.

Не може бути сумніву, що пишучи свою записку Вол. Дзюбинський за вихідну точку мав «Громаду» Драгоманова й зокрема його «Передне слово» до «Громади», що він її навіть цитує в своїй записці. Як відомо, виставляючи федералістичну програму, Драгоманов виступав проти централізму тодішніх російських революційних організацій, як це ми бачимо й в статті «Народная Воля о централизации революционной борьбы в России»¹⁾. Вол. Дзюбинський вимагає від «общерусского социализма» диференціації. На Україні ж його мусять репрезентувати українофілі-соціалісти за Дзюбинським. Як Драгоманов у «Передньому слові» в багатьох місцях доводить потребу українським соціалістам «держатись кожний свого кутка, котрий їм найбільше відомий і де вони найбільше зрослись з людьми»²⁾, так і Вол. Дзюбинський, кажучи, що людина може зробити далеко більше користі в тій місцевості, що її вона добре знає, пише в листі, щоб Ловицький швидко відбував військову службу, бо каже він «работа в нашей местности будет совершенно сообразна твоим убеждениям».

Далі Дзюбинський, певно визнаючи потребу Ловицькому спеціалізуватись у ремісництві, питає, чи добре його товариш опанував токарний станок і що Ловицький певно догадується, на що йому потрібні ці відомості.

Так само Вол. Дзюбинський у програмі проти того, щоб агітуючи, вживати містифікації та спиратись на авторитет царя, як зробили того часу революціонери в так званім Чигиринським ділі й проти чого знов таки повстає Драгоманов у своєму «Передньому слові». Нарешті деякі спеціальні вислови Вол. Дзюбинського, як «слухний час» збігаються з драгоманівськими, ужитими, в «Передньому слові». Виходить тоді, що Вол. Дзюбинський чи тільки ідеологічно, чи й організаційно належав до «Молодої Громади»³⁾, що її представників називано українофілі-соціалісти та був попередником тих, що за рік чи два потому склали гурток соціалістів-федералістів у Петербурзі⁴⁾.

Доля Вол. Дзюбинського та Миколи Стародворського склалась відповідно до принципів, висловлених кожним з них. Стародворський після цілого ряду пригод попадає до Петербургу, де й робить терористичний акт. Дзюбинський же, закінчивши семінарію року 1881, прямує в село, займає посаду дяка в с. Радовицях Літинського повіту, передає звільненому перед тим дякові Білинському обов'язки разом з прибутками, а себе цілком присвячує революційній роботі серед селян, живучи в свого батька попа в Голотьках, перебуваючи в постійних зносинах з барським учителем Шпаковичем Володимиром⁵⁾ та відвідуючи Кам'янець і Київ. Бувши в Кам'янці 20 квітня 1882 року, він написав листа колишньому семінаристові Павлові Ловицькому, що відбував військову службу в твері, про арешти в семінарії Львовича, Старинкевича й інших, додаючи, що «это еще не слишком важно», що людей чесних і енергійних «есть много и никакая вражеская сила и никакие репрессалии не могут перевести их у нас» і що таких людей «рождает безотрадное положение всего русского государства».

¹⁾ «Вольное Слово», № 37—38, 1882 р. ²⁾ Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим № 1. Передне слово до «Громади», с. 61.

³⁾ Див. «З революц. українського руху 1870-х рр. в добу тимчасових генерал-губернаторів» Ол. Рябініна-Скляревського (Зб. «За сто літ», книга перша, сс. 159, 160, 163). ⁴⁾ Див. «Записки Наук. Т-ва Імени Шевч.», т. CVIII, р. 1912, кн. II, с. 147.

⁵⁾ Шпакович учився в кам'янецькій дух. школі, подільській духовній семінарії. До семінарії вступив 1873 р., а виключений як здається Клементієві Дзюбинському, 1877 року.

Цього листа витрусили в Ловицького, а крім того на Волод. Дзюбинського зробив доноса згадуваний уже провокатор Бачинський, який заявив, що Дзюбинський був у семінарії на нелегальних зборах у жовтні 1881 року¹⁾; та ще головним організатором «Подольської Дружини» у семінарії був саме він, Дзюбинський, а Львович та Старинкевич, то тільки його наслідувачі. Заява Бачинського й призвела до тусу у Голодьках у Дзюбинського в той час, як Дзюбинський був у Барі у Шпаковича та арешту в той же день²⁾.

У самого Володимира Шпаковича, вчителя барської народної школи, сина померлого попа, тус було переведено аж через 9 день, а тому, цілком слушно повідомляв могилівський ісправник, Шпакович передбачав тус. У нього нічого злочинного не було знайдено³⁾.

1883 року Шпакович разом з Стародворським у барському лісі організували звільнення від поліцейських десятських Никона Волянського, що втік з Сибіру.

В процесі (Деп. мин. юст. 2 угол. отд., 1884 р., № 122) було притягнуто 13 осіб, а між ними крім Шпаковича, його сестру Ганну, Теофіла Латті, Софію Клопотовську, Володимира Кривицького, Ісаака Суворова. Шпаковичу було зараховано попередній арешт та покарано одвертим наглядом поліції на 3 роки поза місцевостями, що їх оголошено в стані особливої охорони⁴⁾.

Згодом виник процес Подолян, що їх обвинувачувано на підставі матеріялів, здобутих у Петербурзі. Зупинімось трохи детальніше на цьому процесі.

6 жовтня 1884 р. в Петербурзі були арештовані з обвинуваченням в державних злочинах відомий емігрант Герман Лопатін та дочка колезького реєстратора Тодосії Лобойки. Петербурзьке губ. ж. упр. установило, нами великобританського підданого Фредрика Норриса та дочки колезького реєстратора Тодосії Лобойки. Петербурзьке губ. ж. упр. установило, що обоє вони належать до центрального гуртка «Народної Волі». Поруч цього дослідження заміток та записів, узятих у Лопатіна та Салової, стало за підставу до того, щоб притягти на допит цілий ряд осіб, які «Народній Волі» робили різні послуги, проживаючи в різних місцевостях імперії. Справа про Подолян (Дело 1885 г., № 153, департ. министер. юстиции, 2 уголовного отд. «О сыне чиновника Михаиле Коцюбинском и др. Нач. 16/IX 1885. Конечно марта 7 дня 1886 г.», на 17 швілистах) — то обвинувачення групи допомагачів «Народної Волі», що живуть у Подільській губ. Про Подолян у паперах Салової знайдено такі замітки:

¹⁾ Збори відбувались на квартирі Львовича. Певно там Володимир Дзюбинський розвивав свої «українофільсько-соціалістичні» думки, але Саліковський у своїх спогадах про це не згадує, бо він там не був. З справи знаємо, що там були Томасевич, Марценко, Злотчанський і Старинкевич. ²⁾ На розпитування в Голодьках та Радовцях люди сказали поліції, що В. Дзюбинський агітації не вів у цих селах, тільки одвідував Шпаковича в Барі та синів попа Кочуровського в с. Барських-Чемерисах. Про випадок з В. Дзюбинським у Барі знаємо з рапорта могилівського ісправника, що приїхав тусити Шпаковича: «я по слухам осведомился, что в с. Голотьках Литинского уезда недавно арестованы по политическому делу двое (sic!) молодых людей—тех самых, которые в прошлом году во время проезда г. бывшего губернатора были задержаны в г. Баре полицейским надзирателем, как навлекшие на себя подозрение своим праздношатательством, и в то же время, по проверке их документов, отпущены, на что они лично жаловались его превосходительству и жалоба их была оставлена без внимания».

³⁾ Інтересно, що в Раригона Ткаченка було знайдено барську Шпаковичеву адресу (одеський кр. іст. ар., фонд прокур. од. суд. пал., рік 1883, № 34, л. 17).

⁴⁾ Пізніше про Володимира Миколаєвича Шпаковича знаємо (д. нач. п. г. ж. упр., 1893 р., № 23), що він 1893 року, буди під таємним нагляданням, 17. VIII вступив учителем рудничої школи на рудник Риковського Таганрозької округи. К. Дзюбинському здається що Шпакович, висланий з Бару, потім повернув і був барським міським головою.

Каменец. Присяжный поверенный Гольдсмит, жена его Софія Ивановна, к ней от Франк.

Когутов, помощник присяжного поверенного, Семинарская улица, Новый План. Михаил Гладыш на Фольварках, найти сестру его Веру, гимназистку 5 или 6 класса.

Город Бар, акушерка Анна Шпакович и учитель Николай Ванькевич.

Местечко Немиров, Козачковский.

Город Ананьев, гимназист 8 класса Юлиан Томашевский.

Город Хмельник, деревня Качановка, дьячек Макарий Сендерко.

Город Винница, Коцюбинский, собственный дом около тюрьмы, являться от Константина Туровича.

В уезде священник Александр Войтковский.

Летичевский уезд, местечко Зеньков, Томасевич, мать его вдова священника.

Село Поросятков, учитель Мандрыка.

Город Ушица, нотариус Яворский к нему от Суворова.

На границе местечко Сатанов, управляющий именем Городынский.

Город Проскуров, дер. Чемеровцы, священник Чуперкин.

Город Балта, Марченко.

Коли взяти на увагу, що Роза Франк була тоді слухачка вищих жіночих курсів у Петербурзі, а Турович Кость та Ісаак Суворов були студентами київського університету, тоді стане зрозуміло, що саме ці троє Подолян передали адреси своїх земляків до центрального гуртка «Народной Воли». Зокрема адреси з Києва до Петербургу від Туровича та Суворова міг одвезти спільник Лопатіна в убивстві Судейкіна Микола Стародворський. Прокуратура притягла до відповідальності не всіх, бо, напр., Софія Гольдсміт на той час уже втекла за кордон, з інших обвинуватили переважно тих, що вже були відомі своєю політичною неблагонадійністю, декого допитали тільки як свідків. Вирок для Коцюбинського з товаришами був такий. Справу про Михайла Коцюбинського, Ганну Шпакович та Миколу Ванькевича припинити, учинивши за ними з 11 березня 1886 р. неявний нагляд поліції, Туровичову ж та Козачковському провину взяти на увагу при розв'язанні «Немирівської Ліги», де їх обох теж було притягнуто.

Нарешті треба зазначити, що ім'я Григорія Львовича ще раз впливало в жандарському управлінні на Поділлі. 30 березня 1888 року в с. Лодоватій Брацлавського повіту, де батько Григорія Львовича попував до смерті, в вересні 1887 року, селяни, розкриваючи на попівському дворі сарай, в солом'яному острішку знайшли нелегальну літературу: 3-х сортив проклямації, а між ними два примірники українською мовою «Честнымъ мирянамъ, православнымъ крестьянамъ и всему народу руському. Объявление»¹⁾.

Цікаво тут же одзначити, що на цій проклямації відбилась лектура авторова, який читав «Турки внешние и внутренние» Драгоманова, бо так висловлюється в одному місці:

Він (цар) другі народи ніби-то боронив від Турка, а свій народ віддав на поталу урядникам, становим, всяким панам і чиновникам, котрі гірш Турка душат Вас.

Там же на 19 стор. різні вибірки проти урядового змісту, де між іншим було спитування в глумливих віршах подати панахиду за царя Олександра II, а також висміяти вчинки жандарів під час переведення в Петербурзі трусів.

4-річна практика (з 1879 до 1883) адміністративного заслання до Сибіру та висилка з Кам'янця неблагонадійних учнів призвели до того, що в Немирові, де була також гімназія, опинилось чимало учнів, що вони не могли закінчити своєї освіти в Кам'янці. Так восени 1882 року в 5 класу немировської гімназії, не показавши свого семінарського свідоцтва, вступив Олександр Саліковський. Того-ж року в 8 класу вступив

¹⁾ Дивись додаток. В нелегальному каталозі Гладыша під такою назвою занотовано п'ять проклямацій, номери: 99, 181 (№ 1), 182 (№ 2), 184 (№ 4), 185 (№ 5). Кап. київ. ген.-губ., 1885 р., № 192.

Федір Блонський, звільнений з кам'янецької гімназії за переховування забороненої літератури. Лонжинський перейшов з кам'янецької гімназії до немировської, бо не схотів у Кам'янці скоритися дисциплінарній карі, що наклало на нього начальство. Інші ж семінаристи — Олександр Вадзінський, Кость Турович, що кинули семінарію на 4 класі, не бажаючи вчитись на пошів, поїхали до Немирова здобувати матуру. Теж саме зробив Олександр Шульц, звільнений з кам'янецької гімназії. А піднадзорний Микола Стародворський і собі проїздив до Немирова масницею 1883 р.

Коли сюди додати, що до Немирова тікали неблагонадійні особи й з першої київської гімназії, як це було з Мельниковим, який року 1882 вступив до немирівської гімназії, як його звільнено з I гімназії в Києві за розповсюдження журналів «тенденциозного содержания», то мусимо згодитися, що таке велике скупчення в Немирові революційно настроєних осіб не могло не відбитися на настроях самих немировських гімназистів, бо на весні 1883 р. було організовано нелегальний журнал «Ученическая Мысль», що провину за нього взяв на себе потім Теофан Ковальський.

Ми знаємо, що й в Кам'янці не бракувало спроб влаштувати погром начальству, як це було з директором гімназії Должиковим¹⁾ та мировим суддею Сатиним²⁾ і супроводити їх відповідними, в ту-ж ніч спеченими, проклямаціями, але в «Ученической Мысли» не тільки трактується про подібну розправу над гімназіяльним надзирателем, але й пишеться критика на вчителів та подається думку про страйк серед репетиторів, про потребу організації каси взаємодопомоги.

Як бачимо економічні інтереси репетиторів з молоді, що перебувала в скрутному матеріальному стані, тут найкраще виявилися.

Рух серед немировських гімназистів не міг довго лишитися не поміченим з боку жандармерії. Жандарі поклали знищити немировське огнище й тим самим ліквідувати цей останній притулок на Поділлі кам'янецьких революціонерів. Вони завели два процеси. Перший в травні 1883 року, що по ньому були виключені Саліковський з 5 та Мельников з 7 класи. Пізніше в другому процесі коло обвинувачених було поширено. Жандарський офіцер Татаруль найбільше інтересувався, допитуючи обвинувачених та свідків, приїздом до Немирова Стародворського, що він у Петербурзі забив Судейкіна та джерелами, звідки немировські гімназисти добували нелегальну літературу, напр. «Сочинение Моста о капитале, изложенное по Марксу». Процес тягся дуже довго. Про наслідки обвинуваченим було оголошено аж у жовтні 1886 року. Найбільшу кару одержав Вадзінський, що його заслано було на 3 роки до Західного Сибіру під догляд поліції. Кость Турович та Федір Казачковський одержали по 6 місяців в'язниці «при чем принятием означенной меры относительно Туровича и Казачковского», сказано в папері³⁾ — «разрешить и другое о них дело, произведенное при с.-петербургском губернском жандармском управлении» (у цій справі було притягнуто й Михайла Коцюбинського, але обвинувачення припинено 10 березня 1886 року). Саліковський, Блонський та Мельников по 4 міс. в'язниці, а Ковальський—3. Інші обвинувачені одержали менші карі. Обвинувачення чималої кількості осіб і зовсім припинено, бо не було будьяких доказів.

Взагалі треба сказати, що народовольчий рух на Поділлі на 1886 рік був остаточно зліквідований. Ті особи, що не попали в процес «Немировської Ліги» безкарними не лишились. Цікаво, напр., учинили розправу жандарі з Олександром Шульцем, який здобувши матуру в Немирові, був у київському університеті до пам'ятного ювілею 1884 року. Департамент поліції розпорядився зробити слідство про Шульца, бо він

¹⁾ Кан. к. ген.-губ., 1882 р., № 19. ²⁾ Д. кан. под. губ., 1882 р., № 86.

³⁾ Одес. краєв. істор. архів, фонд прок. одес. суд. палати, рік 1884, № 66, л. 171.

побачив у своїх департаментських матеріалах «некоторые указания» на приналежність Шульца до подільських гуртків. У Шульца зробили трус, заарештували його, але ні київські, ні подільські жандарі будьяких даних на обвинувачення не здобули. Тоді всупереч усім законам логіки просто пригадали, що він колись року 1880—1881 товаришував з учнями, що потім зробили важливі політичні злочини, як Стародворський, який з 1884 р. сидів у Петропавловській фортеці, Г. Львовичем, Латті, Гладішем, був у списку 57-ми цього останнього, що він тоді допоміг сховати Стародворському нелегальні твори, що тоді же у Кам'янці в приміщенні Шульца збирались товариші гімназисти, щоб обміркувати свої протиурядові задуми. За те, що Шульц «мог отчасти усвоить себе их взгляды и направление», жандарі спільними силами ухвалили віддати його під відвертий догляд поліції в Вологодській губернії на 3 роки, рахуючи термін догляду з 27 березня 1885 року¹⁾.

Зліквідувавши рух, уряд подбав про те, щоб забезпечити себе й надалі від усяких неприємностей, тому, напр., Володимирові Дзюбинському, Григорієві Львовичу та Валеріану Старинкевичові було заборонено повернути на Україну, як вони відбули 3-річне заслання в Сибіру²⁾.

Тепер подільські діячі «Народньої Волі», пригнічені матеріально й морально, терплячи від невимовних злиднів, починають ставати на думці, чи не краще заслужити на прощення від уряду. Характерна наприкл., заява до київського генерал-губернатора «высокоуважаемого представителя власти в России—дорогого отечества» Володимира Чарнецького, що за прихильність до «Нар. Волі» був загнаний в Якушинці під Вінницю до батька-попа, та від якого в Коцюбинського в Вінниці при трусі 18.IV 1883 р. було знайдено листи³⁾.

Просячи про дозвіл вступити на воєнну службу, щоб потім піти в юнкерську школу, розповідаючи про своє бідування в Вінниці, Чарнецький додає: «приношу полное сознательное раскаяние в своих прежних поступках и мыслях, припадая к стопам нашего монарха»...⁴⁾.

Тим же шляхом пішов Микола Гладіш, що йому пощастило повернути після заслання до Кам'янця, бо вже року 1886 його було зараховано на державну службу⁵⁾, а потому прийшла черга на Костя Туровича та Олександра Саліковського.

Як відомо Михайло Коцюбинський «на автобіографію, яка б з'ясувала еволюцію думок, поглядів, літературного смаку і т. и.» не спромігся, хоч визнавав, що такий матеріал був би цікавим⁶⁾. Подаючи уривчасті відомості про свої хлоп'ячі роки, наш письменник загалом згадує «багате природою, тепле, прекрасне Поділля», де йому довелося жити після Вінниці «то на селі, то знов у місті». Друга деталь зі споминів М. Коцюбинського це вказівка поруч лектури на «безконечні суперечки з старшими товаришами, яких він завжди мав чимало, бо любив товариство і шукав його». Отже нам тепер треба простежити, де, в яких місцях жив Коцюбинський та шукав того товариства, тоді нам буде ясніше, кого він там знаходив за зміст «безконечних суперечок». Коцюбинський Михайло десь з половини 1873 року 9 літнім хлопцем жив разом з усією родиною батьковою в с. Радовцях Літинського повіту, а з 23 квітня 1874 року знов таки разом з батьком переїхав до Бару; тут був до 18 серпня 1877 року⁷⁾. Коли взяти на увагу, що від Радовців до Бару Могилівського повіту

¹⁾ К. ген.-губ., д. 1885 р., № 25. ²⁾ К. ген.-губ., д. 1885 р., № 559.

³⁾ Мушу знов поправити помилку Т. Слабченка в «Черв. Шляху» 1927 р., кн. 9—10, с. 178, який друкуючи документа про Коцюбинського, подає «Черницький», а в ориг. «Чарнецький». ⁴⁾ К. ген.-губ., д. 1882 р., № 366. ⁵⁾ К. ген.-губ., д. 1881 р., № 334. ⁶⁾ Твори, т. V, с. 216. З листа до С. О. Єфремова.

⁷⁾ Подаю ці факти з неопублікованих ще матеріалів: дві докладні записки Мих. Матв. Коцюбинського, батька письменника, подільському губернаторові 21 грудня 1873 р. та 10 квітня 1874 року.

всього на всього 9—10 верст, то ми зрозуміємо, що Коцюбинський Михайло власне з 9-ти років і до 13 жив в одному районі. А район цей був інтересний тоді з багатьох поглядів. Недалеко від Радовців с. Лука-Барська, батьківщина Дебогорія-Мокрієвича та згадуваного нами Никона Волянського. Верстов 12 від Бару Слобода-Шелехівська Лятичівського повіту, батьківщина теж знаного нам Миколи Стародворського. Нарешті, 5 верст від Бару Голодьки, де з 1878 року з батьком жили Клементій Дзюбинський та старший від Михайла Коцюбинського чотирьма роками Володимир Дзюбинський¹⁾. В Барських Чемерисах були сини попа, а в самому Барі Шпаковичі. Безперечно в цьому районі жила революційна традиція й Володимир Дзюбинський, що йшов драгоманівським шляхом, та Михайло Коцюбинський прийняли один і той же варіант революційної традиції, дарма що ми не знаємо чи вони навіть зустрічались тоді один з одним. Виходить тоді, що не один Коцюбинський брав поживу з бібліотеки у попа Гаєвського в Комарівцях, що стоять між Баром та Радовцями²⁾.

По закінченні шаргородської школи Коцюбинський, пробуваючи в Станіславчиківі, відвідує в Старому Потоці Олександрів Саліковського, учня подільської духовної семінарії. Під час цих одвідин Коцюбинський та Саліковський в розмові засиджувались звичайно до пізньої ночі³⁾.

Переїхавши разом з батьком до Пікова⁴⁾, М. Коцюбинський потрапляє в нове гніздо, де живе з одного боку революційна традиція, а з другого боку околиця являє собою батьківщину декількох проводирів революційного семінарського руху в Кам'янці. Верст 5 від Пікова с. Рогинці, куди привозив одеські революційні настрої знаний нам Павло Дзюбинський та перебував товариш Михайла Коцюбинського з шаргородської школи, згодом виключений за неблагонадійність, подольський семінарист Віталь Дзюбинський⁵⁾. Верст 10—12 від Пікова маємо Янов, звідки в липні 1879 року був вихоплений дяківський син Іван Турович, відряджений на каторгу. З молодшим братом його Костем Туровичем, як з «старшим товаришем», знайомим ще з шаргородської школи, Михайло Коцюбинський зустрічався безперечно в Янові та в Пікові. Треба зазначити, що й Мізяков був недалеко від Пікова, а там же був ще один товариш, Валеріян Боржковський.

Політичні події в центрі Поділля, Кам'янці, про які Коцюбинський чув від самих учасників, Саліковського, Боржковського, Віталія Дзюбинського, Костя Туровича, про які він вів розмови та безконечні суперечки з ними, заінтригували М. Коцюбинського. Він хоче на власні очі бачити найпопулярніші особи, говорити з ними в самому центрі руху. Він відвідує Кам'янець.

¹⁾ Де цього родина Дзюбинських жила в Сандраках, 35 верст від Голодьок.

²⁾ Дивись мою статтю «Рід Мих. Коцюбин. й його дитячі роки» («Україна», 1928, кн. 3, Окрема відбитка, сс. 13—14. Уже П. П. Филипович висловив сумнів, щоб «тринадцятилітній хлопець зрозумів Феєрбаха» припускаючи, що мабуть це було пізніше («Життя й Рев», 1926 р., кн. 2—3, с. 49). Така думка має рацію, бо тепер уже напевно відомо, що М. Коцюбинський хлопцем вперше виїхав з Вінниці в село на 9 році життя, в своїй же автобіографії він писав, що жив у Вінниці до 7 літ.

³⁾ Саліковський А., Из воспоминаний о М. М. Коцюбинском, «Укр. Жизнь», 1916, кн. IX, с. 54. Певніше, Коцюбинський відвідував Саліковського в Старому Потоці роками 1880—81 ще до заведення над цим останнім поліцейського нагляду, бо з документів відомо, що піднадзорний Саліковський жив у Старому Потоці літо 1882 року (виключно з подольської семінарії 14 травня), різдвяні вакації 1882—1883 р., та великодні 1883 р. й пізніше по виключенні з немировської гімназії в травні 1883 р., коли йому подільський губ. 30. V. 1883 дозволив переїхати з Немирова до Старого Потока. ⁴⁾ Див. мою статтю «Рід Мих. Коц. і його дит. роки», «Україна», 1928 р., кн. 3, с. 86 (Окрема відбит. с. 19). ⁵⁾ Лікар Клим Дзюбинський, брат у перших Віталія Дзюбинського згадує, що цей останній був звільнений з семінарії за читання заборонених книжок, здобувши матуру, він вступив на медичний факультет у Москві, але студентом 5 курсу (1889 року) помер з тифу.

Ми не знаємо, коли саме був Коцюбинський у Кам'янці та звідки він їздив, з Пікова чи з Вінниці, можна тільки вказати термін приблизний. Це було найпевніше 1882 року й то спочатку, бо в той час там були всі особи, що з ними Коцюбинський зустрічався там. Турович тоді, звільнившись з 4 класи семінарії, готувався на матуру, живучи в домі Гітіліса в одній кімнаті з Стародворським¹⁾. Тодосій Войтковський та Василь Лотоцький, теж тоді вже попавши в гурт неблагонадійних, були в передмісті Кам'янця, Підзамчі, де вони жили з 25 січня до 13 березня 1882 року в домі урядовця Вігури, а потім перейшли до Кам'янця²⁾.

Про цей саме час через двадцять років у листі до М. Коцюбинського (25 жовтня 1903) згадував Василь Лотоцький такими рядками:

Здесь в Каменце все мне приходит на память хорошее юнош. время. Хорошее своей юностью с одной стороны, и своими попытками организовать душевные порывы, дать им хорошее идейное направление и самих себя поставить в такое положение к остальному обществу, чтобы мы были полезны ему и чтобы польза эта была особенная—культурная, с другой. Конечно многого мы не достигли, идеалов не нашли, но в душе каждого это дорогое святое время заложило твердый камень, твердый устой. Как в жизни ни было тяжело, как ни ломала она на свой лад, суля чуть ли не блаженства, этот ничтожный повидимому камешок, заложенный в основу еще несложившегося мира воззрений и неопытной рукой—был самой твердой и самой симпатичной поддержкой. А сколько ношение этого устоя само по себе уже приятно, само по себе удовлетворит тебя.

Что ни говорите, а время общения нашего в Каменце было временем самым дорогим, самым священным. Никакой университет, никакие книги не могли бы дать того, что дали эти немногие дни искреннего движения мысли, истинного искания правды и устоя в жизни...

І далі:

Здесь в Каменце я отыскал из времен давно прошедших, но из сорта искавших и ищущих правды Конст. Туровича, и Алексея Саликовского³⁾. С ними еще изредка вижусь, так как я здесь еще новый человек и много приходится работать по своему участку. Поэтому не могу уделить много времени друзьям и знакомым. Во всяком случае изо всех моих здешних знакомых я больше всего дорожу знакомствами вышеуказанных двух лиц. Это те же хранители и носители идей того дорогого времени. Они пережили то время, а раз они его пережили, то и этого достаточно. Значит они видели истину и всегда отличат ее от неправды. А сколько ее в жизни. Как мало на самом деле простоты, сентиментальности даже...

Тільки тут у Кам'янці Коцюбинський міг познайомитись з Федором Машевським, який живши при матері відбував одвертий догляд поліції.

Пригляньмося ближче до постаті Федора Машевського, що в нього жандарі в квітні 1883 р. витрусили листа від Віталія Дзюбинського, де між іншим згадано, як посередника між Дзюбинським та Машевським Михайла Коцюбинського—та який на допиті 16. IV. 1883 заявив жандареві, що Коцюбинський Михайло то його знайомий⁴⁾.

На допиті 16. IV. 83⁴⁾ Федір Машевський себе рекомендував, що він Росіянин, дворянин, 22 років, православний, народився в с. Васкоуцях Басарабської губернії, Сорокського повіту, жив у матері й учився в Кам'янці, а мати жила коштом своїх інших синів, що з них один жив у Митаві, другий у Вітебську, третій у Кам'янці, четвертий у Проскурові, а п'ятий у Керчі. Учився Федор Машевський у кам'янецькій гімназії, але дійшов тільки до 3-ої класи. З цієї класи він вийшов, подавши заяву з власного бажання. Далі вступив на воєнну службу в Дніпровській

¹⁾ Спр. канц. кнів. ген.-губ., 1882 р., № 19. ²⁾ В матеріалах маємо звичайну жандарську характеристику: «Во время жительства на Подзамче Войтковский вел жизнь праздную, был постоянно неразлучен с Лотоцким и сыновьями чиновника Вигуры», 1882 р., № 129. На допиті 12 листоп. 1884 р. Коцюбинський показав, що третій екземпляр каталогу передав Войтковському (зашифровану адресу Войтковського також знайдено в Лобойко, тобто Неонілі Салової). Одес. краєв. істор. арх., фонд прок. од. суд пал., рік 1884, справа № 80.

³⁾ Очевидно тут треба розуміти Олександра Саліковського («До почат. літер. діяльності М. Коцюбинського» А. Лебеда, «Україна», 1925 р., кн. 5, с. 141). ⁴⁾ Одес. краєв. істор. архів, фонд прокур. одес. суд. пал., рік 1883, № 34, л. 24.

піший полк, що стояв у Проскуріві, а звітти його було послано до київської воєнної пішої школи. В серпні 1879 року його вже звільнено з київської воєнної школи¹⁾ і він прожив у Кам'янці до вересня 1881 року. У вересні цього року його покликано знову на воєнну службу відбувати салдаччину.

Відрядили його у 132 Бендерський полк у Київ. Прибувши до Києва на цей раз він і написав великого листа Миколі Гладишеві, де описав, як він врятував одну дівчину—Німкеню від хазяйки, що наймаючи обдурила її й примусила бути повією, ховаючи прибутки у власну кишеню²⁾. За цього листа Машевського притягнуто у справі Гладишів. 14 листопада 1881 р. Машевського зовсім звільнено з воєнної служби й він уже жив у Кам'янці до самої смерті 17 вересня 1883 року, не виїздячи, наскільки нам відомо, звідти нікуди. У процесі подільської групи партії «Народної Воли» хоч він на допиті заявив «виновным себя в принадлежности к обществу, присвоившему себе название партии «Народной Воли»—я не признаю, равно не признаю себя виновным в организации отдела этой партии», проте Андрій Протасов свідчив, що на збори до Ткаченка, як він жив біля сходів Фаренгольця³⁾, він, Протасов, не мав ніякого бажання йти, але пішов через примушування й навіть погрози Федора Машевського. Далі Протасов говорив ще й так про Машевського: наскільки йому відомо, одним з головних діячів був Федор Машевський, що в нього, як чув Протасов, десь закопані видання нелегальної літератури і печатка, відбита на розісланих проклямаціях⁴⁾. Нарешті про Ф. Машевського н. п. г. ж. упр. 23. VII. 83. доносив прокуророві одеської судової палати:

Я знаю, що Машевский був один з головних членів і організаторів «Подольської групи». На жаль позитивні дані, що я їх маю, з де яких причин не можна вставити в слідство, що відомо департаментові поліції з моїх доповідів⁵⁾

Машевський дуже чутливо відгукується на всі події, що зв'язані з життям молоді, яка підносить протест проти дисципліни в гімназії. 25 лютого 1883 р. він написав листа Миколі Гладишеві до Сибіру, де вихваляв інститут присяжних засідателів, бо засідателі луцького окружного суду виправдали Фугалевича, учня 8 класи кам'янецької гімназії, який при звільненні намагався вдарити інспектора. Листа свого Машевський закінчує так:

Договорился уже до внутренних вопросов, кабы не договорился до кутузки.. Ну выбирай одно из двух или шабаш, или пожалуйста в кутузку⁶⁾.

Енергійний та відданий революційному ділу Федір Машевський можливо й мав доручення організації підтримувати зв'язок з далекими за-сланцями Сибіру та подільською периферією, як Пиків, Рогинці, Вінниця. Ось якого «знайомого» мав Михайло Коцюбинський в Кам'янці. Розуміється, буди в Кам'янці, Коцюбинський не минав і духовної семінарії: принаймні Степан Говоров з певністю твердить, що він Михайла Коцюбинського бачив у семінарському саду. Тими роками, коли семінарія була огнищем революційної пропаганди, навіть невинне одвідування семінарії поліції могло здатися підозрілим. З Климом Дзюбинським, що, закінчивши под. дух. семінарію 1875 року, вступив до київського університету

¹⁾ З воєнної школи певно звільнено за неблагонадійність, бо відомості про Машевського з Києва начальнику подільськ. губ. жанд. упр. давав начальник київської губернської жандарської управи. ²⁾ Машевський у листі до Гладиша вживає назв невідомих осіб під псевдонімами «Феодал» «Испуганный заяц».

³⁾ Є підстава гадати, що Коцюбинський, буди в Кам'янці бував на зборах у Раригона Ткаченка, що був поруч Машевського головний обвинувачуваний у справі «Подольської групи» партії Народної Воли—бо Коцюбинський, згадуючи Кам'янець, теж пригадує ці самі сходи Фаренгольця. Див. «Життя і Рев.», 1928 р. кн. V, с. 167.

⁴⁾ Див. «Дело кн. киев. ген.-губ.», 1883 р., № 85, л. 39.

⁵⁾ Одес. краєв. істор. архів, фонд прок. од. суд. пал., рік 1883, № 34.

⁶⁾ Одес. краєв. істор. архів, фонд прок. од. суд. палати, рік 1883, № 34, л. 69 зв.

й був 1879 р. виключений в березневій історії по І категорії, стався такий випадок. 28-го червня 1879 року він прибув до Кам'янця й оселився в частині міста на Новому Пляні. Як і годиться, за К. Дзюбинським було доручено наглядати пристапу Тлустовському. А цей у рапорті до поліцмайстра 29 серпня¹⁾ писав, що він, наглядаючи за Дзюбинським, переконався, що Дзюбинський соціаліст і, щоб зручніше здійснити свої злочинні задуми, оселився на квартирі поблизу духовної семінарії в міщанина Бережанського, в домі, сточеному з усіх боків кватирами, де живуть семінаристи. Дзюбинський завів з ними знайомості, ходив з ними в семінарському саді й щось їм розповідав, але ректор семінарії, помітивши це, наказав двірникові, щоб Дзюбинського ні в сад, ні в семінарський будинок не пускати; нині же Дзюбинський,—продовжує пристав,—щоб приховати своє ледаче життя та неблагонадійні вчинки, під виглядом медичної практики в міській лікарні, перейшов жити до фельдшерського при лікарні приміщення й продовжує прищеплювати учням шкідливі ідеї. Розповівши далі, що й влітку Клим Дзюбинський агітував у Хомутинях Вінницького повіту разом з своїм братом у перших, відомим нам уже Павлом Дзюбинським, пристав закінчив, що перебування Кліма Дзюбинського в Кам'янці має шкідливий вплив на учнівську молодь, яка легко приймає пропагандиску дурницю. Нарешті це останнє пристав стверджував таким доказом: він носить чорного бриля з широкими берегами та товстого черешневого ціпка—неодмінні відзнаки соціаліста. З учнів, що закінчили курс семінарії, багато хто, від'їжджаючи додому, надів такого ж бриля й купив такого ж ціпка.

Хоч постать Коцюбинського, що приїхав до Кам'янця, як до центру, з Вінниці чи Пікова, ніяк не можна ставити врівень із студентом, висланим з Києва, проте з 1879 року до приїзду Коцюбинського підозріливість кам'янецької поліції в декілька разів збільшилась, а його зустрічі з піднадзорним Ф. Машевським, Войтовським, Василем Лотоцьким та Костем Туровичем зразу притягли увагу жандарів. Є підстави гадати, що Коцюбинський вперше й впав в око жандарям своїм товаришуванням з неблагонадійними особами та одвідуванням їх у Кам'янці, бо з постанови про переведення трусу в Віталія Дзюбинського та Михайла Коцюбинського начальник подільської губернської жандарської управи 16 квітня 1883 року вже кваліфікує їх: «личности известные под. жанд. управ., как неблагонадежные в политическом отношении», з другого боку переписка між вінницьким ісправником, губернатором та начальником под. губ. жанд. управ. 1886 року показує, що вінницька поліційна управа не знає будь-яких фактів, які стались у Вінниці, та які б свідчили-б про політичну неблагонадійність Коцюбинського²⁾. Повернувши знов до Вінниці, Коцюбинський продовжує свої зносини з Кам'янцем, про що свідчать не тільки труси 18 квітня 1883 року та 12 листопада 1884, а й цитований уже лист Віталія Дзюбинського до Федора Машевського.

Коцюбинський, ставши політично неблагонадійним ще до 16 квітня 1883 р., не був заарештований 18 квітня 1883 р. по трусі тому, що вінницький ісправник не мав підстав зробити це. Адже 15 листів, що в нього було знайдено, не мали в собі нічого протиурядового, а виписки з Шевченка ісправник мав ще послати до Кам'янця в жандарську управу, чи справді ті виписки заборонені цензурою. Але інтєресно, що в той уже час Коцюбинський, живши в повітовому місті, підтримує зв'язок з одного боку з політичним гуртком в губерніяльнім місті, а з другого боку ще з глибшою провінцією, як Рогинці, з своїми однодумцями, як Віталь Дзюбинський та Тодось Войтковський. Трус 12 листоп. 1884 р. показує нам Коцюбинського, який далі пішов у тому ж напрямі. Тепер уже труса було

¹⁾ «Нар. дело кам. полицмейстер. по секрет. части о быв. студ. Кл. Дзюбинском, 10 июня 1879 г.» ²⁾ Див. додаток.

переведено з вимоги петербурзької губернської жандарської управи. На цей раз було знайдено 2 писаних примірники забороненого «каталога книг для систематического чтения и саморазвития», того самого, що значився в «алфавите запрещенных изданий под № 394» та «вырванные из разных журналов старых годов статьи, сообразно означенному каталогу». Тоді ж Коцюбинського допитали. Дарма, що протокол допиту не зберігся, але в справі в кількох місцях його цитовано. Обвинувачений Коцюбинський показав, що ні з ким з членів «преступного сообщества» не знайомий. Туровича він знає, бо вчився з ним у шаргородській школі¹⁾, але в близьких стосунках з ним ніколи не був. Що ж до відібраного в нього, обвинуваченого, двох примірників каталогу, то він списав їх виключно для себе з друкованого примірника, що він його купив 1882 р. в Києві на «толкучке» та потому подарував синові попа Войтковському, що потім застрілився. Не можна не визнати, що Коцюбинський влучно вигорожував себе на допиті. Взяти хоч би знайомість його з Туровичем. Кость Турович шаргородську школу закінчив 1877 р., Коцюбинський же вступив 1876 р.; значить вони були разом у школі рік, але перший закінчуючи, а Коцюбинський починаючи. Якби Турович та Коцюбинський рр. 1882—1884 не зустрічались в Янові, Пікові, Кам'яні та Вінниці, то шаргородська знайомість не могла б дати підставу Туровичеві рекомендувати підпільним діячам являтися до Коцюбинського від його імені. Це розуміла й політична поліція, бо в «Обзорі Х»²⁾ написано, що Коцюбинський року 1883 «вращался в среде неблагонадежных лиц, к числу которых нельзя не отнести и сына псаломщика, бывшего студента киевского университета Константина Васильева Туровича»... Про каталоги кажучи, Коцюбинський знов же зручно викручується. Раз він мав два примірники каталогу—значить другий примірник для когось же призначався—не для себе. Далі Коцюбинському треба обов'язково доводити, що каталог списаний з друкованого, бо тоді в нього в запасі аргумент, звідки ж він знав, що каталог заборонений. Назвати особу, чи навіть крамницю наш процесант не зважився, бо знав, що поліція напевне його вказівку перевірила б. Отже кращого як «толкучка» та ще в Києві, як сказав Коцюбинський, нічого не вигадати. На питання слідчого, куди подівся друкований примірник каталогу, майбутній письменник дав відповідь, яка свідчить, що зв'язку свого з Тодосем Войтковським, який сам собі заподіяв смерть, Коцюбинський не ховав, не знаючи, що в паперах Салової знайдено й адресу, здається, Тодосевого батька й тому сказав, що він віддав Войтковському друкований примірник. Певніше буде гадати, що в Коцюбинського друкованого примірника каталогу зовсім не було, а джерело його писаних примірників напевно однакове з примірником Ганни Шпаковичівни, що в неї при трусі знайдено такий же самий примірник каталогу та що вона на допиті не зле, як на ситуацію, пояснила «каким образом приобрела помянутый каталог не помнит».

Неблагонадійність Коцюбинського, що сягнула аж до Петербургу, занепокоїла подільську жандарську управу. Вона почала перевіряти поведінку та зв'язки майбутнього письменника «негласным» шляхом. Але певного нічого не було добуто й то треба гадати головним чином через те,

¹⁾ В «IX. Обзор важнейших познаний, производившихся по делам о государственных преступлениях в жандармских управлениях империи за время с 1-го июля 1884 г. по 1 января 1885 г.» на с. 122 сказано, що «Коцюбинский Михаил Михайлович, воспитанник Миргородского духовного училища, занимается письмоводством в уездном полиц. управ.». Проте ясно, що тут помилка, хтось прочитав «Шаргородского» як «Миргородского». Так само «письмоводство в полиц. управл.» майбутньому письменникові накидали, плутаючи його з батьком, що колись справді служив у поліції. Також у де яких судових паперах, як побачимо далі, М. Коцюбинського звеличено батьківським рангом «титularyный советник».

²⁾ «X. Обзор... с 1 января 1885 г. по 1-е января 1886», с. 52.

що після другого тусу Коцюбинський став надто обережний. Відомості, здобуті неявним способом, справа Коцюбинського подає такі:

При собрании сведений о жизни Коцюбинского оказалось, что он, в 1883—84 г.г., имел сношения с приезжавшими в г. Винницу подозрительными личностями, имена которых остались невыясненными.

В іншому місці справи додано, що ті неблагонадійні особи приїздили до Вінниці залізницею. Хоч у цитованому вже «Обзорі Х», сказано, що ніби неявне наглядання за Мих. Коцюбинським було уряджено ще 1883 р., проте як споставить цю звістку з попередньою цитатою, то доведеться прийти до висновку, що систематичного наглядання за Коцюбинським до другого тусу в листопаді 1884 р. не було й под. губ. жанд. управа, подаючи таку звістку до центру, просто виправдувалась перед начальством у своїй недбайливості.

Цікаво також, як справа Коцюбинського ходила по судових інстанціях. Після тусу прокурор кам'янець-подільського окружного суду 17-го листопада 1884 р. сповістив прокуророві одеської судової палати, що Мих. Коцюбинського притягнуто до відповідальности за злочин, що його передбачає — 318 ст. «Улож. о Нак.»¹⁾. Проте згодом на запитання того ж прокурора одеської палати начальник подільської жандарської управи 28 лютого 1885 р. відповів, що справу про Коцюбинського 15 січня відряджено до начальника петербурзької жандарської управи «для присоединения к производящемуся там дознанию о Феодосии Лобойко и Германе Лопатине».

Зразу же після повідомлень прокурора кам'янець-подільського окружного суда та прокурора одеської судової палати міністрові юстиції там уже 1884 р. було заведено справу «Дело департамента министерства юстиции второго уголовного отделения о титулярном советнике (sic!) Михаиле Коцюбинском» № 244; проте цю справу майбутнього письменника вшито в «дело» Лопатина, а пізніше, коли справу Коцюбинського закінчив прокурор петербурзької палати, тоді в «департаменті 2 уголовного отделения» було задруге заведено справу про Коцюбинського й інш. (1885 р., № 153). Прокурор петербурзької судової палати в своєму «заключенні», обвинувачуючи Коцюбинського за переховування заборонених каталогів, проте визнаючи, що ніяких фактів про революційну діяльність його не здобуто, пропонував справу припинити. Департамент міністерства юстиції приєднався, проте виконуючий обов'язки віце-директора Добржанський подав думку про доцільність неявного нагляду поліції, що її прийняв департамент поліції. 10 квітня 1886 р. Коцюбинський через поліцію одержав повідомлення, що справу його припинено.

Всіх перипетій своєї справи, що поверталась у високих сферах, Коцюбинський, розуміється, не знав. Але він цілком реально відчував на собі тиск вінницької поліції, що під її опіку попав, коли з 14 лист. 1884 р. за ним було уряджено «особый надзор полиции», як «мера пресечения уклоняться от следствия и суда». Це тоді як раз поліція дошкуляла майбутньому письменникові, «прив'язуючи його на довгий час до певного місця та забороняючи всяку працю»²⁾. Про поведження подільської місцевої поліції зі своїми жертвами в той час ми маємо деякі свідчення. Попович Ксенофонт Кондрацький, що попав під неявний нагляд у с. Сутисках Вінницького повіту, бувши обвинувачений у розглянутій справі подільських семінаристів 1876 р., 1885 р. скаржився київському генерал-губернаторові, що нагляд «лишает его возможности приискать себе занятие или службу». Довелось аж генерал-губернаторі навчати подільську поліцію, що неявний нагляд за Кондрацьким «ни в чем не стесняя его, не

¹⁾ Одес. краєв. істор. архів, фонд прок. одес. суд. палати, рік 1884, справа № 80 «О титулярном советнике (sic!) Михаиле Коцюбинском, обвиняемом в государств. преступлении».

²⁾ Коцюбинський, Твори, ДВУ, том V, видання друге, с. 293.

должен быть ему известен»¹⁾). Пригадаймо собі наскоки поліції на Коцюбинського в Лопатинцях, коли він, починаючи з 1886 р., був теж під неявним наглядом.

Отже як оцінювати Коцюбинського, як революційного діяча того часу? Розуміється він не йшов у першій лаві, як Мелетій Лозинський, Маркел Шпіркан, Никанор Крижановський, Микола Стародворський, Володимир Дзюбинський, Григор Львович, Валеріян Старинкевич, Раригон Ткаченко й інш., які понесли різні карі від карі на смерть до заслання на Сибір.

Майбутній письменник став у лаві молодших діячів, як Шпаковичі, Виталь Дзюбинський, Кость Турович, Валеріян Боржковський, Олександр Саліковський, Вячеслав Томасевич, Тодось Войтковський, діячів вулчих на розмах, що вони прийняли менші карі та що не були позбавлені права лишитися на Поділлі. Тільки не можна собі уявляти, що між Коцюбинським, який, як помилково дехто гадає, був тільки мрійник²⁾, та його однодумцями різниця полягала в активності. Бо, напр., про Костя Туровича в процесі було зібрано відомості мало що важливіші за відомості про Коцюбинського. Турович вислав поштою нелегальну літературу своєму дядькові, попові Сумневичу, що її той нищив, висловлював жаль з приводу заслання Григора Львовича, говорячи про нього, як про «хорошого революційного діяча», просив улаштувати на вчительську посаду Ольгу Лангеншельд, що її повернуто було з адміністративного заслання. Навіть «мера пресечення» («особый надзор полиции») для Коцюбинського була спочатку суворіша за Туровичеву, бо з останнього було взято після першого допиту тільки підписку про невиїзд з Янова і аж як він потайки з'їздив до Києва, тоді Туровичеві теж поклали «особый надзор полиции»³⁾. І якщо Турович одержав 6 місяців в'язниці, а Коцюбинський нічого, то це треба пояснити тим переважно, що Туровичева справа то справа студента і переходила через руки прокурора одеської судової палати, а Коцюбинського—прокурора петербурзької.

Повертаючи до зв'язків тодішніх М. Коцюбинського, цікаво споставити такі з відомих нам фактів. Згадуваний уже провокатор Тиміш Бачинський, даючи детальні відомості про «Подольскую Дружину» жандареві, каже, що для книгозбірні кращі статті, помічені в систематичному каталозі для читання виривались з журналів, що належали кам. публ. бібліотеці⁴⁾.

Про Машевського ж його мати свідчила, що він ходив до публічної бібліотеки «иногда утром, иногда после обеда»⁵⁾. А Виталь Дзюбинський в листі дякував Машевському як раз за надіслані книжки⁶⁾.

12 листоп. 1884 р. знов жандарі витрусили в Коцюбинського заборонений «Каталог книг для систематического чтения и саморазвития» в 2 примірниках і «вырванные из разных журналов старых годов статьи, сообразно означенному каталогу»⁷⁾.

Виходить, ніби Машевський постачав своїх однодумців книжками та ще й здобутими таким недозволенним способом.

Або такі факти. В нелегальному каталозі Миколи Гладиса поіменовано 4 спеціальні програми на збирання відомостей про селян. Андрій Протасов свідчив, що Федор Машевський разом з Раригоном Ткаченком

¹⁾ «Д. канц. под. губернат.», 1886 р., № 15.

²⁾ Ан. Лебідь, М. Коцюбинський, Твори, загальна редакція І. Н. Лакизи, т. I, ст. XXXVII.

³⁾ Одеський краєвий іст. архів, д. прокурора од. суд. палати, 1884 р., № 66, л. 448.

⁴⁾ Од. краєв. іст. архів, фонд прокур. од. суд. палати, 1884, № 66, «Дознание», л. 333.

⁵⁾ Одес. к. і. а., фонд прок. од. суд. палати, рік 1883, № 34, л. 46. ⁶⁾ Ibid., л. 23 зв.

⁷⁾ Одес. краєв. істор. архів, фонд прок. одес. суд. палати, рік 1884, спр. № 80. Порівн.: у Раригона Ткаченка взято «разные отдельные статьи, вырванные из журналов «Дело», «Отечеств. Записки» и «Современник». Прок. од. суд. палати, рік 1883, № 34, л. 38.

передав йому «вопросные пункты для собрания экономических статистических сведений о крестьянском хозяйстве»¹⁾. Чи не Машевський подав ці питання й Виталеві Дзюбинському, бо в листі цей останній сповіщав Машевському, що збирає корисні відомості від селян?²⁾ Не можна собі припустити, щоб Коцюбинський, зустрічаючись у Кам'янці з Машевським, Виталем Дзюбинським, Костем Туровичем, Тодосем Войтковським, Василем Лотоцьким, а може й Ткаченком, не здивався з Григором Федоровичем Львовичем, наступником у семінарії Володимира Дзюбинського, не тільки загально-визнаним організатором політичного руху в Кам'янці, але й благородною й прекрасною людиною, що між іншим добре керував тоді в гуртках вибором книжок³⁾. На це вказують і спогади Марії Мальчевської, що зустрічалась з М. Коцюбинським аж через 4 роки по цій семінарській історії⁴⁾, та каже, що ніби М. Коцюбинський був у Кам'янці під час процесу подільських семінаристів.

Інтересно, що Коцюбинський, як у свій час Іван Турович у відзивах про ректора семінарії, очевидно обурюється з обивательського розуміння соціалізму та з ганьблення носіїв ідеї соціалізму, бо в «Скрині» Імшинецького підкреслює таке обивательське тлумачення вчинків соціалістів: «кажуть, що вже позаторік соціалісти покушались підстрелить нашого господаря, то тепереньки більш не що як динамидом хотять злякати»⁵⁾.

Але щодо відчування громадських нот у літературі, треба зробити попередження. Саліковський у своїх спогадах каже, що Коцюбинський тоді, стоячи на тій же самій «соціально-політичній позиції», «купався в літературі, але громадськість в поезії відкидав»⁶⁾. Правда з дальшого прикладу, що його наводить Саліковський, як Коцюбинський, слухаючи яскраво революц. поему, не заразився її настроєм і висловив ряд критичних уваг, де намагався довести психологічну неумотивованість прочитаних віршів та недовершенність їхньої форми, виходить тільки, що Коцюбинський до громадської поезії ставив серйозні вимоги.

В цих увагах Саліковського ми відчуваємо трохи сторонницьке ставлення до Коцюбинського, як до людини, яка тоді вже йшла одмінним від автора спогадів шляхом. Справді бо сам Саліковський у ті часи був далекий від літератури й коли наприклад в травні 1883 року жандарі в нього знаходять записник, де «выписаны некоторые нигилистические теории», то в квітні того-ж року жандарський протокол фіксує Коцюбинського виписки з творів Шевченка, поета, що за ним Володимир Дзюбинський у своїй записці визнає «хорошее воспитательное значение в смысле пробуждения чуткости человеческой природы к нравственным вопросам и задачам». Проте в наших матеріялах маємо один факт, який ніби стверджує думку Саліковського. Коцюбинський, читаючи вірші Щоголева «До бур-саків», зробив уваги тільки що до мови віршу, антигромадська ж суть його, що таке неприємне враження справила в Києві⁷⁾, лишилася не поміченою від Коцюбинського.

¹⁾ «Д. канц. киев. генерал-губернатора», 1883 р., № 85, л. 39. ²⁾ Фонд прок. одес. суд. палати, рік 1883, № 34, л. 24. ³⁾ Згадує член «Подольской Дружини» Всеволод Крупський. ⁴⁾ Див. «Ранній Коцюбинський», «Записки Істор-Філол. Відд. УАН», кн. XII, с. 125, прим. 2. Безперечно поплутання ролі Григорія Львовича з ганебною поведінкою в кам'янецькому процесі Тимоша Бачинського належить не Коцюбинському, а Мальчевській. Григорія Львовича треба одрізнити від Гната Василевича Львовича, вінницького приятеля Коцюбинського, що, звільнений з 6 класи духовної семінарії за «вольнодумство», закінчив юнкерську школу й служив у 47 резервному батальоні, потім був за «воинского начальника» в Смоленському, пізніше переїхав до Ахагциху на Кавказ. Петра Добіжу в процесі допитували тільки як свідка. Звільнено його з семінарії пізніше за щось інше. ⁵⁾ Підкреслення М. Коцюбинського. ⁶⁾ Саліковський А., Из воспом. о М. М. Коцюбинском, «Укр. Жизнь», 1916 р., кн. IX с. 53.

⁷⁾ Я. І. Щоголів, Твори, упорядкував проф. М. Сумцов, Харків, 1919 р., с. 24.

Коцюбинський у легальних власних книжках, які він читав 80-ими роками, дуже близько бере до серця долю народу, що його гнітуть вищі кляси. В статті В. Лукича «Угорська Русь» (Ватра, 1887) наш письменник підкреслює те місце, де Лукич згадує про вільність Русинів, які не знали кріпацького права.

З розправи Куліша про Котляревського¹⁾ Коцюбинському впадають в око деякі думки Куліша. Він їх підхоплює й підганяє до сучасності, що інтересує Коцюбинського як народника. Куліш розповідає, що в 18 ст. виділилась из козацкого в то время еще простонародного сословия, сословие так называемых панов, ставивших ни во что простолюдины (что, впрочем, тогда было и во всей Европе).

Коцюбинський ставить тут зноску й продовжує в тому дусі, що й тепер пани утискають бідний люд²⁾.

На Кулішеву думку:

Они (тоб-то ті самі пани) смекнули, что путем чести и истины легко было, по тогдашним обстоятельствам, захватить, по следам Папия, в Сибирь, и благо-разумно избрали девизом своим пословицу: «Скачи, враже, як пан каже».

Коцюбинський знов у зносі дає свою репліку³⁾.

Далі з характеристики Котляревського, як особи, Коцюбинський звертає увагу, що основоположник нового українського письменства вступав за покривджених «с у т я г а м и к о з а к о в», але як каже Куліш це робилось так собі між іншим «и походило больше на прихоть доброты, чем было добротой в самом деле»⁴⁾.

В статті про Шевченка Коцюбинський вподобав таке місце:

Шевченко не міг спокійно глядіти на народне горе, воно до живого переймало його душу, бо се було його власне горе, горе цілого народу. Він уважав се зрадою проти себе самого, і проти цілого народу, коли-б він не писав, не виявляв своїх думок голосною піснею⁵⁾.

В оповіданнях Стороженка Коцюбинського вражала певно легковажне, навіть трохи глумливе, ставлення до простого народу, бо на них значна кількість підкреслень. Так він, приміром, в оповіданні «Не в добрий час» одзначає епізод, як Данила, селянського некмітливого парубка побили в місті.

Атеїзм Коцюбинського дає себе відчувати, напр., не тільки в житті⁶⁾, а й у студіях майбутнього письменника. Так, напр., наш письменник читаючи «Обзор укр. слов» П. Куліша⁷⁾ в частині, де Куліш говорить за Климентія, помічає мотиви у творчості письменника часів Мазепи, Климентія, як хитання манахів, захват у них вином та єлеєм, нарікання на заборону манахам брати собі жінок, почування зненависти, що панує серед манахів, тоб-то комплекс тих думок, які тодішньою народницькою молоддю в суперечках виставлялись, як аргумент проти інститута манахів.

Коцюбинський, дарма що урвав свою офіційну освіту на духовній школі, мріє проте, як і кам'янецькі протестанти, про університет, хоч ця мрія Коцюбинського розбивається так само, як і в неблагонадійних семінаристів. Прояви обивательщини, яка боїться слова студент, як синоніма революціонера, Коцюбинський викриває в тодішніх українських книжках, що він їх перечитує. Так, у «На Україні» Дорошенка Коцюбинський підкреслює відзив про університет батька, який навчав сина Івана Кіндратовича.

¹⁾ «Основа», 1861 р., кн. I.

²⁾ На жаль ця зноска постраждала як обрізувано книжку при заведенні в оправу.

³⁾ На жаль ця нотатка обрізування пошкоджена ще більше й зрозуміти її ще важче.

⁴⁾ Підкр. М. Коцюбинського.

⁵⁾ Зб. «Варта», 1887 р., с. 131—«Погляд на життя і твори Тараса Шевченка», написав Олександр Барвинський.

⁶⁾ «Україна», 1926 р., кн. I, с. 62, «Записки УАН», кн. XV, с. 113, прим. 3.

⁷⁾ «Основа», 1861 р., кн. I.

Да ще й такому там навчать, що і в світі тісно буде з їм, і за проторють туди, куди Макар не гоня й телят пасти. «Кажу й слухати не хотів про університет,—у службу та й в службу (с. 136)¹⁾».

Але найінтереснішим нам здається порівняння таких фактів з літературної творчості Коцюбинського та з пропагандистської практики Григорія Львовича. В згадуваній проклямації написаній чи перекладеній самим Львовичем, говориться, обвинувачуючи царів, про всі лиха селянські, як брак землі, голод, надмірні податки, суд без правди й совісти, війну. Щоб уникнути цих нещасть, проклямація радить: збиратися цілою громадою й писати прохання до царя, вказуючи детально про що треба писати. Так у першому з чотирьох пунктів стоїть «Нехай цар дасть Вам землі, скільки Вам треба, без всякої оплати». Далі зустрічаємо висловлені надії на такі заходи, бо «Громада» великий чоловік»; закінчується—«Мирний приговор від громади посилайте до царя в Петербург через певних людей». Як порівняти до цієї проклямації «Ціпов'яза» Коцюбинського, то автор постаттю Семена Ворона, який спочатку намагається підбити громаду писати прохання до царя, або послати двох певних людей до нього по землю, коли ж це не вдається, тоді сам пише й передає через генерала прохання, проте одержує резолюцію: «оставить без последствия», ніби дав відповідь на подану в проклямації пораду.

А в першій редакції цього твору, як знаємо з рукопису, становий пристав не тільки оголосив цю резолюцію Семенові, а ще й побив його.

Нарешті треба сказати, що проби Коцюбинського творити, як він виступив з «Андрієм Соловейком», «На Введеніє», «Дядько да тітка» зовсім не поодинокі серед того гурту людей, що до нього належав М. Коцюбинський. В жандарських матеріялах ми зустрічаємо вказівки на численні проби писати, починаючи від публіцистичних статей і до романів та повістей з тодішнього життя включно. Так у Ткаченка знайдемо між іншим рукопис, що починається словами: «Я получил письмо от матери» і кінчається: «Что не выгнали ее на двор». Теофан Ковальський уже зовсім намагається вловити пульс доби своєю повістю, бо почав писати «Старики нашего века», потім змінив на «Отцы и дети 80-ых годов».

Перші проби пера Коцюбинського це проби юнака, що набув собі народницький світогляд і з усім запалом молодої натури взявсь переводити в життя свої улюблені народницькі мрії. Маючи таке поважне на той час завдання, початкуючий письменник, захоплюючись тодішньою народницькою літературою, до того-ж не завсіди першосортною, узяв звідти разом з тим і хиби, як надання своєму твору характеру публіцистичного твору, неприховане прагнення засобами оповідання прищепити чесні пориви та думки, стійкість, провадячи боротьбу з лихом, з народньою темрявою, як в «Андрії Соловейкові», чи з безпритульністю старих, як у «На Введеніє».

За фабулу в «Андрії Соловейкові» стала така життєва подія. Волосний старшина станіславчицький Скульський, у якого писарював батько Мих. Мих., вирядив з села кривого хлопця за те, що той крав. Минуло де-кілька років, і ось пішла чутка, що той самий хлопець, здобувши освіту, став за вчителя у Жмеринці. Щодо інших осіб твору, то з такими прізвищами були знайомі Мих. Михайл. того часу—Жук та Лотоцький. Коли порівняємо цю дійсну подію з сюжетом, як його подано в творі, ми побачимо, що то Коцюбинський примушує Соловейка повернути по одержанні права учителювати до рідного села Босівки, а коли так, тоді само-рекомендація Соловейка селянам, каяття в своїх гріхах, проповідь про світи з такою ґрунтовною аргументацією набуває особливого значіння і початок літературних проб М. М. у тісний ставить зв'язок і залежність від народницького руху в літературі.

¹⁾ Зб. «Варта», 1887 р.

Слід зазначити також, що в «Андрії Соловейкові» крім того наслідуються манера Шевченкова, яка виявляється, напр., у будіванні I розділу—природа в селі тихий рай—а в хатах люте зло, дошкульні злидні. В III розділі моральне переродження Андрія Соловейка з злодія на чесну людину також не умотивовано, як і Шевченківського «Варнака», звідки взято й епіграф до III розділу: «Диво-дивне стало надо мною, недолудом»¹⁾.

В другому оповіданні «21 грудня»²⁾, на Введеніє» чутливий на народне горе автор подає вражіння з дійсного життя про жінку з народу. Тут уже виступають близькі особи до автора: мати, брат, сестра, тоб-то мати Михайла Коцюбинського Лікера Коцюбинська, сестра Лідя та брат Льоня. Місцевість, де відбувається подія³⁾, цілком підходить до місцевості й обставин, як жила тоді родина Коцюбинських. В останньому з перших трьох творів «Дядько та тітка» автобіографічний не тільки Муся, а й усі інші постаті. Дядько й тітка це родина Блоневських, до яких Михайло Коцюбинський, у Вінниці живучи, вчашав. Навіть Явтух увійшов до твору без зміни свого імення. Характери головних діячів дядька й тітки автор намагався списати з дійсності, те-ж саме ситуації в творі навіть порівняння: «в місця де деревини — як крупа від крупи в московському куліші» — можна вивести з тодішнього оточення письменника.

Можна помітити, що в «Андрії Соловейкові» розв'язання громадської справи відбувається в злучі з переживанням постатів близьких авторові членів його родини. Нарешті, в третьому творі, поруч людей близьких дядька та тітки, показується нам сам автор — Муся з його громадським сумлінням. В парі з цією еволюцією йде у Коцюбинського й манера означувати у творі дійових осіб. Коли в «Андрії Соловейкові» кожен діяч має прізвище та імення, як Іван Соловейко, Харитон Шакула, то другому оповіданні він оперує таким означенням, як баба, сестра, мама, брат, а в «Дядькові та тітці» виводить себе в постаті Мусі, саме імення якого має виразне емоційне зафарблення. Ця еволюція теж убик особистого життя письменника й заваджала йому читати два останні твори тому товариству, де він без вагання читав «Андрія Соловейка». Разом з тим цей твір письменника показує, що він з природи мав нахил до лірики, що в дальшому й виправдалось.

Переходячи до дальших письменницьких спроб Коцюбинського треба сказати, що в ліричних творах, які припадають на 1887 рік, виразився занепадницький настрій Коцюбинського. Ми вже бачили, що якраз 1886 року на Поділлі було остаточно зліквідовано соціально-політичний рух, що з ним письменник в'язав свої надії. Переживши «похорон живими» багатьох старших товаришів у Сибіру та бачучи, як у ворожий табор починає переходити решта, виявляючи готовність припасти «к стопам монарха», Коцюбинському нічого іншого не лишилось, як мріяти; бо навкруги «грубая действительность», а в самого «розум розв'язан, та: зв'язані руки». Це й спричинило у ліричних віршах того часу такий песимістичний погляд його на дійсність, глибоке розчарування у всьому.

Одже Коцюбинський у той час читав Гайне та Захер-Масоха, який творив під великим впливом Шопенгауера. Зрозумілі були Коцюбинському й похоронні пісні, що їх співали російські поети та письменники: Надсон⁴⁾, Гаршин та Осипович, бо в другий половині 80-х років дійшло й до Вінниці перше розчарування в народницьких ідеалах.

¹⁾ Див. про це також: П. Филипович, Коцюбинський і Шевченко («Життя й Рев.», 1926 р., кн. 2—3, сс. 49—56).

²⁾ В оригіналі було перше «ноября» що його пізніше автор переробив на «грудня».

³⁾ Із слів Хоми Коцюбинського. ⁴⁾ «Гіпсовий барельєф-профіль С. Я. Надсона роботи Уманського в Женеві» тоді саме появився в Коцюбинського (Див. «Ювілейна виставка М. Коцюбинського», провідник, Чернівці, 1928 рік, с. 15).

Свої сумні переклади з Гайне він надсилав Марії Мальчевській в супроводі такої заяви:

Часом, у хвилини спокою, відпочинку—якась муза ледача підмовляє мене віршувати. Посилаю Вам кілька перекладів з чужосторонніх поетів. Як це до вподоби—вибачте¹⁾.

Звертає увагу в цитаті те, що Коцюбинський певно посилав переклади не тільки з Гайне, а й ще з якихсь інших чужих поетів, які до нас проте не дійшли. Щодо перекладів з Гайне, то передусім треба підкреслити, що перекладав їх Коцюбинський не з німецької, а з польської мови, бо в архіві збереглися перші редакції перекладів (що їх написано в травні 1887 р.), які це стверджують. Треба тільки порівняти ці чернетки з перекладами польського поета Краусгара.

З Г а й н е²⁾

Світ такий красний, так небо блищить,	Swiat jest tak piękny—tak lśni niebiosa,
Тут рання роса на квітках тремтить,	Drży na kwiataczkach poranna rosa,
Вітрець пестливо деревце гоїдає,	Wietrzyk tak mile drzewkami miota
Всюди веселість та пісня лубає,	Wszędzie wes łość spiewy, pustota,
А серце розбите так трудно болить,	A jednak chciałbym leżeć w mogile
Що хтів би в холодній могилі спочить!	J z trupem lubej spędzać tam chwile... ³⁾

Впадає в око відступ від оригіналу в останніх двох рядках, де Коцюбинський висуває мотив «боління розбитого серця». Цього мотива ми не бачимо в польському перекладі та й у німецькому оригіналі не зустрічаємо („Und doch möcht ich im Grabe liegen, Und mich an ein todtes Liebchen schmiegen“), як і в пізнішому українському перекладі Лесі Українки («Книга пісень Гайнріха Гайне», переклад Лесі Українки і Максима Отависького, Львів, 1892 р., с. 13). Схоже-ж Коцюбинський висловлює бажання лежати в могилі самому, бажання спочивати разом з трупом коханої не віддано в нашого письменника. Такий уже самотній наш лірик.

Уже ніякого відходу від тексту не дав перша редакція другого перекладу з Гайне, де натрапляємо на слово «лоскоту» — польонізм:

З Г а й н е⁴⁾

На груди мої наболілі	Do piersi mojej zbolalej
Покладь свою руку, дівчино,	Przyłóż najmiesz swą rękę,
Чи чуєш? там столяр працює	słyszysz—tam stolarz pracuje,
Буде мені домовину	By mi zbudować trumienkę.
Посеред його праці лоскоту	Wśród dracy jego łaskotu
Покинув вже сон мої віки.	Opuścił sen me powieki...
Ах, поспішай же пильну роботу—	Ach! spiesz się, spiesz z swą robota,
Скоріше б заснути на віки!	Bym mógł już zasnąć na wieki...

Першу редакцію обох віршів (травень 1887 р.) Коцюбинський переробив десь року 1890 чи на початку 1891 перед тим, як посилати за кордон до друку. Того-ж 87 року певно Коцюбинський написав і «Як раннім морозом побиті квіти»⁵⁾, «Як промінь щастя, сплхнувши засяють»⁶⁾. Треба гадати, що Коцюбинський не робив спроб друкувати цих самостійних віршів тому, що він писав для себе, виливав у них своє горе й радість і через це йому ставало легше.

Вірш «Як раннім морозом побиті квіти»... виявляє бажання разом з «дівчиною гожою», як він звертається в останньому куплеті «горячим коханням світ весь нагріти», «знайти місце і чистим бажанням», але цьому на перешкоді стає те, що у молоді завчасно волосся сивіє, серце розбите. «бо — як каже письменник у предостанньому куплеті — кругом з неправди й горе й бідота, Аж серце стискає від страшної муки.

¹⁾ Лист з Вінниці 26 травня 1887 року. ²⁾ Перша редакція 1887 року. ³⁾ Цитую за Ненгук Heine, I, Poesye, с. 50. ⁴⁾ Перша редакція 1887 р. ⁵⁾ На оригіналі, що зберігся у Марії Мальчевській, стоїть (руксю Коцюб.) «Марусі М.» з одного кінця, другий кінець одірвано. ⁶⁾ Зберігається в архіві Коцюбинського (Черн. Держ. Музей).

А поміч давати... даремна турбота: — Хоч розум розв'язан, так зв'язані руки!..»

Виходить за цим віршем, що й особистому щастю заважає соціальне лихо.

Наступний вірш Коцюбинського «Як промінем щастя, спалахнувши засяють» малює момент розставання, й тут уже письменник звертається до коханої на «ви»: «Тоді пам'ятайте про мене згадати». Будівання цього віршу не заперечує тому, щоб тут вбачити протиставлення надто сумного настрою авторового проти «не безнадійне сумного» настрою коханої. Для коханої він передбачає у вірші два можливі настрої — радість («Як хочеться долі і другим жадати»), чи горе («Як туги тра буде частину віддати»), собі-ж передбачає тільки один настрій, беспросвітній:

Як віри забракне у власні сили,
З гіркої муки
Опуцу додолу неначе в могилі
Безсилі руки...

Попередній аналіз дає нам право вбачати на початку свідомого життя Коцюбинського належність його до гурту молоді, яка теоретично поділяла погляди «Народньої Волі» та «Молодої Громади» (драгоманівців) і яка плекала революційні заміри щодо економічного та суспільного ладу на Україні. По ліквідації цього руху Коцюбинський мусів стати на шлях культурницької роботи, коли ніяка інша робота була неможлива. Отже дарма, що Коцюбинський був культурником у кращому розумінні цього слова, проте під час переломових моментів у житті українського суспільства, коли свідомість пригнічених мас прояснювалась, Коцюбинський уже в першу половину своєї творчості краще як хто інший з українських письменників міг зрозуміти такі суспільні рухи та відбивати їх у своїй творчості.

Продовжуючи кращі традиції Панаса Мирного, Коцюбинський своїм «Ціпов'язом» дає відгук хай і запізнілий народовольчих революційних настроїв на Україні.

ДОДАТОК

I

Несколько слов вместо предисловия¹⁾.

Что при современном положении социалистического дела социалисты в России не только не положат в различных слоях народа твердых основ социализма, но что они даже не произведут политического переворота более или менее широкого, это наше глубокое убеждение. Нужно непременно реформировать современный обще-русский социализм. Обще-русскому социализму необходимо дифференцироваться в различные народничества. Одно из таких народничеств — украинфильство. Мы украинфилы-социалисты производили опыты пропаганды в селе своими способами, почему и предлагаем схему таковой работы. Вследствие долгого отчуждения от народа украинская молодежь плохо читает малорусскую книжную речь (Куліша, Громаду). Поэтому, мы как практики пишем и на русском и на малорусском языках.

Программа социалистической деятельности в малорусском селе.

Социалистическая деятельность в малорусском селе может быть двойкою — агитаторской и деятельностью, имеющей целью подготовить из среды народа личностей, умственное и нравственное развитие которых позволяло бы им с пользой подвизаться среди своих односельчан на поприще политической и социалистической пропаганды.

Первый род деятельности, изменяясь в своих ближайших целях и проявляясь различным образом, смотря по обстоятельствам, имеет в виду совершенное дискредитирование в глазах народа его политических идеалов — царя и его самодержавия с указанием последствий, истекающих от такого строя, а также посто-

¹⁾ Д. к.-п. г., 1882 р., № 152.

явную агитацию в народе по поводу непригодности теперешнего социального и экономического строя в нашем отечестве и всей его несправедливости.

Лучшим, конечно, средством для этого может служить, как всякое живое слово, изустаная пропаганда, это тем более удобно, что народ в последнее время сделался чрезвычайно отзывчив на всякого рода общественные вопросы и всегда охотно о них трактует, причем лучше всего затрагивает сначала экономическую сторону этих вопросов, а затем уже переходит к политической. Любимой темой для крестьянина издавна служит малоземелье, а также тягость налогов. Можно также употреблять в дело с соблюдением, конечно, необходимой в подобных случаях конспирации, брошюры и прокламации. Прокламации должны появляться в момент обострения дел в государстве по поводу тех, или других вопросов общественного характера и должны служить как бы ответом на эти вопросы, при чем довольно важно, чтобы читаемые прокламации опирались на авторитет тайно организовавшейся партии с вполне определенной и прочно установившейся программой¹⁾, при этом нет, конечно, надобности прибегать к мистификациям. Раз программа революционной деятельности партии соответствует народным желанием и ожиданиям, симпатии народа всецело переходят на ее сторону.

Прикрывать читаемые прокламации каким нибудь другим авторитетом, хотя бы царя, это значит поддерживать в народе веру в него, которая в последнее время заметно слабеет. Что же касается брошюр, пригодных для агитационных целей, то в малорусском селе с большим интересом читаются, а также выслушиваются женевского издания брошюры Драгоманова—три его розмовы («про богатство та бідність») т. I, «Як наша земля стала не наша», т. II, и «Як де земля упорядкована и як би слід її держати»). Лучше всего читать упомянутые сочинения с некоторым комментированием для выяснения некоторых недоразумений, могущих произойти, как от языка, так и от незнакомства с некоторыми понятиями и суждениями. Таким образом дискредитирование правительства и агитация в народе этого рода деятельности, изустаная же пропаганда и распространение в народе прокламаций и брошюр революционного содержания—ее средства²⁾.

Деятельность 2-го рода, имея целью подготовить агитаторов из среды самого народа, кроме своего революционного смысла имеет в виду еще цели чисто культурного свойства. Мало подготовить революционера, отрицательно относящегося к известному политическому и социальному строю, необходимо дать более прочную подкладку его революционной деятельности в его более или менее широком умственном и нравственном развитии. Средством для этого рода деятельности может служить организация в среде народа кружков на началах саморазвития. Кружки организуются из грамотных селян 2-х поколений—более молодого поколения, так называемых парубков и молодых хозяинов, людей женатых и людей старшего поколения, так называемых «дядьків». Представители 1-го поколения по своему положению в селе не имеют решающего влияния на ход дел в селе,—они важны только, как рабочая сила и их роль в будущем, поэтому в программу кружков первого рода вместе с расширением политического горизонта членов кружка в смысле отрицательного отношения к существующему общественному строю должно войти более или менее всестороннее их развитие. Представители второго поколения принимают уже активное участие в общественных делах села и могут играть громадную роль в поддержании постоянной агитации в народе в данный исторический момент. Для этой категории кружков в особенности важно политическое развитие, а также уяснение идеалов устройства общества на социалистических началах, это более широкое развитие членов кружка, конечно, их более широкую общественную деятельность; во всяком случае относительно общего развития членов кружка здесь следует придерживаться пределов возможного. Займемся кружком 1-го рода. Члены, входящие в состав кружка, должны быть грамотны. Прежде чем принять нового члена кружок должен с ним хорошо познакомиться, чтобы на основании его характера и склонностей сделать более или менее правильное заключение о степени его благонадежности. Для более успешного хода дела в кружке собрания его следует регулировать, причем более подходящим временем для занятий кружка может служить зима и осень. Прежде следует заняться умственным, а также нравствен-

¹⁾ Нужно однако остерегаться, чтобы не давать партии непонятных для народа названий, а еще хуже давать названия, могущие вызвать злую иронию со стороны народа, так наприм., «черный передел» для малорусса совсем непонятен; у нас употребляется «слушный час»; название же «дружина» совсем не годится, ибо по малорусски дружина значит любовница. (Прим. В. Дзюбинського).

²⁾ Организованная деятельность в смысле организации кружков и дружин для активной борьбы с правительством по понятным причинам не войдет в эту программу.

ным развитием членов кружка. Средством для этой цели может служить чтение и комментирование в кружке популярных сочинений по различным вопросам науки о природе, а также человека и человеческого обществе. Сюда относятся сочинения по естествознанию, истории, политике, этике, а также беллетристические произведения стихами и прозой. Для некоторых из вышеуказанных отделов (по естествознанию истории, беллетристике) может дать некоторый материал, легальная малорусская литература, а отчасти и русская¹⁾. По естествознанию: 1) книжка, изданная в 60-х годах «Де що про божий світ», 2) сочинения Иванова в малорусском переводе Комарова: а) «Про небо та землю», в) «Про земні сили». 3) соч. Ястребця «Про звірі» по Брему, 4) «Що робиться у воздуху й що з того треба знати землеробу». Сочинения на русском языке. 1) Отчего происходит снег и дождь, 2) «О грозе», 3) «Обращается ли земля вокруг солнца?», 4) Лето, зима, весна и осень и др. По истории: Цикл сочин. Ивана Левицкого—«Перші Київські Князі», «Татари й Литва на Україні», «Унія і Петро Могила». Сочинения Драгоманова про Украинских Козаків, Татар та Турків. По беллетристике: сочин. Марко Вовчка—«Оповідання» т I, II, Шевченко («Гайдамаки», «Катерина» и «Наймичка»), II. Левицкого («Запорожці», «Бурлачка»), Куліша («Чорна рада», «Дівоче серце», и «Листи з хутора»), Стороженка («Марко проклятий»). Сочинения Наумова на русском языке «Сила солому ломит». Так как приведенные сочинения почти исчерпывают малорусскую и русскую литературу, пригодную для нашей цели, а между тем едва только касаются некоторых вопросов, 2-х же последних (по политике, этике) совершенно не касаются, то для пополнения пробелов по тем и другим вопросам следует прибегать к рефератам. В сфере политики и этики, сначала следует придерживаться более общих вопросов, относящихся к обществу и общественной нравственности и затем уже по некоторой подготовленности членов кружка следует переходить к критике теперешних политических и общественных идеалов народа и к выяснению более высоких лучших, основанных на более справедливых началах. В последнем случае хорошим подспорьем могут служить уже упомянутые 3 романы Драгоманова, а также брошюру на русском языке, изданные русской Социалистической Группой в Женеве, — «Сытые и голодные», «Хитрая механика»²⁾ и другие.

Хорошим воспитательным значением в смысле пробуждения чуткости человеческой природы к нравственным вопросам и задачам могут служить поэтические произведения Шевченка, а также рефераторы, выясняющие затронутые Шевченком вопросы. Кружки 2-го рода организуются подобно кружкам 1-го рода: в виду же необходимости обратить главное внимание на более широкое выяснение членам кружка политических и общественных идеалов на началах новейшего социализма, занятия в кружках подобного рода должны быть посвящены политике и этике. Материалом же по этим вопросам, может служить та же самая литература, как и в кружках 1-го рода, а также меньшую роль должны играть и рефераты.

II.

Честнимъ мирянамъ, православнымъ крестьянамъ
и всему народу руському³⁾.

Объявление.

Давно вже терпыть велику нужду всей руській народъ! Земли мало; страшенни голода; тяжки подати; судъ безъ правды и совести: Вселяке зло давно вже пануе надъ нашою землею! Небожчыкъ Царь Александръ Ныколаевичъ не дбавъ за народъ. Хоць вин и давъ людямъ нашимъ (народови) волю, алэ та воля гиришь всякой нэволи. Сами Вы знаете, що винъ наклавъ на Васъ страшне тяжки подати, а земли давъ якъ мигъ меньше; виддавъ робочого чоловіка на поталу всякому грабывтелеви: панамъ, фабрикантамъ, попам... Не дывывся наслезы мужыцьки, неслухавъ мужыцького стону. Стоявъ винъ тильки за богатыхъ. Самъ йивъ да пывъ роскошнэ, а люды несчастни зъ голоду вмырали. Багацько, багацько, сотни тысячъ дитый Вашихъ винъ погубывъ въ войнахъ, а воювавъ безъ всякой потреби. Винъ други народы нибы-то боронывъ видъ Турка, а свій народъ виддавъ на поталу урядникамъ, становымъ, всякымъ панамъ и чиновникамъ, лотри гиришь Турка душать Васъ. Тыхъ людый що стоялы занародъ заправду

¹⁾ Желательно конечно всю русскую литературу в Малороссии заменить малорусскою, в особенности это нужно сказать о литературе чисто народной. Нужно полагать, что одним из важных дел Украинофилов должна быть народная литература общего и социалистического направления. (Прим. В. Дзюбинського).

²⁾ «Хитрая механика» переведена на малорусский язык. (Прим. В. Дзюбинського).

³⁾ Друкується правописом оригіналу. Взято з справи канц. к. ген.-губ., 1885 р., № 192.

царь вишавъ та въ Сибирь ссылавъ, якъ злодѣивъ або розбійникивъ. Громадскихъ посланцивъ до себе не допускавъ и громадскихъ прошеній неприймавъ. Винъ знавъ тильке москаливъ посылаты по селамъ на екзекуціи. Завсе це страшна смерть покарала его. Великий грихъ на души царя, колы винъ не дбае за свій народъ. Великий грихъ на его порадныхахъ—министрахъ та сенаторахъ, але небощыкъ царь самъ выбравъ соби такихъ помишныкивъ.

Люды добри. Вже килька мѣсяцивъ въ насъ новыи царь—Александръ третій. Винъ повинныи скасувати грихы свого батька. Винъ повинныи дати землю Вамъ, килько Вамъ треба, и волю, правдыву волю, а не таку, яку давъ небощыкъ царь.

Будьте певни, що винъ цего не зробіть, коли сами Вы не будете засебе обставаты; Васъ будутъ тильки обдыраты, нивычыты. Знае царь добре, що теперь несчастный мужыкъ бьется якъ въ Татарски неволи, але заставте царя помогты Вамъ. Збырайтесь цілою громадою и пышитъ таки прошеня:

1) Нехай царь дастъ Вамъ земли, скильки Вамъ треба, безъ всякой оплаты.

2) Нехай зменшыть подати.

3) Нехай въ громадски дѣла ны урядныкъ, ны становый, ны яки други чыновныки не вмишуютця.

4) Нехай царь зробіть такъ, щобъ въ сенати для порады, для сказу воли народной, для Вашой обороны були выбраны громадою люды видъ всихъ силъ и слобидъ и видъ всего карода руського.

Треба щобъ порадникамы у царя були ны паны и не чыновныки, якъ теперь, а народъ. Тогди не буде царь безъ воли народа ныякихъ податкивъ накладаты, ны буде безъ воли народа ны якои войны почынаты.

Люды добри. Громада—вылыкый чоловикъ, а вси громады всенькой земли нашой—то така сыла, надъ котрою нигде нема бильшой сылы, и нигде нема такого царя, щобъ той сылы не боявся. Царь змусыть уважаты Ваши прошеня. Тоди стане правда на земли и пропаде всяка кривда и горе. Обставайте-же люды добри, за себе. И богъ Вамъ допоможе. Наше дѣло чесне, наше дѣло святе.

Це объявленіе чытайте всенькою громадою, перечитуйте скилька разъ. Ни въ якимъ рази чытаты его неперечыты. Мырскый приговоръ видъ громады посылайте до царя въ Петербургъ черезъ певныхъ людий.

По объявленію, данному въ Петербургъ Комитетомъ Народной Воли.

III.

Постановление № 14¹⁾.

1883 года апреля 16-го дня, я и. д. начальника подольского губернского жандармского управления, майор барон Гиллесем усматривая из отобранных у обвиняемого Федора Машевского писем, что он был в переписке с бывшем семинаристом подольской духовн. семинарии Виталием Дзюбинским, при посредстве некоего Михаила Коцюбинского, личностями известными подольскому жандармскому управлению, как неблагонадежные в политическом отношении—по соглашению с товарищем прокурора каменец-подольского окружного суда А. Е. Филиповым (!) постановил: на основании 27 пункта закона 19 мая 1871 года просить винницкого исправника произвести у означенных лиц обыск и поступить с ними по результатам оного. Майор барон Гиллесем. Товарищ прокурора А. Филипов.

IV.

Листування подільського губернатора, вінницького справника, прокур. петер. суд. пал. та к.под. губ. ж. упр.²⁾

1.

Секретний рапорт вінницького повітового ісправника подільському губернаторові:

Состоящий под негласным надзором полиции, на основании 416 ст. уст. угол. суд., сын чиновника Михаил Коцюбинский, 18 числа сего февраля, выехал из г. Винницы в с. Михайловку Ямпольского уезда, в дом тамошнего священника.

О чем имею честь донести вашему превосходительству и доложить, что об этом мною вместе с сим послано уведомление начальнику подольского жандармского управления и ямпольскому уездному исправнику. За исправника помощник Бородович. № 96. 21 февраля 1886 года³⁾.

2.

Губернатор вінницькому повітовому ісправнику 14 березня № 937:

«Не усматривая из рапорта вашего от 21 прошлого февраля за № 96 причин, по которым Коцюбинский отдан под негласный надзор полиции и принимая во

¹⁾ Фонд прок. од. суд. палати, рік 1883, № 34, л. 35. ²⁾ Одержано 27 лютого. Вхідний № 1077. Всі дальші папери взято з «Д. канц. под. губ.» 1886 р., № 15.

³⁾ Внизу олівцем резолюція губернатора. «С. По какому делу он состоит под надзором?»

внимание, что 416 ст. Угол. Судопр. применяется не только как мера к пресечению обвиняемым в уголовных преступлениях возможности уклонения от следствия и суда, но и по постановлениям начальников жандармских частей, я нахожу сведения изложенные в рапорте Вашего неполными и притом не дающими возможности отнестись так или иначе к сообщаемому факту.

Поэтому предписываю в в-д-ю в пополнение к донесению за № 96, безотлагательно донести мне за что Коцюбинский отдан под негласный надзор полиции¹⁾.

3.

Начальник подільської губернської жандармської управи 17 березня 1886 р. № 332 подільському губернаторові:

Департамент полиции предписаниями от 11 марта за № 1125, 1126 и 1127 поручил мне, в виду сведений о сомнительной политической благонадежности сына чиновника Михаила Михайлова Коцюбинского, проживающего в с. Михайловке Ямпольского уезда, сына священника Николая Степанова Вавькевича и дочери священника, акушерки, Анны Николаевой Шпачович, проживающих в Баре, Могилевского уезда, учредить за ними негласный надзор порядком указанным в положении 1 марта 1882 года. Сделав вместе с сим сношение с г.г. уездными исправниками об учреждении негласного надзора, я имею честь уведомить о сем ваше превосходительство. Полковник Трубников.

4.

Секретный рапорт винницкого повітового ісправника 26 березня 1886 р. № 141 подільському губернаторові:

В исполнение предписания от 13 марта за № 937, имею честь донести вашему превосходительству, в дополнение к рапорту моему от 26 февраля сего года за № 96, что сын чиновника Михаил Коцюбинский, согласно отношению начальника подольского губернского жандармского управления от 14 ноября 1884 года за № 1450, подчинен особому негласному надзору полиции на основании 416 ст. уст. уголов. судопр. как привлеченный к дознанию в качестве обвиняемого, но в чем именно заключается дело мне не известно. Затем ныне получено мною сообщение начальника подольского жандармского управления от 17 марта сего года за № 318, основанное на предписании департамента полиции от 11 марта за № 1125 об учреждении за Коцюбинским негласного надзора полиции на общем основании. Уездный исправник Беклемишев²⁾.

5.

Прокурор петербургської судової палати 10 березня 1886 р. № 405 секретно. Подільському губернаторові:

Господин управляющий министерством юстиции, ордером за № 489 поставил меня в известность, что им, по соглашению с г. министром внутренних дел, признано возможным дознание по обвинению сына чиновника Михаила Михайлова Коцюбинского в государственном преступлении дальнейшим производством прекратить.

Вследствие сего имею честь покорнейше просить ваше превосходительство сделать зависящее распоряжение об объявлении Коцюбинскому, находящемуся в г. Виннице под особым надзором полиции о прекращении помянутого дела, с отменой принятой против него по этому делу меры пресечения ему способов уклоняться от следствия и суда—особого надзора полиции и о последующем почтит меня уведомлением. Прокурор судебной палаты (нечітко), и. д. секретаря (нечітко)³⁾.

6.

Подільський губернатор 30 березня 1886 р. (№№ 1433 та 1181) секретно. Винницькому повітовому ісправникові:

«Прокурор с. петербургской судебной палаты уведомил меня, что управляющий министерством юстиции, по соглашению с министерством внутренних дел, признал возможным, дознание по обвинению сына чиновника Михаила Михайлова Коцюбинского в государственном преступлении дальнейшим производством прекратить, с отменой принятой против него по этому делу меры пресечения ему способов уклоняться от следствия и суда—особого надзора полиции.

¹⁾ Внизу надписано олівцем: «Справку: было ли донесение об отдании его под надзор».

²⁾ Одержано 28 березня, вхідний № 1569.

³⁾ Одерж. 20. III, вхід. № 1433. Резолюц.: Сообщить винницькому ісправнику.

Давая об этом знать в. в-дію для объявления Коцюбинского, по месту его жительства в г. Виннице, и соответственных с вашей стороны распоряжений, предписываю о последующем своевременно мне донести».

7.

Секретный рапорт винницкого повітового ісправника 15 квітня 1886 р. (№ 188) подільському губернаторові:

В исполнение предписания от 28 марта за № 1181, имею честь донести вашему превосходительству, что проживающему в г. Виннице сыну чиновника Михайлу Михайлову Коцюбинскому объявлено 10 сего апреля о прекращении дальнейшим производством дознания по обвинению его в государственном преступлении, с отменой принятой против него по этому делу меры пресечения способов уклоняться от следствия и суда. Уездный исправник Беклемишев.

8.

Секретный рапорт винницкого повітового ісправника 9 червня 1886 р. № 303 подільському губернаторові:

Состоящий под негласным надзором полиции на общем основании, сын чиновника Михаил Михайлов Коцюбинский, прибыл в г. Винницу 25 мая сего года и за ним учрежден негласный надзор полиции.

О чем имею честь донести вашему превосходительству и доложить, что об этом вместе с сим сообщено мною начальнику подольского губернского жандармского управления. Уездный исправник Беклемишев¹⁾.

¹⁾ Одержано 13 червня № 2744. Внизу резолюция олівцем «С. Откуда он прибыл и почему учрежден надзор».

М. Ф. Комаров як культурний одеський діяч 1888 — 1913 р.

Одеська доба діяльності М. Ф. Комарова припала на часи важкого стану українського друкованого слова в умовах указу 1876 та доповнення до нього 1881 років.

З другого боку ліквідація народництва взагалі і в Одесі зокрема, після невдалої спільки з російським революційним рухом, на початку 1880-х років відкинула культурницьку течію українського руху, до якої належав Комаров, на сталі пасивні позиції. Революційне народництво 1881 — 1889 рр. змагалося ще поновитися невдалою ж спробою видання «Вольного Слова» в Женеві під редакцією М. П. Драгоманова і тут закінчило свої дні разом зі своїм органом.

М. Ф. Комаров переїздить до Одеси 1888 року.

Попередня фаза його громадської діяльності проходила в Києві та Умані. Зі Степовою Україною його зв'язало народження в м. Дмитрові на Катеринославщині та вчителювання за студентських часів 1865 р. в селі Гаврилівці, де він і записав народню думу про Саву Чалого¹⁾. Отже там він віддав першу данину «хождению в народ». За всі 1870-ті роки, в київську добу життя Комаров залишається типовим культурником. Бурхлива хвиля українського революційного народництва не захопила його зовсім. Офіційні архівні джерела як викази Куріцина, Богославського, Веледницького, Забрамського, не згадують ні про яку революційну діяльність Комарова²⁾. В уманську добу 1885 — 1888 рр. випадково потрапило ім'я Комарова в аналі революційного руху. Лікаря В. Галенка за розмову з селянами про переділ землі, «в конторі нотаріуса Комарова» на деякий час призначено під догляд поліції. Галенко належав до уманських «словарників». В 1878—1887 рр. розмови про переділ поширювалися серед селян, як наслідок скрутного економічного стану після війни 1877 — 78 рр. та неврожайних літ. Грали роллю безперечно і агітація революційних народників, думки яких може і поділяв Галенко за своїх студентських часів 1870-х років. Далі ім'я Комарова не зустрічається в жандарських джерелах аж до 1901 року та й тоді воно опинилось випадково в зв'язку з студентськими заколотами.

Комаров переїздить до Одеси як людина не зачеплена революційною хвилею 1870-х років, людина зі свіжими силами. Ця риса мала чимале значення в його діяльності в Одеську добу.

Що становила собою Одеська Громада, українська поступова інтелігенція в той час, коли Комаров переїздить до Одеси?

Її ніби не існувало. Свіжі спомини недавнього заслання до Східного Сибіру 1879 року В. Г. Мальованого, М. В. Ковалевського, Є. І. Борисова, Ю. Хандожевського, М. Д. Сидоренка, Д. М. Татарова; до Вятки О. О. Андрієвського, ув'язнення 1879 р. П. Т. Клімовича і 1882 р. Л. А. Смоленського

¹⁾ М. Комаровъ, Два варианта южно-русской думы про Савву Чалого, «Екатеринослав. Вѣдомости», 1865 р., № 22.

²⁾ Арх. одеськ. генер. губ., 1879 р., спр. № 172 (Одеський Краєвий Історичний Архів).

знищили український осередок революційного народництва¹⁾. Ще гірший був наслідок психологічний; за часів заслання і ув'язнення почався процес ліквідації. Андрієвський в сімох проханнях до міністра і генерал-губернатора зрікся своїх революційних переконань. За ним слідом Климович пише покайного листа²⁾. Після повороту з Сибіру Борисов залишається цілком на культурницькій лінії. Смоленський покинув революційну трибуну 1876—1882 рр. і в листі до начальника одеської юнкерської школи зрікається політичної діяльності, щоб залишити за собою педагогічну працю³⁾. На сцену вийшли культурники. Психологію Одеської Громади 1880-х років влучно схарактеризував М. М. Коцюбинський в своїй казці «Хо».—«Громадянин... перелякана людина». Керувати не тільки революційною, а просто культурною діяльністю в Одесі в той час справді повинна була зовсім свіжа людина не одеського ґрунту, не розбита хвилею реакції. Таким керівником і був з 1888 р. в Одесі М. Ф. Комаров.

Доба культурної діяльності Комарова за 1888—1905 роки лишила в літературі низку друкованих праць. Комаров переїхав до Одеси вже з репутацією етнографа, бібліографа й критика. З ділянки етнографії треба зазначити надруковану Комаровим 1890 р. «Нову збірку приказок». Цензурний архів⁴⁾ виказує нам історію книжки: її дозволила цензура 13 травня 1889 р. під назвою «Нива» за винятком тільки п'ятих номерів, на погляд цензури «отличающихся сепаративным духом». 25 липня головне управління в справах друку дало свою санкцію. А коли заборонений восени альманах «Розмова» не мав змоги одержати дозволу, Комаров з останнього приєднав свою етнографічну статтю⁵⁾ і таким чином склався виключно етнографічний матеріал. Власне кажучи тільки видання збірки припадає на одеську добу, а збирався матеріал значно раніш.

На одеську добу припадає закінчення великої етнографічної роботи — складання і видання «словаря». «Російсько-український словарь М. Уманця і А. Спільки» видано за кордоном 1893—1898 рр. Всі чотири томи видано за одеської доби. Заслуги Комарова в етнографії визнано ще за життя самого автора з боку таких авторитетів у історії етнографії, як О. Пипін, М. Сумцов, А. Кримський і Ів. Франко. Нам нема чого тут додати. Ми зупинимось на одній думці критиків з приводу словників українських культурників. І. Степенко висловився одного разу про українські словники 1860—1890 роки, що словарна робота це одно з найбільш вартих досягнень нашого народництва⁶⁾. Він мав на увазі словники Шейковського, Левченка, Науменка і Комарова. Останнім закінчилася низка народницьких словників, які надалі дали ґрунт для наукової, кабінетської дослідчої праці, словників лінгвістів. Колективна праця коло збирання словника почалася за київської доби, продовжувалася в уманську і закінчилася в одеській. Історія складання підтверджує цілком думку І. Степенка: це твір народництва, а не лінгвістів. І тому ми мусимо підходити до нього з масштабом досліду народництва, а не лінгвістики.

Сам Комаров, юрист освітою, є не лінгвіст, а серйозний дослідувач-народник. В уманську добу складання словника гуртуються коло Комарова чотири лікарі—Юр. М. Кушніренко, В. Галенко, Л. Сікорський і Ан. Стаховський, та два вчителі К. Пелехович і А. Проваленко. Очевидячки для лікарів збирання матеріалів для словника не можна вважати за спеціально наукову роботу, а ніби продовжування «хождення в народ» 1870-х років, коли проходили їх студенські часи під впливом тогочасного

¹⁾ Моя стаття—Одеська Громада 1870-х років, «Україна», 1926, кн. 5. ²⁾ Арх. штаба од. воєн. окр. справа, «Пропаганда в войсках», 1879—1905 рр. ³⁾ Арх. одес. цензури по внутр. цензуре (Од. Кр. Іст. Арх.), 1888 р., спр. № 155. ⁴⁾ Ibid. Заборонені рукописи, № 32. ⁵⁾ Дивись мою статтю—Одеська Громада 1880-х років, «За Сто Літ», кн. 4, сс. 161—180. ⁶⁾ «Кіевская Стар.», 1898 р., серпень, с. 84.

розвитку народництва. Мало чим відрізняється характер одеських працівників (А. Спілки). Склад спілки був такий: Трохим Зінківський (умер 1891 р.)—юрист з вищою освітою, В. Назарєвський (умер 1891 р.)—учитель, А. В. Крижановський—вчитель реальної гімназії, П. Т. Климович—юрист, Л. А. Смоленський—учитель історії, А. Бібік (Бабенко)—учитель, письменник трохи не з самоосвітою, М. П. Боровський агроном природник, як і О. І. Погибка, К. Н. Грінчевський—учитель історії, М. Сидоренко—природник теоретик, К. І. Іващенко—завідувач школою, Петро Ніщинський (Байда)—учитель грецької мови, композитор. Такий склад підтверджує наявність у них нахилів до народництва, а не до лексичних наукових дослідів. Словар М. Уманця і А. Спілки народився на світ як наслідок роботи етнографів, а не лінгвістів. Українська поступова інтелігенція творила пам'ятник культурно-етнографічний.

Історичні праці М. Ф. Комарова в цю добу відбивають риси епохи, погляди культурників, до яких належав він. В 1888—89 р.р. вийшли друком три томи перекладу монографії М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький»¹). 1891 р. в «Правді» надруковано оповідання «Антін Головатий»²). 1901 року вже не закордоном, а в Петербурзі надруковано два оповідання: «Оповідання про Антона Головатого»³) і «Оповідання про Богдана Хмельницького»⁴). У цензурному архіві зберігся заборонений рукопис 1889 року під назвою «Винокъ на памятникъ Богданови Хмельницькому»⁵).

У 1880-х роках виникла зацікавленість добою Хмельниччини. Монографія Костомарова, починаючи з першого видання (1857 р.), подала документальну історію революції. З 1870-х років у Києві будувався пам'ятник Богданові Хмельницькому. 1889 р. пам'ятник був готовий і українська суспільність побачила в граніті його скульптурне виявлення централістичної ідеї—постать пишного гетьмана простягла сильну руку на схід з написом: «Волимъ подъ царя восточного». Поступова інтелігенція, а зокрема університетська молодь, турбувалася таким монументом. На дерев'яній будці адміністрації не раз читали вірші українською мовою, з оцінкою твору скульптора через призму поглядів на ідею, що не подобалися урядові. Навіть хтось завісив пляшку горілки на булаву. Адміністрації довелося поставити варту⁶).

З другого боку на добу Хмельниччини звернули увагу інтелігенції історичні романи Генрика Сенкевича. Польський письменник в романі «Огніем і мечем» художньо оповідає про добу Хмельниччини, освітлюючи події з погляду польської великодержавности з ідеалізацією польської шляхти, її історичної ролі, як культурної верстви на колишній Україні.

Роман, чудово написаний з художнього боку, поширився серед читачів не тільки польською мовою, де він витримав за 1884—1889 р. чотири видання (до згаданої дати відкриття пам'ятника Хмельницькому)⁶), а його

¹) Історичні монографії Миколи Костомарова—«Богдан Хмельницький», переклад М. Уманця і О. В. (О. В. Кониський), Тернопіль, т. I, 1888 р. 192 сс.; т. II, 1888 р., 195 сс.; т. III 1889 р. 181 сс.

²) Антін Головатий, запорозький депутат і кобзарь, написав М. Уманець, «Правда», 1891 р., т. IV, вип. X—XII. Відбитку видано того ж року.

³) Оповідання про Антона Головатого, написав М. Комарь, зь малюнками А. Ждахы, С. Петербургъ, 1901, с. 52, видання «Благотворительнаго общества общепольныхъ и дешевыхъ книгъ», № 7.

⁴) Оповідання про Богдана Хмельницького, написав М. Комарь, СПб, 1901, Видання того ж самого товариства, № 12.

⁵) Арх. одеського «отдельного цензора по внутр. ценз.» Укр. рук. № 17, (Од. Кр. Іст. Арх.).

⁶) Pisma Henryka Sienkiewicza, VI—IX—Ogniem i mieczem. Powieść z lat dawnych, Wydanie czwarte poprawione i poprawione, Warszawa, 1889, t. I, сс. 274, t. II, сс. 290, t. III, сс. 318, t. VI, сс. 233.

також перекладено на європейські мови, та й російські переклади мали теж чималий успіх¹⁾. Шляхетська Польща доби Хмельниччини придбала сильного адвоката-письменника в особі Сенкевича. Історичні події в художній формі, набули рис суто шляхетського класового кольориту.

Антонович в полеміці з Сенкевичем, звернув увагу на брак соціальних проблем в романі, на брак розуміння епохи, як епохи класової і національної боротьби. Сенкевич дивився на події Хмельниччини, з становища місії шляхетської Польщі, великої культурної місії нести цивілізацію в країну дикунів. Це основний зміст його філософсько-історичного світогляду. Антонович критично виявляв інше обличчя тогочасної України, іншу концепцію подій Хмельниччини²⁾. Але не можна було порівнювати розповсюдженість роману Сенкевича з розповсюдженістю критики Антоновича, що відома була тільки обмеженим колам читачів «Кіевской Старини». Українські белетристи застановлялися також над Хмельниччиною. Згадаємо хочби І. Нечуя-Левицького, який 1878 р. видав у Львові популярний начерк Хмельниччини³⁾. Але й він, здається, гадав, що форма історичного роману більш відповідає популяризації масового розуміння доби, коли наприкінці життя все ще цікавився темою, і розробляючи історичний роман («Єремія Вишневецький»), взяв ту саму добу, як і Сенкевич та навіть улюбленого героя Сенкевича Єремію.

Історичне оповідання, роман-хроніка є кращий спосіб популяризувати історичні знання в масі читачів. Наукову історичну роботу читає обмежене коло спеціалістів і інтелігентів, аматорів історії. Масовий читач шукає не філософської аналізи, а естетичного почуття. Романічний сюжет полекшує уявити концепцію подій, ув'язати діяльність дієвих осіб в одну ціліність. Українська література має зразок історичної хроніки романа—«Чорну Раду» П. О. Куліша. Але тут маємо внутрішній процес на Україні 1663 р., а доба Хмельниччини й досі чекає українського Сенкевича, Вальтер-Скота і Гюґо. Доба Хмельниччини не має на міжнароднім літературнім ринку твору, який міг дорівнюватися романові Сенкевича.

Комаров розумів, що культура твориться не стільки критикою, скільки будівництвом своїх культурних пам'яток доби. 1888 р. він подав до одеської цензури рукопис з назвою: «Винок на пам'ятник Богданови Хмельницькому. Як Українська Русь зєдналася з Московскою в єдину велику державу Російську. Оповідання М. Уманця».

В напису на обгортці автор прохає цензуру розглянути негайно, передбачаючи відкриття пам'ятника Хмельницькому в Києві. Передмова згадує відкриття пам'ятника в близькім майбутнім і шанує Хмельницького за єднання «з єдиновірним і рідним Московським царством». Одеський молодший цензор В. Масалов⁴⁾ дав сприятливий висновок, але головне управління в справах друку знайшло, що зміст брошури не відповідає передмові. Червоний олівець петербурзького цензора підкреслює багато сторінок, а за найкримінальніші вважає такі місця: В розділі IV автор каже, що король (Ян-Казимір) дивився на козаків «по панські і не бажав їм добра». Після перемоги над Поляками «посли запобігали ласки Богданові». Між ними і посол московський. Думка автора про внутрішню політику Хмельницького не подобається цензурі, коли автор каже: «Найбільше помилився Богдан тим, що жалуючи панів він

¹⁾ Переклад Вукола Лаврова в журналі «Русская Мысль», 1885 р., Спасовича в книжках «Живописное обозрение», 1884 р. Згодом окрем. переклад Домбровського.

²⁾ В. Антонович, Польско-русскія соотношенія XVII ст. въ современной польской призмѣ (по поводу повѣсти Г. Сенкевича «Огнемъ и мечемъ»), «Кіевская Старина», 1885 р., кн. V, сс. 44—78. ³⁾ І. Левицький, Український гетьман Богдан Хмельницький і Козаччина, Львів, 1878, сс. 150. ⁴⁾ В. М. Масалов в студентських роках в Рішельєвському лицейі був учнем Ів. Гулака і О. О. Гатцука, 1859—1862 рр.

наче забув про селян і не визволив їх від панського злирства». В відповіді Потоцькому цензор підкреслив слова: «панської ласки ми цураємось»¹⁾.

Головне управління в справах друку з жовтня 1888 р. заборонило друкувати «Винокъ». 1901 року М. Ф. Комарову пощастило видати свою працю під назвою: «Оповідання про Богдана Хмельницького. Якъ визволивъ винъ Украину од неволи польської». Передмову перероблено. Загальний зміст і навіть кримінальні місця в цензурі 1900 року пройшли цілком. Комарову тепер пощастило провести через цензуру загальну рису оповідання—революція Хмельницького була клясовою і національною боротьбою. Матеріал для оповідання дала безперечно монографія М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький», переклад якої українською мовою в попередніх роках Мих. Фед. робив разом з Кониським. Я хочу тільки підкреслити спробу Мих. Фед. освітлювати в літературі ту саму добу через призму клясового розуміння народника і розуміння державної проблеми українського націоналіста і притому народника-культурника. Сама форма оповідання мала на меті масового читача з невеличкою історичною перспективою, з елементарними, скажемо, відомостями з історії.

«Оповідання про Антона Головатого» надруковано попереду в «Правді» 1891 року в Львові під назвою «Антін Головатий, запорозький депутат і кобзарь. Написав М. Уманець»²⁾. Видання 1901 р. це тільки передрук з деякими купюрами, очевидячки для цензури³⁾. Порівнюючи обидві редакції оповідання 1891—1901 р.р., побачимо, які купюри зробив сам автор. Він викинув абзаци з історії боротьби українського народу за козацтво та боротьби між Польщею й Москвою за панування над Україною. Одну думку викреслив автор про Чорноморське військо: «простий люд зо всієї України тікав від панської неволі та кривди і тут на Чорноморії, на широких кубанських степах, під орудою вільних козацьких порядків здобував собі спосіб до кращого життя людського»⁴⁾. Нам цікава ця остання передпосилка оповідання, як основна підвалина оцінки автором значіння Головатого, героя оповідання. Скасування Гетьманщини автор вважає за прелюдію зруйнування Запоріжжя. Автор сумує над долею автономії Гетьманщини, а не Запоріжжя. Автор тільки встановляє юридичну передпосилку: «Така щиро демократична республіка як Запоріжжя, не могла більш існувати серед монархічного царства. Виникли суперечності за землі»... і ось тут починається оповідання про Головатого.

Культурники не мали певного погляду на ролі Запоріжжя, чому причиною була полеміка між П. О. Кулішем⁵⁾ та М. І. Костомаровим⁶⁾ про ролі запорозької козащини в історичнім процесі України. З виказів Куріцина генерал-губернатора Тотлебен 1879 р. в листі до Лоріс-Мелікова пише: українофіли (мова іде про революційну течію) дивляться на Запоріжжя, як на ідеальну форму суспільности, як соціалісти на комуну⁷⁾. Революційні народники розповсюджували переклад Гоголевого «Тараса Бульбу», а не халалися за Кулішеву «Чорну Раду». Про історію нащадків Запоріжців заходилися розповідати два дослідники з різними поглядами: революційний народник Ф. К. Вовк—про тих, що зайшли на Дунай і утворили Задунайську Січ, і культурник М. Ф. Комаров—про тих, що скорились Катерині і пішли на Кубань, як «Войско Вѣрныхъ Козаковъ Черноморскихъ».

¹⁾ Од. Кр. Іст. Арх., Укр. рукоп., № 17. ²⁾ «Правда», 1891 р., т. IV, вип. X, сс. 144—149, вип. XI, сс. 258—268 вип. XII, сс. 326—333. ³⁾ Оповідання про Антона Головатого, написавъ М. Комаръ, зъ малюнками А. Ждахи, «Благотворительное Общество изданія дешевыхъ и общепользныхъ книгъ», С. П., 1901, сс. 52. ⁴⁾ «Правда», с. 196. ⁵⁾ «Козаки въ отношеніи къ государству и обществу», «Русскій Архивъ», 1877 р., № 3, в. ⁶⁾ «О козакахъ», «Рус. Стар.», 1878 р., кн. III. ⁷⁾ Дивись мою статтю: В добу тимчасових генерал-губернаторів. «За Сто літ», 1927 р., с. 159.

Оповідання малює Головатого, як талановитого адвоката перед царицею Катериною та великими московськими панами. Головатий не гостро ставиться до зруйнування Запоріжжя. Він каже Білому: «Цур йому стрілятися, батьку. Поїдемо, лишень далше». А далі... муза і дипломатичні таланти Головатого служать меті як небудь обстояти перед владою за Чорноморців. Кобзар співає Потьомкінові:

«Милостивий наш вельможний пане!
Та встань, Грицьку, промов за нас слово.
Прости у цариці—буде все готово
Дасть грамоту на вічність нам жити,
Ми їй будемо вірніше служити».

Не менш того підлещується Головатий і в промові до цариці. Чорноморський кобзар увесь свій творчий талант витратив на пісні прохання та пісні хвали на пошану цариці та Потьомкіну, щоб допомогти землякам знайти «На Тамань дорогу».

І дійсно він досягнув мети. Не випадкова тема про Головатого і не випадково таке тонке розуміння психології заступника чорноморських козаків. Тільки культурник 1880—90 років зміг ухопити цю рису настрою. Пригадаймо як культурники 1880—90 р.р. самі рятували літературну і театральну справу, як М. Старицький та М. Кропивницький в канцеляріях генерал-губернаторів випрошували дозволи на ставлення п'єс українського театру, як О. Кониський і сам М. Комаров у цензурі клопоталися, щоб пересунути за її бар'єри якунебудь дрібничку. З великою любов'ю автор ставиться до зовнішнього вигляду книжки. Він знайшов ілюстратора в особі художника Амвросія Ждахи¹⁾. Ждаха не тільки художник самородок, а він ще найдрібнішою рисочкою малюнку творить український стиль у мистецтві. Тому й малюнки А. Ждахи так монолітно злились з текстом оповідання, ніби їх творила одна людина. Переглянемо ці малюнки. На обгортці в середині титульної картки на читача дивиться печатка «Войска Вѣрныхъ Козаковъ Черноморскихъ». Тут в одній цій печаті вся ідеологія дієвих осіб. Малюнок «кінець Запорозької Січі» так послідовно йде за передпосилкою: на майдані Січі не чується хвилювань юрби, бурхливої Ради а сумні майбутні Чорноморці з думкою Головатого «ідемо, лишень, далше». А ось і сцена, коли Головатий каже Білому цю історичну фразу—ні на хвилинку не задумався герой оповідання, що робити, коли звістка про кінець Січі долетіла до його вуха. Типова для епохи картина, як Максим танцює на хуторі у Квітки, а Головатий з бандурою на журфіксі у великого пана: заля виблискує паркетом, костюмами вельмож XVIII в., вогнями канделябрів; таким контрастом до неї є козак з бандурою, що тішить панів, а завтра в сенаті він чекає грамоти на Таманські землі. Не менш типова остання картина. Куточок царськосельського парку при шляху. Карети вельмож, з льокаями і пишною оздобою коней, капелюхи з плюмажем, перуки придворних, північні берези над сценою такі чужі для купки Чорноморців в їх незвичайних тут убраннях.

В літературному відношенні оповідання про Головатого написано краще од оповідання про Хмельницького. Почувається любов автора до теми, героя, розуміння процесу. Про Хмельницького він пише якось ортодоксально.

Та й сам М. Ф. Комаров за всі 1880—1890 р. був за адвоката українського слова в цензурі. Грала роллю тут і спеціальна освіта М. Ф. Кома-

¹⁾ З малюнками того самого Ждахи Комаров видав у Одесі 1901 р. «Чорну Раду» Куліша. Тут теж витримано стиль XVII ст. і історичну вірність доби. Комаров заплатив Кулішеві (Ганні Барвінок) 300 (триста) карбованців за право видання (архів М. Ф. Комарова).

рова, освіта юриста. Він підходив до розв'язання скрутного стану українського слова в умовах указу 1876 і 1881 рр. юридично: на підставі тих самих законів і практики урядових інституцій він намагався врятувати якомога більше. Цей шлях не одного Комарова, але Комаров як людина з сильною вдачею, з широкими перспективами, з розумінням синтезу умов життя, ішов цим шляхом сміливіше од інших. Та доба утворила великий переляк серед української інтелігенції. Кожен письменник ховався за псевдонім. Архів цензури свідчить, як наприклад, Борис Грінченко подавав до цензури свої твори за псевдонімами Чайченка, Вартового, а адресу для цензури пише «Анянъ Николаевичъ Гладиліной»¹⁾. Та й не один Грінченко. В таких обставинах минає і діяльність Комарова до 1905 року.

Доповнення 16 жовтня 1881 року до указу 1876 р. (таємного) віддало рішення дозволу друкувати українською мовою виключно на безпечальній висновок головного управління в справах друку в Петербурзі. Два цензори, в Києві і Одесі, були тільки першим бар'єром, а головне управління останнім. На чолі управління стояв такий типовий урядовець доби реакції, як Феоктістов, а членом наради Юзефович, син відомого автора указу 1876 року. Урядовець іноді дещо формально й послабляв, коли на нього впливала якась урядова сила, знайомство, обставини. В Одесі цензурні умови теж складаються з єднання в особі цензора урядовця й політика. Треба зазначити, що в одеській цензурі тоді не було українофоба. Розгляд українських рукописів доручався до 1889 р. молодшому цензоріві Вол. Мих. Масалову, педагогові й цензоріві. Архів цензури свідчить, що Масалов давав сприятливі висновки на «Винокъ» (1888 р.), збірник «Розмова» (1889 р.), де М. Ф. Комаров зібрав твори всіх кращих українських письменників того часу, і збірник «Нива» (1889 р.), надрукований р. 1890. Характеристику Масалова, як нездатного урядовця, подає колишній цензор Єгоров у своїх друкованих споминах²⁾. Не погіршала справа з заміною Масалова на Гілевича. 1891 року головне управління надіслало до цензора друкований примірник указу 1876 року. Характерно відзначити, що М. Ф. Комаров переписав його текст на палітурці книги «Зъ поезій» Вол. Самійленка видання 1890 р., щоби зараз після виходу книги й передрукування указу. Він не зміг би списати (узяти текст із таємного листування цензора) без згоди Гілевича. Двічі Мих. Фед. намагається перевести через цензуру великі збірки як «Розмова» 1889 р. і «Запомога» 1892 р., де концентруються твори нових українських письменників. Одеська цензура дала сприятливий висновок, а головне управління заборонило³⁾. Те саме сталося 1891 р., коли Мих. Фед. подав до цензури «Винокъ. Виршы та лысты В. Кулыка»⁴⁾. Доля цієї збірки була та сама. Обидва свої історичні оповідання Мих. Фед. друкує в Петербурзі в виданнях «Благотворительнаго Общества изданія общественныхъ и дешевыхъ книгъ». Зв'язок з цим північним благодійним товариством не випадковий. Воно деяку роль в виданнях українського слова відіграло і власне для культурників. 1863 року М. І. Костомаров друкував свого листа з закликом підтримувати ідею навчання рідною мовою та матеріально забезпечити видання українських книжок через це товариство⁵⁾. Брав участь у ньому і Д. Мордовцев, але в 1890 роках вони вже були в могилі. Серед членів товариства за українські видання клопотався Є. С. Грибинюк, але в цензурі він нічого б не зміг зробити, щоби полегшити перехід через неї оповіданням Комарова. Товариство за 1880—90 роки видало два оповідання П. О. Куліша, два Ганни Барвінок (Кулішевої), одно О. Кониського і п'ять сільсько-господарських популярних

¹⁾ Арх. од. цензора по внутр. цензуре. ²⁾ А. Егоров (Конспаров), Страницы изъ прожитого, т. II, Од., 1913. ³⁾ Арх. одес. отдельн. цензора внутр. ценз. ⁴⁾ Друкувались в «Основѣ», 1861 р. Біографію написав Комаров, листи доставив Кониський. ⁵⁾ «Одесскій Вѣстникъ», 1863, № 5.

книжок, з яких книжка Є. Чикаленка мала чималу славу. Ключ на дозвіл цензурою заборонених оповідань знаходився в Петербурзі. За віце-голову «Императ. Благотворительного Общества», од якого залежала діяльність всіх благодійних товариств, був тоді сенатор Андрій Миколаєвич Маркович, син історика Миколи Андрієвича Маркевича і родич письменника Дмитра Марковича та історика Олексія Маркевича. Діяч судової реформи 1860-х років, він зробив кар'єру, але не загубив родинних зв'язків і деколи допомагав землякам. 1885 р. через цензуру пройшов за його допомогою збірник Русова «Степъ», а 1900 р. оповідання Комарова. Останні мають візу цензури 13 жовтня і 1 грудня 1900 р., а в той самий час А. М. Маркович листувався з О. І. Маркевичем (приятелем М. Ф. Комарова) і допомагав вирятувати із рук жандарів тарасівця В. Г. Боровика¹⁾.

Культурники і політика розходилися в поглядах і на значення друку в Галичині, щоб пом'якшити умови друку в обставинах указу 1876 р. Культурники дивилися на Галичину як на літературний П'ємонт. Драгоманівська течія надавала йому значення і політичного. «Правда» й «Народ» стояли на різних позиціях. Комарова ми бачимо серед «Правлян», яким Драгоманов закидав їх політичну інертність. Але в одному моменті діяльність Комарова збігалася з Драгоманівською течією: вони мали однакові погляди на справу політики російського уряду в Болгарії 1889—1895 рр. Комаров, як член Одеського Слов'янського благодійного товариства Кирила і Методія, вороже ставився до політики російського уряду в Болгарії; в Слов'янському товаристві, разом з О. І. Маркевичем і Шимановським він провадить окрему лінію, ворожу урядовій імперіялістичній політиці, коли це товариство грало визначну роль посередника між російським урядом і болгарськими політичними емігрантами. Тут Комаров ніби кидає саму позицію культурників, що пасивно ставилися до всякої політичної діяльності. Тут він послідовно тримається ідей колишнього Кирило-Методієвського Товариства 1847 року. На початку 1890-х років починаються нові напрями в українській громадській думці. І старий послідовний культурник ставиться сприятливо до Тарасівців 1893—1894 рр. хоч і не поділяє їх світогляду. Він допомагає їм літературою, не критикує новини, не заховається за свою культурну позицію, він дивиться на течію культурників як на ґрунт для розвитку української громадської думки en gros, хоч і не бере активної участі в нових напрямках.

Революція 1905 року схилила культурників у бік політичних і соціальних проблем. Стихія загального революційного руху поставила культурний корабель на новий курс. Диференціація Одеської Громади розпочалася ще в дев'яностих роках²⁾. Аграрні рухи на Полтавщині, страйки й робітничий рух в Одесі 1903 р. висунули соціальні проблеми серед університетської української молоді. З часів революції 1905 року жандарські джерела зазначають в Одесі різні українські партії: радикально-демократичну, у. с.-р., у. с.-д.³⁾. М. Ф. Комаров додержує й тут послідовно культурницької лінії. Почесний член Галицької «Просвіти», він ідею організації цього культурного осередку пристосовує до нових умов життя на Великій Україні, які витворила революція 1905 року. Зовсім легально, на підставі закону зареєстровано товариство «Просвіта» в Одесі зі статутом на зразок Галицької «Просвіти». Мих. Фед. обрано на почесного голову. Книгозбірня Мих. Федоровича та Л. А. Смоленського (помер 1906) утворили бібліотеку «Просвіти». Лекції притягли до «Просвіти» чималу народню аудиторію. «Просвіта» звернула увагу й на театральні вистави: вони добулися навіть за кам'яні мури військових касарень (Люблин-

¹⁾ Арх. одес. градоначальника, секр. стіл, 1899 р., справа № 3021.

²⁾ Ачтін Синявський, Дмитро Сигаревич, «Україна», 1929 р., травень—червень, № 34, с. 121. ³⁾ Архів од. «охранн. отдѣлення», 1906 р., спр. № 28, 99, 102.

ський полк), де були тисячі солдатів-селян і народний театр тут мав добрий ґрунт для розвитку. «Просвіта» клопочеться також про видання популярних книжок.

1906 року, коли хвиля реакції та репресії затопила Одесу. «Просвіта» загинула. Перша репресія виявилася в наказі командувача військової округи, Каульбарса, що заборочив військовим відвідувати «Просвіту». Згодом «Просвіту» було зачинено і в самого М. Ф. Комарова зробили жандарі трус з випадкової причини — арешту друкарні (таємної) комітету російських с.-р. в Одесі в приміщенні «Просвіти». Що причина дійсно була випадкова, видно з самих документів жандарів. Секретар «Просвіти» Анастасія Луценкова переховувала таємно друкарню р. с.-р. без згоди правління «Просвіти». Це ясно й з уривка щоденника М. І. Шелухіної.

«30 ноября (1906 р.) «Просвіта» закрыта. Сегодня ночью у Насти (Луценковой) сделан обыск и нашли печатный станок, прокламации, запрещенные издания ея арестовали. Это известие принес в 7 часов Мина (Задніпряньський). Тато ходил по комнате и все повторял... какая подлость (донос)... тайная типография (с.-р.)... дело («Просвіта») погибло».

З жандарських джерел видно, що шукали іменне таємну друкарню р. с.-р. спочатку в Анастасії Луценкової в будинку її батька Івана Митрофановича 19 листопада на Херсонській вулиці № 52, а вдруге в кімнаті Луценкової, як секретаря «Просвіти» в приміщенні товариства на Софійській вулиці № 30. Друкарню розшукали в бібліотеці «Просвіти», а в кімнаті Луценкової сотні примірників проклямацій того самого с.-р. комітету і поруч з ними українські: «Година праці» (85 примірників), брошура «Як збираються і куди повертаються гроші» (70 прим.) «Чорна Рада» Куліша (122 прим.) та 217 прим української одеської газети «Народня справа», яку конфісковано на № 1 того ж 1906 р. в січні. Після того трус зроблено в усіх членів правління «Просвіти»: С. П. Шелухіна, М. Ф. Комарова, Ф. Г. Шульгіна, А. Гр. Панченка, А. В. Ніковського, І. О. Резниченка, Л. П. Ковальчука, Мик. Д. Клименка, Д. Д. Сигаревича та з комітету с.-р. у. В. Г. Красовського, Л. Агге, М. С. Шлезінгера і Г. Авербуг.

«Просвіту» не зачинено тоді, а декілька місяців вона ще існувала, як культурна організація. Остаточний висновок щодо діяльності «Просвіти» жандарі подали 1/II 1907 р. в записці до градоначальника: «По агентурным сведениям в «Просвіте» ведется усиленная антиправительственная пропаганда¹⁾. «Просвіту» тоді зачинено постановою тимчасового генерал-губернатора. З діяльності «Просвіти» видно, ніби поновлення спільного фронту з соціалістичними російськими партіями, як було колись за часів Драгоманова. З другого боку позиція самих просвітян керівників виявляється дійсно суто культурницькою. М. Ф. Комаров лишився послідовним культурником навіть на хвилях революційної бурі. Він використовував її для легальної реєстрації «Просвіти», клопотався утворити перш за все культурницький ґрунт. Не можна проте заперечувати впливу революції на культурників. «Просвіта» встигла видати книжку Мих. Фед. «Про запорозькі вольності»²⁾. Половину книжки автор присвячує популярному оглядові взагалі запорозької системи господарства, а другу половину (сс. 21—40) аграрному питанню на Запоріжжі. Здається аграрний рух революції 1905 року зробив певний вплив на культурника М. Ф. Комарова, коли він звернув таку велику увагу на аграрне питання й шукає на запорозьких степах розв'язання проблеми сучасного моменту. Яка форма володіння землею була у Запорозьців?! запитує автор і розповідає, як Запорозьці щороку поділяли землі та лови на Раді. Розглядає право дочасного володіння по зимовниках та хуторах, як «Запорозький Кош давав дозвіл володіти наперед до розгляду або наперед до ласки

¹⁾ Арх. охр. отд., 1906 р., спр. № 102. ²⁾ М. Комаров, Про запорозькі вольності, видання т-ва «Просвіта» в Одесі, Одеса, 1907, друкарня Е. И. Фесенко, 40 с.

військової»¹⁾ Комаров порівнює запорозьке земельне право з системою націоналізації за думкою Американця, економіста Генрі Джорджа²⁾. Згадуючи Січ, Комаров вертається до свого улюбленого героя Антона Головатого, що ніби 25000 Запорожців вивів на кубанські землі і тим спас від закріпачення. Не дивно для культурника-автора, що йому на пам'ять потрапив Антін Головатий³⁾, який ще й за часів Запоріжжя клопотався перед сенаторами та вельможами за запорозькі ґрунти, а не згадує він, скажемо до речі, Андрія Порохню, що з озброєною запорозькою командою обстоював 1764 року наступ цих поміщиків на Орелі, або не згадує тих, що йшли на Дунай шукати місця для Задунайського Коша, Задунайської Січі. Натомість згадує автор ідею націоналізації землі, розглядає здійснення цієї ідеї в Новій Зеландії⁴⁾. Наприкінці подає висновок про погляд Запорожців на земельну справу: «Земля—трудящим, а воля всім».

Безумовно М. Ф. Комаров написав книжку під впливом революційної хвилі 1905 року, під впливом європейської економічної наукової думки, де система Генрі Джорджа та Ново-Зеландська спроба мали чималу літературу. Проте для культурника це вже нова риса: поточний момент, життя захопило своїми впливами, вимагаючи розв'язання соціальних проблем.

Прогуміла революційна хвиля. Скасовано «Просвіту». Громада намагається улаштувати «Український Клуб» — це теж «Просвіта» в мініятурі, з тою самою бібліотекою, з обмеженим ґрунтом, а все таки ґрунтом для культурницької праці. Наприкінці життя, коли скасовано і клуб, Мих. Фед. клопочеться коло видавництва «Сніп». Це вже лебедина пісня старого культурника. Та ж сама ідеологія улюбленого героя Антона Головатого — вирятувати ґрунт в обставинах часу після скасування Емського акту 1876 року. Комаров як культурник виявляє певні ознаки еволюції. Погляди його міняються під впливом аграрного руху і революції 1905 року. Ще в «Оповіданні про Антона Головатого» він тримався поглядів П. О. Куліша на ролю Запоріжжя, яке ніби вносило розгартіані та незгоду в епоху Руїни, що вели до скасування автономного життя України⁵⁾.

1905 року Комаров шукає в історії того самого Запоріжжя для розв'язання сучасних аграрних проблем. В соціальному ладі Запоріжжя він уже бачить деякий ідеал. Коли Запоріжжя загинуло, на степу, на колишніх запорозьких вольностях, лишилось безземельне населення, яке дійшло до сучасного авторові моменту під назвою десятинщиків, що жили з оренди земель нових господарів землі поміщиків та держави⁶⁾.

В «Просвіті» Мих. Фед. читає доповідь про Кармалюка, як героя протесту проти панщини. Тема про Кармалюка дуже цікавить його. Порівнюючи з початком його етнографічних дослідів за 40 літ перед тим, слід зауважити, як романтизм в дослідях про Саву Чалого (1865 р.) змінюється на дослідження обставин протесту проти панщини в легендах про Кармалюка (1905 р.). Прогуміла революційна хвиля 1905 р. і на зміну революційних тем прийшло своєчасно видавництво «Сніп». Послідовний культурник ішов у ногу з історією свого часу.

Після тругу в «Просвіті» тих членів правління її 1906 р. жандарі дописували до департаменту поліції про велику силу захопленого листування, В. Комарова був великий архів свого листування. Його повернули жандарі, не знайшовши в ньому того, що вони звикли називати «революційною літературою». Це архів культурника, в якому жандар, певна річ, не зможе орієнтуватися, як людина культурно не освічена, а цей архів може оповісти про велику силу стосунків, зв'язків, впливів Комарова на розвиток української інтелігенції на довгому життєвому шляху талановитого культурника.

¹⁾ Ibid., сс. 25—26. ²⁾ Ibidem сс. 26—27. ³⁾ Ibid., с. 37. ⁴⁾ Ib., сс. 39—40. ⁵⁾ Оповідання про Антона Головатого, в редакції «Правда», сс. 148—149. ⁶⁾ Запорозькі вольності, с. 39.

М. Ф. Комаров у суперечках з цензурою наприкінці 80-х і на поч. 90-х років.

У Архіві М. Ф. Комарова¹⁾ збереглися три цікавих документи, що характеризують ті надзвичайно важкі цензурні умови, в яких доводилося працювати йому й іншим українським культурникам.

Р. 1889-го він подав до цензури рукопис альманаху «Розмова», р. 1892 рукопис «Запомоги» і після безуспішних заходів, яко представник українського громадянства, спробував був удатися зі скаргами до міністра внутрішніх справ.

Третій документ — скарга міністрові з приводу заборони цензурою ширити львівську газету «Зоря».

Прохання М. Ф. Комарова, хоч підписано їх одним його прізвищем, як побачимо далі, являють собою петиції української інтелігенції, а то значить — мають вони далеко ширший громадський інтерес, ніж звичайні просьби видавців.

Пригадаємо, що р. 1888-го М. Ф. Комаров переїхав із Уманя до Одеси й розпочав тут жваву діяльність. Серед різних течій в українському громадянстві того часу займав він виразно культурницьку позицію, протилежну до позиції «політиків», що перебували під впливом ідей М. Драгоманова. Українські культурники 80-х — 90-х років безперечно продовжували традиції попередніх десятиліттів. Був то час (кінець 60-х — поч. 70-х рр.), коли українофіли своєю діяльністю в різних сферах культурного й громадського життя виявляли явну претензію досягти гегемонії на всьому культурному й громадському фронті роботи на Україні. У 80-х і 90-х роках, після акту 1876-го р. і таємних наказів 1881-го р., становище зовсім змінилося. Легальні можливості були так обмежені, що мріяти про культурну гегемонію вже не було підстав, і українська інтелігенція мусіла зайняти оборонні позиції. У легальних умовах їй доводилося вдовольнятися скромною ролею загнаного в куток носія української культури й провадити роботу мало імпозантну, питома вага наслідків якої, супроти рівнобіжних досягнень російської культури на Україні, була не велика. Легальне українство губилося в загальному російському культурному потокові, що заповнював мало не всі ділянки життя освіченого суспільства України. Але ж в умовинах безвідрадного цензурного гніту всякий, навіть зовсім безневинний, виступ українства, чи то з альманахом, розрахованим на інтелігенцію, чи то з популярною брошуркою для масового поширення, складав враження демонстрації, нагадував зовнішньому світові про існування українства й про його покривдені права.

Річ зрозуміла, що українська література зовсім не могла укладатися в ті вузькі рямці, які поставив уряд спеціально для українського друкованого слова. Отож навіть найпоміркованіші, далекі від радикалізму, українські діячі літературну роботу переносили в галицько-українські

¹⁾ Архів М. Ф. Комарова зберігається в сина його Б. М. Комарова—в Одесі. Висловлюємо Б. М. Комарову подяку за ласкавий дозвіл використати документи, що їх ми тут подаємо в додатку.

видання «Правда», «Зоря» тощо і таким чином провадили свою культурну роботу у двох світах. У себе, на місці, вдавалося провести через цензурну мережу Главн. Упр. по делам печати тільки незначний запас матеріалу.

Співробітництва в закордонних виданнях не боявся й М. Комаров, хоч як обережний він був, хоч як не старався він налагодити мирні стосунки з місцевою цензурою й представниками влади, намагаючись особистим впливом, угодовською тактикою провести через оті цензурні мережі чи то брошурку, чи то альманах, чи то яку українську драму. З половини 80-х років брав М. Комаров участь у галицькому «Дѣлѣ» і потім у «Зорі», де виступав переважно як літературний критик¹⁾.

Але ж головна справа М. Ф. Комарова полягала в громадській роботі на місцевому ґрунті. Без участі його не проходив жаден літературний плян одеського українського гуртка. Переглядаючи списки виданих книжечок, видання різних збірок народних пісень, казочок, віршів, перевидання українських клясиків, одразу відчуваєш, що українська робота в Одесі вступила в смугу «малих діл». Щоправда у 80-х—90-х рр. видано було там дещо з творів видатних українських поетів і письменників (кілька раз перевидано «Наталку Полтавку» Котляревського, перевидавалися поодинокі твори Шевченка, видавалися вірші Б. Грінченка, «Драми и комедии» І. Тобілевича, т. I, 1897), але переважають такі автори, як Т. Приходько, С. В. Морозов тощо, — дрібні, мало відомі письменники²⁾. Набагато краще виглядають списки поданих до цензури, але заборонених Главн. Упр. по д. п. рукописів, що дійшли до нас не всі³⁾.

подавалося до цензури, як видно, чимало матеріалу. Українська Одеса, з огляду на деяке покращання тут, проти інших центрів, цензурних умов нав'язувала стосунки з українськими письменниками різних міст і в тих тяжких умовах видимо пробувала перейняти на себе ролю всеукраїнського центру. Неімпозантність фактичних наслідків, вже навіть своєю бідністю, багато говорить історикові культурного руху тих часів. Для соціолога суспільства є важливими і документи про оті «малі діла», що їх розпочинало, іноді закінчувало, а понайбільше примусово кидало одеське суспільство та його тодішній проводир М. Ф. Комаров.

Як виявляють це дані з історії цензури, всякі спроби друку відбирали в українських діячів багато енергії й забагато коштували їм: доводилося мати справу з цензурою, місяцями чекати на дозвіл, знімати повторні клопотання, нервуватися, витрачати чимало сил, — щоб нарешті дістати ляконічну відповідь: «запрещается печатать безусловно». Знаючи всі цензурні строгості, Одеська Громада запровадила в себе добровільну цензуру, віддаючи до «отдѣльного цензора» вже перед тим добре переглянуті й відсіянні рукописи.

Всі ті місця в творах українських письменників, що містили в собі, хочби в художній формі, критику вчинків представників влади, загострювали соціальні або національні проблеми, М. Ф. Комаров і його товариші по роботі самі викидали.

У такій добровільно процenzурованій формі подано було до цензури альманах «Розмова. Одеській літературно-етнографічний збірникъ на 1889-ий рікъ». 6 нєн. + 70-у лист + 289 (у чвертку) сс. Це нездійснене видання звертає на себе увагу насамперед своїм великим розміром, формою альманаху, — колективної збірки багатьох авторів. Після довгої перерви

¹⁾ Акад. Аг. Кримський, Михайло Комар. Див. Акад. Аг. Кримський. Розвідки статті та замітки, у Києві, 1928, сс. 295—296.

²⁾ Список видань див. у нашій статті—Бібліографічні уваги до історії української книги в Одесі 80—90-х років XIX ст., «Праці Центр. Наук. Б-ки в Одесі», т. I, 1927, сс. 164—166 ³⁾ Ibid., сс. 167—170. Багато з них втрачено.

(«Нива», Од., 1885 р.) зроблено спробу подати українському читачеві велику книжку, що все ж таки могла заманіфестувати діяльність українства й залишити слід, як певне придбання в українській культурі. Поруч з творами другорядних письменників, як К. Подоленко, Ухач тощо, бачимо тут такі «імена», як Леся Українка, Карпенко-Карий, Б. Грінченко, В. Самійленко, Я. Щоголів, Нечуй-Левицький. Наприкінці додано «Нову збірку малоруських приказок прислів'їв тощо» М. Комарова¹⁾. Річ ясна, що одеський гурток таки дійсно робить спробу стати виразником цілої літературної України, речником її культурної верхівки, що воліла дати духову поживу для української інтелігенції. Але ж якраз таких помітних виступів не допускала тодішня цензура і, хоч місцева одеська цензура ніби не заперечувала виходові в світ збірника, та «вище стоящее» Гл. Упр. по делам печати зразу зрозуміло всю вагу й інтерес альманаху й не дозволило його друкувати. А тимчасом одеський український гурток енергійно побивався за дозволом. Про це свідчить копія прохання М. Ф. Комарова, поданого до міністра внутрішніх справ мабуть на початку р. 1890-о. Досвідчений правник-нотар намагається переконати цензуру, що альманах не містить у собі нічого протиправного цензурним правилам.

Як видно зі змісту цього прохання, альманах поданий був до одеської цензури у серпні 1889-го р. 17-го листоп. 1889-го р. Гл. Упр. повідомило одеський цензурний комітет про свою заборону альманаху, але не вказало причини. Наприкінці січня 1890-го р. М. Ф. Комаров дістав від місцевого цензурного комітету довідку про заборону, але не вдовольнився нею й запитав Гл. Упр. про «мотивы и соображения, послужившие основанием к воспрещению сборника». 31-го січня 1890-го р. надійшла відповідь з посиланням на «особо изданные для внутренней цензуры постановления» та вказано на 113 ст. уст. о цензуре и печати, вид. р. 1886-го.

Як бачимо, з приводу альманаху Комаров розпочав таки довге листування. У своєму проханні, писаному очевидно в місяці лютому 1890-го року, він насамперед посилається на апробацію одеського цензурного комітету, а потім, виложивши всі обставини справи, доводить, що названа Гл. Упр. стаття не має жадного відношення до таких збірників, як «Розмова». Припускаючи, що заборона ґрунтується на акті 1876-го року, Комаров указує, що цей акт робить винятки для історичних документів і пам'яток та для творів красного письменства. Пізніші ж заходи уряду («Собр. узакон.» від 8-го грудня 1880-го р.) полекшили становище українського слова дозволом словників української мови (прийняття Ак. Н. від Костомарова премії за складання словника). Року ж 1881-го дозволено друкувати словник і пам'ятки усної словесности. Альманах «Розмова» містить якраз ті роди творів (красне письменство й етнографічний матеріал), що принципово дозволяються до друку. Звідси Комаров робить висновок, що «Гл. Управл. по д. печ. с некоторого времени решительно выступает далеко за пределы указанных выше постановлений».

Засвідчуючи, що «все произведения, входящие в состав его (моего) сборника вполне благонамеренны», Комаров висловлює певність, що «при самом строгом к ним отношении со стороны цензуры ни в одном из них нельзя усмотреть чего либо противного цензурным правилам». Він знов таки (втретє) посилається на відзив одеського ценз. комітету, що протримав збірник три місяці, докладно його розглянув, не знайшов там нічого «подлежащего исключению» та подав до Главн. Упр. «с одобрительным заключением». Нічого злого не знайшло в ньому, очевидно, й Главн. Упр., бо в протиправному разі воно зіслалося б не на статтю, що не має жадного

¹⁾ Повний зміст див. у статті В. Герасименка. Українські альманахи 80—90 років ХІХ ст. в Одесі. «Зап. Од. Наук. при УАН Т-ва. Секц. іст.-філ.», № 1, Од., 1928, с. 24.

відношення до діла, а на інші статті, що точно визначають характер творів, які підлягають забороні.

Вказує Комаров і те, що на першому місці в збірнику стоїть комедія Карпенка-Карого «Мартин Боруля», яка багато раз виставлялася на кону в Петербурзі, Москві й інших місцях, щождо збірки приповідок, яку уложив сам М. Комаров, то її дозволено друкувати окремим виданням¹⁾.

Немає підстави забороняти і «невиннейшие стихотворения, воспевающие красоты природы и т. п.».

Таким чином приводом до заборони послужило «неправильне распространение Гл. Упр. существующих ограничений и на такие произведения малорусского слова, которые по содержанию своему подлежат действию общих законов о печати».

Прохання про перегляд справи не призвело до жадних наслідків. Зміст його цікавий для нас тим, що дає точні відомості про час подачі «Розмови» до друку, стверджує, що редактором цієї колективної праці був М. Ф. Комаров, характеризує способи, якими Комарову довелося відстоювати громадську справу й усі неприємності, що їх довелося переносити. З закреслених у копії прохання різких висловів яскраво видно, як обурювався Комаров незаконною, на його думку, заборною.

Для нас же цілком тепер ясно, що заборона сталася аж ніяк не з огляду на зміст поодиноких, уміщених у альманаху, творів, а власне тільки через те, що колективний виступ українства, навіть з аполітичним, безневинного змісту, але гарним, збірником принципово суперечив «видам правительства», як на ті обставини надто демонстративна культурно-громадська акція.

Причину заборони дуже добре усвідомлювало громадянство. Дописувач «Правди», з приводу цієї заборони скаржився, що цензура «не пускає нічого путнього українською мовою, щоб дискредитувати наше письменство перед громадою, яка нічого не знає, як у дійсності стоїть справа. Рушиться всяке починання, де вбачається громадська робота».

Взагалі заборона викликала велике обурення в українському громадянстві. Фіксуємо цей відзначений у статті В. Герасименка²⁾ факт, як доказ, що, не зважаючи на заборону, альманах «Розмова» таки відіграв свою громадську роллю: він є пам'яткою колективного виступу українського громадянства року 1889-го, викликав свого роду петицію його до уряду (прохання Комарова), невдоволення багатьох колективів українського громадянства проти вчинків уряду, бо всі учасники альманаху на місцях повідомляли про заборону громади, в яких брали участь, і нарешті викликав він апеляцію до суспільства деяких із українських письменників у галицькій пресі. Навіть поміркований Щоголів різко обурився на цензуру³⁾.

Звертаючись до міністра, М. Ф. Комаров наперед передбачав наслідки.

Подаючи скаргу, він одночасно писав у «Правді»: «Думка по поводу заборони двох збірників скаржитись міністрові і в сенаті, і хоч воно похоче на то, що вовкові скаржитись та те, що зроблено по вовчому наказу, а проте треба ж щось діяти, а може воно що з нього вийде. Побачимо, а покищо просто руки опускаються — вся наша праця скидається на Сізіфову роботу, що ніякого з неї добутку не дають»⁴⁾.

Зневір'я, алатія охопила меншість, і не надовго, — більшість з почуттям обурення стала знову до роботи, твори, які на сей раз були заборонені, пізніше здебільшого були видруковані.

Другий документ, що ми його публікуємо, де в чому подібний до пер-

¹⁾ Збірку видано під заг. назв.: *Новая збирка народнихъ прыказокъ, прысливъивъ, помовокъ, загадокъ и замовлянь*. Впорядкувавъ М. Комаровъ, Од., 1890.

²⁾ В. Герасименко, *op. cit.*, сс. 30—31. ³⁾ В. Герасименко, с. 31.

⁴⁾ «Правда», 1890 р., вип. II—III, с. 169.

шого але писаний він у зовсім інших обставинах, р. 1892-го, — з приводу заборони другого альманаху: «Запомога. Малорусскій літературный сборникъ. Въ пользу пострадавшихъ отъ неурожая. Составиль М. Комаровъ, Дѣйствительный членъ Одесскаго Славянскаго Общества Кирилла и Мефодія і Одесскаго Общества вспомошествованія литераторамъ и ученымъ», Одесса, 1892.

Року 1891-го — 1893-го на Степовій Україні був великий недорід, р. 1892-го на Херсонщині об'явилася холера. Настав голод, що приніс злидні цілому селянському населенню й викликав до себе увагу з боку уряду, земських управ і земських зборів. Р. 1892-го земські й міські самоврядування повідкривали лікарські пункти, дешеві їдальні, учителі й службовці відраховували відсоток з утримання на користь голодним, газети збирали пожертви, т-во літератів і вчених видало збірник, прибуток із продажу якого мав піти на користь голодним, торговельна верства відгукнулася пожертвами, благодійні товариства заметушилися з організацією допомоги¹).

Як бачимо, голод надзвичайно підсилив громадську самодіяльність, зворушив ціле суспільство, — особливо ліберальне.

Від російського не відстало й українське громадянство. Звичайно, можна було б, як це робила більшість населення, обмежитися на звичайних відсоткових внесках, пожертвах, тощо, але ж українське громадянство перебувало в зовсім інших обставинах і поставило собі за мету не так допомогу голодним, як те, щоб використати зручну ситуацію моменту — для нового колективного підприємства — для видання великого розміром і солідного змістом альманаху. Виникла надія, що можна нарешті перевести в життя мрію, яка так невдало провалилася р. 1889 — 90-го.

«Запомога» (10 нн. + 789 сс. у чвертку) містить матеріал змістом своїм схожий з попереднім альманахом. Як там, так і тут, поряд із другорядними письменниками й поетами зустрічаємо «літературні імена» — узяли участь такі письменники як Щоголів, Д. Чайка, М. Кононенко, О. Кониський, Д. Маркович, М. Коцюбинський, Карпенко-Карий, але поруч і такі мало відомі як Г. Гнащенко, (Г. Джурик-Журенко), Бобенко тощо.

Знов же і тепер, як і перед трьома роками справа, виглядала так, наче б то Одеса робить всеукраїнський виступ, об'єднує навколо своєї Громади всю Україну, з її найвидатнішими представниками літератури і навіть науки (Х. Япуржинський).

Збирати матеріяли до альманаху Комаров почав мабуть ще в половині 1891-го р. 12-м квітня 1892-го р. позначено редакційну передмову до альманаху, підписану М. Ф. Комаровим. Зі змісту її видно, що «Запомогу» мали на увазі видати первісно в більшому розмірі, а що треба було поспішати з виданням, то подали рукопис до цензури, не дочекавшись багатьох авторів. Передмова в звичайних у таких виданнях висловах підкреслює благодійну мету альманаху²). Проїшовши місцеву цензуру,

¹) М. Бачинський, Голод на початку 90-х рр. на Херсонщині, «Зап. Од. Наук. при УАН Т-ва. Секція соціально-історична», № 1, сс. 35—37.

²) Ось текст її за рукописом ценз. відд. Од. Краєв. Іст. Арх.:

«От составителя. Мысль об издании настоящего сборника возникла давно, но, по некоторым причинам, к осуществлению этой мысли возможно было приступить только в недавнее время, а затем, в виду того, что всякая помощь может быть действительною только тогда, когда подается своевременно, необходимо было поспешить с изданием сборника. Этим последним обстоятельством, в свою очередь, объясняется, что настоящий сборник выходит не в таком объеме, как можно было предполагать вначале, судя по тому живому сочувствию к цели издания, с каким отозвались все писатели, к которым, по личному знакомству, мы имели возможность обратиться: необходимость поспешить с изданием сборника заставила нас не дожидаться многих обещанных статей. Думаем, однакож, что и в таком виде наш сборник представит некоторый интерес как для лю-

альманах цілих три місяці пролежав у Гл. Упр. по д. п., яке не піддалося зовнішньому ефектові благодійности й тільки після спеціального прохання редактора надіслано повідомлення¹⁾ (19 серпня 1892-го р., Комаров одержав його 24 серпня) про заборону. Тоді послав Комаров скаргу до самого міністра внутрішніх справ, зложеною приблизно в тій самій формі, що й його попереднє прохання з приводу «Розмови». Він, як і в попередньому випадку, доводить незаконність заборони з погляду правного, головним чином підкреслює добрі благодійні наміри авторів, що взяли участь у альманаху, торкається між іншим упередження Гл. Упр. до української літератури взагалі і так званого «сеператизму». Отсе останнє упередження — несправедливе супроти українського народу, який за Богдана Хмельницького засвідчив перед царем свою відданість. Українська література завжди йшла «об руку с народом», наприкл., підчас Кримської війни, «которая вызвала появление множества высокопатриотических малорусских стихотворений, выходивших в то время целыми сборниками, печатавшихся в журналах и еще более распространяемых в многочисленных рукописях. Для каждого Малороссиянина, тяжело и обидно видеть, что тот самый язык, на котором изречено незабвенное, на веки нерушимое «волымо» подвергается таким несправедливым стеснениям».

Від міністра подавець прохання сподівався милости й справедливости. 5 жовтня 1892-го р. Гл. Упр. по д. печати повідомило Комарова, що його прохання визнано «не подлежащим удовлетворению»²⁾.

«Запомогу», як і «Розмову», М. Ф. Комаров піддав добровільній цензурі. З «П'ятизлотника» М. Коцюбинського він, очевидно, виключив сцену правлення податку³⁾.

Комаров старався оборонити альманах перед міністром і вказував, що Гл. Упр. мабуть не входило в розгляд всіх творів і не оцінило їх з боку змісту та напряду, як до цього зобов'язує закон, бо заборону поширено і на весь збірник народніх приповідок, що є не більше, як додаток до виданого р. 1890-го; заборонено й «рассказы, в которых сообщаются образцы достойного подрезания блаоразумия в годину народных бедствий («Дід Евмен»⁴⁾, «П'ятизлотник» і др.) и произведения не только вполне благонамеренные, но и высоко патриотические («Недорід»⁵⁾ и др.), и певинные стихотворения, представляющие собою не более как литературную обработку народных сказок и легенд [«Під Івана Купала»⁶⁾, «Бабусина казка»⁷⁾] или относящиеся к области чистой поэзии как воспеваящие красоты природы и, наконец, зауряд с ними и статьи, писанные на общерусском литературном языке». Знов підкреслюючи «благонамеренность» свого збірника, М. Ф. Комаров зрештою каже, що «невозможно допустить, чтобы из числа более 100 произведений, представляемых на

бителей малорусского чтения, так и вообще для интересующихся изучением Малороссии, и в ряду других литературных изданий, предпринятых для облегчения народной нужды, постигшей наше отечество, будет хотя небольшой «лептой» на доброе дело, но приносимой «од широго сердца», в надежде, «що може и наша копійка не шербата буде».

Считаем необходимым предварить, что все отпечатанные экземпляры этого сборника, за исключением небольшого количества книг, рассылаемых по обычаю авторам, принимавшим участие в сборниках, и в редакции журналов и газет для публикации и отзывов, немедленно по выходе из типографии имеют быть сданы в Одесское Славянское Общество имени св. Кирилла и Мефодия и в Одесское Общество вспомоществования нуждающимся литераторам и ученим для продажи сборника и распределения всей вырученной суммы, сообразно цели издания, по распоряжению правлений сих обществ. М.К. Одесса. 12 апреля 1892».

¹⁾ Див. Арх. М. Ф. Комарова. Відношення Гл. Упр., № 4001.

²⁾ Див. Арх. М. Ф. Комарова. Відношення Гл. Упр.

³⁾ Про це див. у нашій статті «Уваги до історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського: «П'ятизлотник» і «На віру», «За сто літ», кн. II, с. 274.

⁴⁾ О. Кониського. ⁵⁾ Я. Щоголева. ⁶⁾ Його ж. ⁷⁾ Його ж.

рассмотрение чрезвычайной цензуры, не нашлось ни одного, удовлетворяющего требованиям цензуры».

Але й ці доводи прохача не взято було на увагу. Хоч дійсно цензура могла б дозволити альманах, викинувши з нього один-два твори, або викресливши кілька уступів у поодиноких творах, але ж цього вона не зробила, бо, як ми казали, головний зміст заборони полягав у тому, щоб не допустити в друк великого й гарного змістом українського альманаху, що заманіфестував би демонстративний колективний виступ українського громадянства, наявність на українському ґрунті помітних культурних сил, поклав би новий камінець для зміцнення культурних позицій українства й тим збільшив би організаційну його міць.

Переглядаючи зміст «Запомоги», В. Герасименко прийшов до висновку, що «він увесь перейнятий лояльними культурницькими настроями, що не підіймалися навіть до більш трагічного національного «пляну». Безідейність великої кількості віршованого доробку, що іноді виявляв прямо таки опортуністичні нотки (Д. Чайки, «Зірчині чари», Щоголева, «Недорід» і інш.) вказує на відхід «Громади «назад» од українства до українофільства». «Зі всієї великої кількості віршів збірки єсть всього 4 — 5, що відгукуються на національні теми. При чому безрадійсний тон в них переважає. Під цим виглядом «Запомога» значно уступає «Розмові»¹⁾.

Гадамо, що цей висновок перебільшений. Бадьорий тон, не пасував би до альманаху, уложеного спеціально на допомогу голодним. Принаймні жалібними нотками й уболіваннями перейнято всі виступи тогочасних добродійців. Альманах більш-менш об'єднаний був тематично: в ньому переважають мотиви бідності, народнього лиха, голоду, тощо. Зміст його не можна вважати за занепадницький. І «П'ятизлотник» і «Панас Плохий» («Невдалиця») Д. Марковича та деякі інші твори, хоч як обережно, та все ж таки мали нагадати суспільству соціальні противенства, бо змальовували сільські злидні. Ніякого виразного протесту в альманаху шукати, розуміється, не доводиться; є в ньому безперечно й опортуністичні нотки, але коли рівняти «Запомогу» до «Розмови», писаної в спокійніших обставинах, то доведеться визнати навіть деякий поступ проти попереднього альманаху. Про цей поступ свідчить насамперед підкреслення теми народнього зубожіння й те, що українське культурництво намагається піти в ногу з життям, хоче виявити себе, якраз у той мент, коли хвилювалися маси й ціле суспільство.

Документ, що ми його публікуємо, є нова петиція до влади. Хоч у якій лояльній формі він зложений, але він проте свідчить, що М. Ф. Комаров і те громадянство, яке його підтримувало, в межах легальности намагалося використати всі можливі шляхи: удалося і до міністра. Наколи так, то повного зневір'я, безнадійности, фактично не було. Українські ліберали, вже з огляду на сутність своєї ідеології, не могли йти на справжні протести, революційні виступи: вони протестували тільки в межах дозволеного законом. Сподівалися вони, що, провівши через цензуру той чи інший твір, потрохи розчистять шлях для дальшої культурної роботи, — змусять владу призвичаїтися до факту існування української літератури, здобудуть собі ті ж самі права, які тоді мала література російська.

Третій документ щільно зв'язаний з другим полем діяльности українського громадянства — з участю його в закордонних українських виданнях. Як ми вже зауважили, цього шляху з огляду на явну неможливість провадити більш-менш нормальну роботу в місцевих умовах, не цурався й М. Ф. Комаров.

Як і інші українські письменники та критики, він переніс частину своєї літературної роботи до галицьких видань. Поміrkований україн-

¹⁾ Герасименко, с. 37.

ський ліберал, правий народник-культурник, до того ж російський службовець, М. Ф. Комаров не міг брати участь у надто радикальних виданнях. Найбільше пасували до його становища й світогляду помірковано-поступові народовецькі часописи «Правда» й «Зоря», де він і брав участь як дописувач і як літературний критик та рецензент.

«Зоря» заснована р. 1880-го. Редактором «Зорі» в перші роки існування газети був См. Партицький. Виразної поступової лінії ця літературно-громадська газета не провадила. Опортунізм редактора й його газети вже з самого початку викликав невдоволення з боку М. Драгоманова, який між іншим радив Ів. Франкові осторонь триматися таких часописів, як «Зоря» і «Дѣло»¹).

Р. 1884-го (12 квітня) він писав Франкові, що «ні один поважающий себе Українець не схоче мати діло з такими редакціями як «Дѣла» або «Зорі»²). Проте Франко не послухав ради Драгоманова і з р. 1883-го до поч. 1885-го брав участь у «Зорі», але розійшовся з редакцією «Зорі» на ґрунті принципівих суперечок. Бажаючи мати передплатників і співробітників у російській Україні, «Зоря» містила тільки такий матеріал, що не міг би викликати ніяких заперечень з боку російської цензури. Добровільна громадська цензура квітувала в редакції газети. Отож уже на другий рік існування з'явилися передплатники і дописувачі з російської України. У журналі починають брати участь наддніпрянські письменники, як Нечуй-Левицький, тощо. Друкуватися в «Зорі» в цілому можна було без особливого ризику, що правда дехто, як, напр., Ор. Левицький, з обережності просив редакцію викреслити своє ім'я зі списку співробітників. За деякий час «Зоря» починає претендувати на значіння всеукраїнського органу. Р. 1885-го переходить вона у власність Н. Т-ва ім. Ш-ка, але не міняється від того ні склад редакції, ні напрям журналу: змінився тільки розмір і зовнішній вигляд (з'явилися ілюстрації).

Не зважаючи на свою поміркованість, р. 1894-го, з четвертого №, цензура наклала заборону на газету й пошта почала повертати її назад, до редакції³). Як це вже давно передбачав М. Драгоманов, російська цензура таки «спинила» «Зорю»⁴). Факт цей дуже вразив українське громадянство російської України й М. Ф. Комарова. Як не дорікав Драгоманов «Зорі» за її напрям, вимагаючи, щоб коли вже з огляду на російську цензуру редакція не хоче займати виразної поступової лінії, то хай, ведучи газету в демократичному напрямі, обмежиться хочби літературними інтересами, не виходячи за їх межі (реалізм і демократизм у літературі) Та все ж таки «Зоря» залишилася на своїх поміркованих позиціях⁵). Цензуру російську редакція мала весь час на увазі й не дозволяла собі жадного вільнодумства.

Все це, як бачимо, не допомогло. Отож М. Ф. Комаров спробував був написати прохання до міністра. Цікаво, що вдається він до міністра від імени «издателей», вважаючи себе за одного з них: «мы как издатели осмеливаемся представить на благоусмотрение вашего высокопревосходительства» і т. і.

¹ Матеріали для культ.-громадської історії Західньої України. Подає Комісія Західньої України Всеукр. Ак. Н. Листування І. Франка і М. Драгоманова, т. I, у Києві, 1928, с. 38. (Лист від 27 грудня 1882-го р.).

² Ibid., с. 64.

³ М. Драгоманов у «Народі» в статті з р. 1892-го («Де тонко, там і рветься») натякав на ці труднощі. «Нарешті проба показала, що «Зорі» вже трудно приходить і з російською цензурою. Треба бути готовим, що нитка увірветься й на цьому місці». Передрук статті див. у назв. кн. акад. А. Кримського, с. 358.

⁴ Матеріали, с. 155 (лист до Франка з 14/6 лютого 1886 р.).

⁵ Про «Зорю» див. назв. статтю Др-ва «Де тонко там і рветься», статті його в «Чумацьких думках про українську національну справу» (третьє вид., К., 1913, сс. 5 і далі), передруковані з «Народу», силу зауважень у листах до І. Франка («Матеріали» т. I) інших осіб.

Така форма прохання мала безперечні підстави, бо таки дійсно російські Українці допомагали «Зорі» і грошми, і вербуючи передплатників, і матеріалом до друку. Насамперед М. Ф. Комаров з'ясовує обставини, за яких «Зоря» повстала серед невеликого числа «галицько-руських» літератів і підкреслює роль її для боротьби з польським культурним впливом. Коротко з'ясувавши, як газета поступово розширила справу й нав'язала стосунки з «руськими літераторами, владеючими малорусским языком», М. Ф. Комаров підкреслює, що «Зоря», як «орган галицько-руської культури, в распространении русской культуры занимает в настоящее время довольно видное место». Зауваживши, що газета має виключно художні завдання, Комаров оскаржує заборону Гл. Упр. по д. печ. поширювати газету в Росії. Посилається він на те, що «Зоря» протягом 13 років безборонно допускалася цензурою. Між іншим у проханні говориться: «Быть может причины эти (запрещения) такого свойства, что они могли бы быть устранены путем каких либо изменений со стороны редакции издания». Готові змінити напрям газети за вказівками уряду, видавці посилаються на те, що цензурний устав, який вони завжди мали на увазі, не містить у собі жадної заборони періодичних видань українською мовою. Випробовують вони й похвали на адресу уряду, який ніби цілком толерантно ставиться до всіх племен і народностей Росії. Наприкінці наводять і те міркування, що заборона сталася без попередження, а тимчасом передплату вже закінчено, зроблено приготування та витрати на цілий рік й видавці позбавлені змоги виправдати свої зобов'язання перед передплатниками в Росії.

Як бачимо, й це третє, зложене М. Ф. Комаровим, прохання, являє собою петицію українських культурників. Борючись з суворими заходами Гл. Упр. по делам печати, вони використували всі легальні можливості, удавалися до найвищих інстанції влади, прикривалися своїм російським патріотизмом та вірнопідданством, але на петиції їхні мало вважали урядові кола. Коли взяти на увагу час, коли ці петиції подавалися, реакцію тих часів, то доведеться признати деяке громадське значення навіть за цими цілком легальними протестами поміркованого українського дрібнобуржуазного суспільства, що все ж таки відчувало повинність продовжувати традиції української громадськості.

ДОДАТОК.

1. Прохання до міністра внутрішніх справ про скасування заборони альб. «Розмова». [Лютий 1890 р.].

Его высокопревосходительству господину министру внутренних дел коллежского секретаря Михаила Федоровича Комарова, живущего в г. Одессе по Почтовой улице, в д. Бодаревской, № 27 П р о ш е н и е.

В августе месяце 1889 года представлен был мною в Одесский Цензурный Комитет малорусский литературный сборник под общим заглавием: «Розмова», состоящий из нескольких статей в прозе и стихах.

Одесский Цензурный Комитет рассмотрел означенный сборник, одобрил к напечатанию все входящая в состав оного статьи и с таким заключением своим препроводил сборник в Главное Управление по делам печати.

Последнее однакож не согласилось с мнением местного Цензурного Комитета и 17 ноября 1889 года за № 5248 уведомило Цензурный Комитет, что представленный мною сборник не может быть разрешен к напечатанию. Распоряжение Главного Управления по делам печати сделалось мне известным по справке в Одесском Цензурном Комитете только в последних числах января сего года; на просьбу же мою об указании мотивов и соображений, послуживших основанием к воспрещению сборника, Главное Управление по делам печати¹⁾ уведомило меня, что запрещение сборника к печати последовало на основании особо изданных для внутренней цензуры постановлений, при чем сослалось на 113 ст. уст. о цензуре и печати, изд. 1886 года.

¹⁾ Закр.: 31 января сего года за № 504.

Указание на приведенный выше закон¹⁾ в смысле объяснения причин на основании коих могло бы последовать воспрещение к печати сборника, не заключающего в себе по содержанию ничего противного правилам цензуры и даже одобрена местным цензурным комитетом, представляется по моему мнению не достаточным.

Прежде всего я нахожу что приведенная статья закона не имеет отношения к данному сборнику, т. к. она говорит о цензуровании статей, касающихся частей: военной, судебной, финансовой и предметов ведомства министерства внутренних дел, тогда как представленный мною сборник состоит исключительно из беллетристических произведений и этнографических материалов, не имеющих никакого отношения к специальным предметам означенных ведомств.

Во всяком случае в виду положительного требования закона, изложенного в 58 ст. уст. о ценз. и печати, изд. 1886 года, Главному Управлению²⁾ мне кажется надлежало бы указать то специальное постановление, которое в данном случае должно было послужить основанием к запрещению сборника, а не сослаться лишь на право свое пользоваться особыми постановлениями.

Т. к. в цензурном уставе и обнародованных распоряжениях и разъяснениях по цензуре не содержится никакого особого постановления, которое могло бы иметь применение в данном случае в смысле изъятия из действия общего закона о печати, то по всей вероятности Главное Управл. по делам печати имело в виду те особые распоряжения, которые еще в 1876 году приняты были министерством внутренних дел³⁾. Насколько известно из появившихся в разное время и преимущественно в 1882 году в русской периодической прессе известий и суждений по этому поводу, распоряжения эти основаны на невошедшем в цензурный устав высочайшем указе, состоявшемся 18 мая 1876 года. Хотя приведенный указ определяет ограничения литературного развития малорусского слова, тем не менее однакож в известной степени и в указанных им рамках он гарантирует права малорусской словесности и, как не отмененный до настоящего времени, должен служить основанием к разрешению цензурных вопросов о произведениях малорусской словесности.

Воспрещая ввоз в империю книг и брошюр, напечатанных на малорусском наречии за границей, а равно печатание и издание в империи оригинальных произведений и переводов на том наречии, указ 1876 года делает однакож исключение для исторических документов и памятников и для произведений изящной словесности с тем лишь условием, что правописание должно быть общерусское и что разрешение к печатанию должно исходить от Главного Управления по делам печати. Последующие затем мероприятия правительства не только не содержат в себе дальнейших ограничений малорусского слова, а напротив того направлены были к возможному облегчению⁴⁾ малорусского слова. Так в собрании узаконений от 8 декабря 1880 года напечатано высочайшее соизволение на принятие императорской Академией Наук от члена-корреспондента Академии Н. И. Костомарова премии за составление малорусского словаря, тем самым дано соизволение и на допущение малорусского словаря к печати. Затем в 1881 году ныне благополучно царствующим императором дарованы и новые облегчения малорусскому слову, заключающиеся в том, что кроме произведений беллетристики и исторических памятников разрешены к печати на малорусском языке словари и памятники устной народной словесности, а также дозволены сценические представления на малорусском языке.

Из соображения приведенных постановлений, касающихся специально литературных произведений малорусского слова, ясно следует, что произведения эти должны быть различаемы по своему характеру и содержанию и сводятся к двум категориям: к первой относятся произведения научного характера, которые воспрещены безусловно, а ко второй—исторические памятники, словари, произведения устной народной словесности и произведения изящной литературы, которые подлежат действию общих законов о печати, с тем лишь условием, что разрешение должно исходить не от цензурных комитетов, а от Главного Управления по делам печати.

Таким образом⁵⁾ Главному Управлению⁶⁾ надлежало определить характер представленного мною сборника и если он состоит из таких произведений, которые на основании приведенных постановлений допускаются к напечатанию, то рассмотреть таковые по существу и разрешить на основании общих законов о печати.

1) Закр.: представляется крайне для меня неубедительным.

2) Закр.: и оставаясь на строго легальной почве, обязано было...

3) Закр.: против распространения в печати произведений малорусского слова. 4) Закр.: и расширению прав.

4) Закр.: ясно, что для воспрещения к печати представленного мною сборника недостаточно того, что сборник состоит из произведений на языке неполноправном. 6) Закр.: обязано было.

Смею думать, что Главное Управление до делам печати в данном случае действовало не согласно с духом означенных постановлений и что основанием, или, правильнее сказать, поводом к воспрещению сборника послужило не содержание и направление оною, ...¹⁾ в ограничении прав которого Главное Управление по делам печати с некоторого времени решительно выступает далеко за пределы указанных выше постановлений.

Не распространяясь о том, что в последние годы произведения малорусского слова, за весьма ничтожными исключениями, подвергается постоянным воспрещением со стороны Главного Управления, не смотря на то, что в содержании и направлении их не заключается ничего противного цензуре и что такие произведения большею частью поступают в Главное Управление с одобрительным заключением местных цензурных комитетов, перейду к данному случаю, как особенно характерному в этом отношении. Сборник мой состоит из двух отделов—литературного и этнографического. В состав первого входят 6 рассказов, 1 повесть, 1 комедия и до 30 стихотворений; во второй—этнографический материал—собрание народных пословиц и загадок. Не может быть сомнения, что все статьи первого отдела и по содержанию и по форме относятся к так называемой изящной словесности и следовательно принадлежат к категории тех произведений, которые на основании²⁾ приведенных узаконений допускаются к напечатанию, если по содержанию и направлению не противоречат³⁾ цензурным постановлениям. Что же касается второго отдела, то он состоит исключительно из памятников устной народной словесности, вообще дозволенных к напечатанию в 1881 году и в настоящее время очень часто издаваемых Географическим Обществом и специальными изданиями историко-этнографического характера.

Я не стану утруждать ваше высокопревосходительство изложением тех соображений, по коим я признаю все произведения, входящие в состав моего сборника, вполне благонамеренными. Я уверен, что при самом строгом к ним отношении со стороны цензуры ни в одном из них нельзя усмотреть чего либо противного цензурным правилам. В этом убеждает и то, что Одесский Цензурный Комитет, несмотря на тщательное рассмотрение моего сборника в течении трех месяцев, не нашел в нем ничего подлежащего исключению и представил в Главное Управление с одобрительным заключением. Смею думать,⁴⁾ что и Главное Управление не усмотрело в сборнике ничего противозаконного со стороны содержания и направления сборника, потому что в противном случае оно сослалось бы на статьи закона, которые, как, например, 4 и 93 ст. уст. о ценз. и печати, изд. 1886 года, в точности определяют характер возбраняемых цензурою произведений, и не было бы надобности ссылаться на неотносящуюся к делу 113 ст. Особенно характерным является то, что в состав сборника входят частью и такие произведения, которые раньше были уже разрешены Главным Управлением; так на первом месте сборника помещена комедия Карпенка-Карого «Мартын Боруля», которая еще в 1886 году была разрешена без всяких исключений к представлению на сцене и с того времени неоднократно была играна как в Петербурге и Москве, так и в других городах Российской Империи, а собрание малорусских пословиц и загадок еще в июне 1889 года разрешено мне для отдельного издания. Несмотря на то, Главное Управление воспретило к печатанию и пиесу «Мартын Боруля», которую всякий может видеть на сцене и собрание пословиц, разрешенное уже для отдельного издания, как воспретило и невиннейшие стихотворения, воспевающие красоты природы и т. п. Все это ясно убеждает, что поводом к воспрещению сборника послужило не содержание оною, а исключительно⁴⁾ неправильное распространение Главным Управлением⁵⁾ существующих ограничений и на такие произведения⁶⁾ малорусского слова⁷⁾, которые по содержанию своему подлежат действию общих законов о печати.

В виду вышеизложенного, я имею честь почтительнейше просить ваше Высокопревосходительство сделать распоряжение о пересмотре представленного мною сборника и тем оказать мне и авторам, принявшим участие в сборнике, законную защиту и покровительство.

2. Прохання до міністра внутрішніх справ про скасування заборони альм. «Запомога». [Серпень 1892-го р.]

Его высокопревосходительству господину министру внутренних дел коллеж-

¹⁾ Закр.: а исключительно то обстоятельство, что входящие в состав оною произведения писаны на малорусском языке. ²⁾ Закр.: закона 1876 года. ³⁾ Закр.: видам. ⁴⁾ Закр.: направление. ⁵⁾ Закр.: вообще против. ⁶⁾ Закр.: на. ⁷⁾ Закр.: направление, как мне кажется, не имеющее достаточного основания в законе.

ского секретаря Михаила Федоровича Комарова, живущего в г. Одессе, по Почтовой ул., в д. Залужного, № 25.

Тяжкое бедствие, постигшее в прошлом году наше отечество, вызвало среди русских литераторов желание своими трудами содействовать облегчению нужд пострадавшего от неурожая населения, благодаря чему явилось несколько литературных сборников, изданных в пользу голодающих. При первой же мысли об издании таких сборников на юге России¹⁾ с сердечным сочувствием отозвались и малорусские писатели²⁾, труды которых дали возможность в самое короткое время составить довольно объемистый сборник, который под общим заглавием «Запомога» в первых числах апреля сего года представлен был мною в Одесский Цензурный Комитет и в том же месяце препровожден был комитетом в Главное Управление по делам печати. Весь сбор с означенного сборника без вычета расходов по изданию предназначался в пользу пострадавших от неурожая, а самое распределение сбора предполагалось передать в распоряжение Одесского Славянского Общества св. св. Кирилла и Мефодия и Одесского Общества вспомоществования нуждающимся литераторам, о чем и было заявлено в предисловии к сборнику. Сборник состоял из произведений малорусской беллетристики: стихотворений, рассказов и драматических сцен и нескольких статей по истории и этнографии Малороссии, писанных на общерусском литературном языке. Как выбор тем и сюжетов, так и способ изложения и обработка их по крайнему моему убеждению не представляли и не могли представлять ничего предосудительного в цензурном отношении: напротив того большинство произведений, вошедших в состав сборника, запечатлены глубокою любовью к народу и патриотизмом, выраженным с особою силою в стихотворения «Недорида», которым определялся и самый характер и направление и цель сборника.

Но все это, как оказалось, не в состоянии было превозмочь предубеждения Главного Управления по делам печати, которое, продержав сборник почти четыре месяца, только в августе месяце по подаче мною особого прошения об ускорении, рассмотрело наконец представленный мною сборник и объявлением от 19 августа с. г. за № 4001, полученным мною 24 авг., уведомило меня, что сборник тот запрещен к печати.

Объявление это глубоко опечалившее всех авторов, которые с таким усердием отозвались на призыв о помощи, оставляет однакож совершенно открытым вопрос о том, почему и на каком основании могло последовать подобное запрещение и тем еще более усугубляя то чувство горечи и обиды, которое является необходимым последствием несправедливо отвергнутого участия в благотворительном³⁾ деле.

В объявлении единственная [неясно] ссылка на 58 ст. устава о цензуре в основание того, что запрещенная рукопись не возвращается, а оставляется при делах цензуры, но та же 58 ст. гласит, что в этом случае автору или издателю выдается свидетельство с указанием статьи закона, на основании которой последовало воспрещение, а между тем, вопреки ясному и безусловному требованию закона⁴⁾ объявление Главного Управления не содержит ссылки на закон, могущий служить основанием к запрещению и таким образом представляется совершенно без[мотив]ным.

Прибегая по сему к покровительству и защите вашего высокопревосходительства, честь имею почтительнейше просить войти в рассмотрение тех оснований, по которым я считаю незаконным распоряжение Главн. Упр. по д. печати.

В цензурном уставе, как известно, никаких ограничений относительно произведений на малорус. языке не содержится, кроме того, что произведения эти не м. б. печатаемы латинским алфавитом, но самая сущность этой оговорки, относящейся впрочем и к произведениям на общерусском языке, указывает на то что произведения малорусского слова в принципе допускаются законом на общем основании. Необходимо поэтому обратиться к особым распоряжениям правительства, последовавшим в 1876 г. и относящимся специально к малорусской словесности⁵⁾.

¹⁾ Закр.: в Одессе и Киеве.

²⁾ Закр.: пишущие на малорусском языке или же посвятившие... и к сожалению труды не могли войти в те сборники, так как вследствие особого правового положения малороссийского слова произведения на малорус. языке подлежат рассмотрению Главн. Управл. по делам печати, что значительно отделяло время издания сборника и поэтому явилась мысль об издании произведений. ³⁾ Закр.: общественном, близком сердцу каждого. ⁴⁾ Закр.: упомянутое.

⁵⁾ Закр.: Распоряжения эти, хотя и не вошли в цензурный устав, но давно уже, вследствие гласного обсуждения в литературе, сделались достоянием печати и известны подробно во всех пунктах. Смею думать, что распоряжения правительства, столь братски относившегося всегда ко всем славянским народам, ни в коем случае не могли быть направлены к тому чтобы стереть с лица земли

Распоряжения 1876 г. действительно содержат некоторые ограничения литературного развития малорусского слова¹⁾, вызванные вероятно особенными условиями и обстоятельствами того времени; тем не менее однако закон 1876 г. в известной степени гарантирует права малорусской словесности и, как не отмененный до настоящего времени, он служит основанием и разрешению. Так ограничительный закон 1876 г., делая прямое и ясное исключение в пользу исторических документов²⁾ и произведений изящной словесности, допуская печатание их на общем основании, с тем лишь условием, что правописание должно быть общерусское и что разрешение к печатанию должно исходить от Главного Управления по делам печати. Последующие затем мероприятия правительства не только не содержат дальнейших ограничений, а напротив того, направлены были к возможному облегчению и расширению прав малорусского слова. Так, в Собрании Узаконов 8 дек. 1880 г. напечатано высочайшее соизволение на принятие императорской Академией Наук от члена Академии Н. И. Костомарова премии за составление малорусского словаря, а в 1881 г. дарованы и новые облегчения малорусскому слову, заключающиеся в том, что, кроме произведений беллетристики и исторических документов, разрешены к печати на малорус. яз. словари и памятники устной народной словесности, а также дозволены сценические представления на малорус. яз. Таким образом, из смысла всех распоряжений правительства ясно, что произведения малорусской изящной литературы и устной народной словесности должны быть разрешаемы свободно на общем основании, а следовательно³⁾ и настоящий сборник, как заключающий в себе на малорус. языке произведения изящной литературы⁴⁾ и устной народной словесности, принадлежащие к категории тех, которые на основании закона 1876 г. допускаются к напечатанию, подлежал цензурному рассмотрению по существу, и входящие в состав оного произведения могли бы быть воспрещены к напечатанию только в таком случае, если бы в содержании и направлении их усмотрено было что либо противное закону и видам правительства. Но Главн. Упр. по д. печ., очевидно, не входило в такое рассмотрение всех произведений, составляющих сборник и не оценило их по содержанию и направлению, как обязывает закон, п. ч. воспрещение распространено на весь сборник без всякого изъятия, при чем воспрещены и сборник народных пословиц, содержащий не более как дополнение к изданному в 1890 г., с разрешения цензуры, сборнику пословиц и рассказы, в которых сообщаются образцы достойного подражания благоразумия в минуту народных бедствий («П'ятызлотник» «Дидь Евмець, и др.) и произведения не только вполне благонамеренные, но и высоко патристические («Недоридь» и др.) и невинные стихотворения, представляющие собою не более как литературную обработку народных сказок и легенд («Пид Ивана Купала», «Бабусына казка» и др.) или относящиеся к области чистой поэзии, как воспевающие красоты природы, и наконец зауряд с ними и статьи, писанные на общерусском литературном языке⁵⁾.

Я не могу утруждать ваше высокопревосходительство изложением тех соображений, по каким я признаю все произведения, входящие в состав моего сборника вполне благонамеренными, я уверен, что при самом строгом отношении к нему со стороны цензуры ни в одном из них нельзя усмотреть чего либо противного цензурным правилам⁶⁾. Само Главн. Управление не указывает и, надеюсь, не может указать⁷⁾, со стороны содержания и направления сборника никаких погрешностей, да и не возможно допустить, чтобы из числа более 100 произведений, представляемых⁸⁾ на рассмотрение чрезвычайной цензуры, не оказалось ни одного удовлетворяющего требованиям цензуры.

Практика последних лет достаточно убедительна в том, что Главн. Упр. по д. п. при рассмотрении малорус. рукописей идет значительно далее тех ограничений, какие существуют в законе 1876 г., распространяя их и на такие произведения, которые подлежат действию общего закона по крайней мере в последние годы⁹⁾. Произведения малорус. словесности, за весьма ничтожными исключениями, выпадающими при том¹⁰⁾ на долю более слабых, подвергаются постоянным стеснениям и воспрещениям со стороны Главн. Управл., чему я могу привести

язык (закр. в рядку: многомиллионного народа) того самого народа, который (Закр. в рядку: более 200-летия многомиллионными устами как один человек) на известный вопрос Богдана Хмельницкого многомиллионными устами как один человек ответил: «волимо пид царя православного».

¹⁾ Закр.: хотя эти отношения могут быть понимаемы только как временные меры. ²⁾ Закр.: и подлинников.

³⁾ Закр.: подлежат рассмотрению цензуры по существу. ⁴⁾ Закр.: словесности.

⁵⁾ Закр.: Такое поголовное истребление литературных трудов, воспрещение, можно объяснить только тем, что в данном случае Главн. Упр. руководилось...

⁶⁾ Закр.: Да и ⁷⁾ Закр.: никаких. ⁸⁾ Закр.: при том.

⁹⁾ Закр.: Все скольконибудь выделяющиеся. ¹⁰⁾ Закр.: только.

множество¹⁾ вполне убедительных примеров. Такое повальное воспрещение, при отсутствии к тому законных оснований, может иметь своим источником только предубеждение вообще против малорус. словесности, но это предубеждение не справедливо и не основательно²⁾.

Тот народ, который³⁾ на известный призыв Богдана Хмельницкого многомиллионными устами, как один человек ответствовал: «вольмо пид царя православного»⁴⁾, остался и останется таким на веки. В этом случае малорусская литература всегда шла об руку с народом. Достаточно⁵⁾ например указать на⁶⁾ Крымскую войну, которая вызвала появление множества высокопатриотических малорусских стихотворений, выходявших в то время целыми сборниками, печатавшихся в журналах и еще более распространяемых в многочисленных рукописях. [Останне речення закр. олівцем].

Понятно поэтому, что для всякого Малорооссиянина⁷⁾ тяжело и обидно видеть⁸⁾, что тот самый язык на котором изречено незабвенное, на веки нерушимое: «вольмо», подвергается таким несправедливым стеснениям.

Но надежда на справедливость и милость должна быть присуща всякому в такой же мере, как и терпение и в этой надежде обращаясь к вашему высокопревосходительству, почтительнейше прошу сделать распоряжение о пересмотре и разрешении по существу представленного мною сборника и тем оказать мне и авторам, принявшим участие в сборнике, закон. защиту и покровительство. При чем имею честь⁹⁾ присовокупить, что выручка от продажи сборника может быть обращена или в пользу пострадавших от неурожая в некоторых местностях, напр. в Херсон. губ. в настоящем году¹⁰⁾, или в пользу бедных семейств, пострадавших от холер. эпидемии, о чем мною было заявлено и Главн. Управлению. О разрешении моего ходатайства почтительнейше прошу ваше высокопревосходительство приказать уведомить меня по указанному выше адресу, для чего и прилагаю гербовую марку.

3. Прохання до міністра внутрірніх справ про дозвіл ширити «Зорю» в межах Росії [р. 1894].

Его высокопревосходительству господину министру внутренних дел Российской Империи.

В 1880 г. среди небольшого кружка галицко-рус. литераторов во Львове возникла мысль—основать во Львове литературную газету, посвященную исключительно интересам галицко-рус. литературы. При преобладающем в Галиции влиянии польской культуры, трудно было рассчитывать на успех такого издания, но кружок литераторов, одушевленный любовью к родному слову и сознавая всю важность значения литературы в борьбе с польским элементом, решил понести труд и материальные средства на благо родного края. Так возникла маленькая галицко-русская газета «Зоря». Бедная литературными силами и материальными средствами, при ничтожном числе подписчиков, газета «Зоря» в первое время едва могла существовать, выходя первоначально в объеме всего лишь 2-х печатных листов в месяц. Уже во 2-й год существования газеты явилось несколько подписчиков из России, а затем русские литераторы, владеющие малорусским языком, весьма близким к нашему галицко-русскому, стали присылать и свои литературные труды; при возрастающем же из года в год литературном единении Галиции с остальным русским миром ежегодно возрастало число сотрудников и подписчиков из России, что дало возможность значительно улучшить издание, ввести иллюстрации, расширить объем и в настоящее время, когда издание перешло в собственность «Общества имени Шевченка во Львове», газета «Зоря» по содержанию, объему и внешнему виду стоит не ниже подобного рода изданий на польском языке, с которыми успешно выдерживает конкурен-

1) Закр.: вполне убед.

2) Закр.: Если Главн. Упр. полагает, что малорус. словесность бесполезна и не нужна, то воспрещение в этом случае не может служить скольконибудь убедительным аргументом; если же предубеждение имеет что либо общее с так называемым сепаратизмом то в настоящее время, когда фактически установлено, что пресловутый сепаратизм есть не более как (закр. в рядку: измышление). [Далі кілька рядків не розібрано].

3) Закр.: более.

4) Закр.: может только с чувством негодования относиться к такому предубеждению.

5) Закр.: указать.

6) Закр.: на годину тяжкого испытанія.

7) Закр.: любящего свое отечество—Россию, но не забывающего и своей родины—Малороссию.

8) Закр.: такое стеснение своего родного языка.

9) Закр.: Считаю необходимым.

10) Закр.: Я, с согласия авторов, участвовавших своими трудами в сборнике предназначил сбор.

цію благодаря головніше літературному єдиненню с Росією, которое особливо виразилось в сотрудничестве малорусских писателей из России. Газета «Зоря», как орган галицько-русской литературы, в распространении русской культуры в Галиции занимает в настоящее время довольно видное место.

По содержанию своему газета «Зоря», как чисто литературное иллюстрированное издание, преследовала исключительно литературные и художественные цели, а о направлении газеты может свидетельствовать тот факт, что в течении 13 лет газета «Зоря» свободно допускалась в России, не подвергаясь со стороны русской цензуры никаким стеснениям.

Пользуясь таким братским отношением, как со стороны русского правительства, так и со стороны сотрудников и подписчиков из России, мы в настоящем году расширили наше издание в объеме до 6 печатных листов в месяц¹⁾ и по примеру прежних лет открыли подписку на наше издание и в России, каковая подписка свободно была допущена в России и затем первые три номера нашей газеты за январь и февраль настоящего года также свободно пропущены русской цензурою и доставлены нашим подписчикам в России. Но затем с 4 № русские почтамты начали возвращать нам наше издание, как оказалось по дошедшим до нас сведениям, вследствие распоряжения Главного Упр. по делам печати, и таким образом доступ нашего издания в Россию закрыт. Чем могло быть вызвано такое распоряжение—нам неизвестно, так как ни Главн. Упр. по делам печати, ни почтамты не уведомили нас, как издателей, о причинах воспрещения; быть может причины эти такого свойства, что они могли бы быть устранены путем каких либо изменений со стороны редакции нашего издания. Во всяком случае мы, как издатели, осмеливаемся представить на благоусмотрение вашего высокопревосходительства следующие по этому поводу соображения: Мы не можем допустить, чтобы причины воспрещения могли исходить из содержания или направления нашего издания, которое, как чисто литературное и художественное, и со стороны русской цензуры в течении 13 лет, как объяснено выше, не встречало никогда неодобрения и свободно пропускалось в России (закр.: как не преступающее ни в чем действующих в России узаконений), в чем ваше в. превосходительство легко можете убедиться по справкам в тех учреждениях, от которых зависело допущение нашего издания к обращению в Россию; как равным образом не можем допустить и того, чтобы препятствие усматривалось со стороны языка нашего издания, так как в действующем в России цензурном уставе, который мы всегда имели в виду, мы не усматриваем никакого воспрещения периодических изданий на малорусском языке, а с другой стороны нам известно вполне толерантное отношение высокого русского правительства ко всем племенам и народностям России, где свободно выходят периодические издания на польском, грузинском, татарском и даже на еврейском и других языках. По всей вероятности, если не причина или основание к воспрещению, то повод к этому имеет чисто случайный характер, а между тем, последствия подобной меры могут быть крайне тягостны и губительны в будущем для русского литературного развития, так как меры эти несомненно поведут к ослаблению установившейся литературной связи и того литературного единения Галиции с Россией, которое так желательно для всего русского мира. Для нас же, как издателей, мера эта представляется тем более тягостной, что она воспоследовала без всякого предупреждения и при том в такое время, когда подписка на настоящий год, свободно допущенная в России, закончилась, когда нами в виду этой подписки сделаны приготовления и затраты на весь год, вследствие чего мы лишены возможности дать нашим подписчикам в России удовлетворение за недополученные номера нашего издания.

В виду этого мы имеем честь почтительнейше просить ваше высокопревосходительство войти в рассмотрение вопроса о допущении нашего издания к обращению в России и о последовавшей резолюции ваше в-права не отказать нам в благосклонном уведомлении.

¹⁾ У такому розмірі «Зоря» почала друкуватися р. 1894-го. На цій підставі датуємо прохання роком 1894-им, хоч твердження автора його, що «Зоря» мала вільний доступ в імперію протягом 13 років, ніби вказує на рік 1893-ій.

До характеристики М. Ф. Комарова як бібліографа.

Михайло Федорович Комаров працював у різних галузях. Він займався етнографією, лексикографією, історією літератури й цензури, популяризацією наукового знання й т. ін. і скрізь залишав певні корисні для української культури сліди. Високу оцінку роботи Комарова ми находимо напр. у А. Ю. Кримського¹⁾, С. О. Ефремова²⁾, О. Пипіна³⁾ й багатьох інших. Загальне визнання має також і бібліографічна робота Комарова, якій він віддав багато сил і часу, починаючи від 80-х років й до кінця свого життя, тобто до 1913р., отже понад тридцять років. Сам Комаров, здається, найпевніше почував себе якраз в бібліографії. Коли ми далі пригадаємо, що бібліографічні показники Комарова в більшості ще й нині мають велике практичне значення, тоді стане зрозумілою потреба докладно освітити й схарактеризувати цілу бібліографічну діяльність Комарова й по можливості визначити певне місце для неї в цілій українській бібліографії. Особливо слід підкреслити, що крім всього іншого бібліографічна робота Комарова має в собі виразні елементи громадськості й цим викликає до себе ще більший інтерес.

Про Комарова написано не мало. Література про нього помітно збільшилась в зв'язку з його смертю. Тоді ж з'явилась і бібліографія його праць⁴⁾. Однак й біографічні й бібліографічні відомості про Комарова, які вже опубліковано, не дають достатніх матеріалів для можливо повного схарактеризування, зокрема бібліографічної його роботи, особливо, коли доводиться ув'язувати, як особу Комарова, так і його діяльність, з тим культурним оточенням, серед якого він працював.

З таких причин ми обмежуємо своє завдання й хочемо спинити увагу перш за все на ролі громадського чинника в бібліографічній діяльності Комарова.

М. Ф. Комаров народився 1844 року. З цілої біографії Комарова для нас важливо відмітити, що його студенські часи в Харківському Університеті припали на першу половину 60-х років. То був час, коли оформлювались різні течії українського народництва, з одного боку під впливом селянської реформи, а з другого під впливом підготовки до польського повстання й самого повстання. Український актив був дуже не одностайний. Виразно намітилось два напрямки роботи. Один сходився з революційними хвилями, що піднімало незадоволене реформою селянство, яке йшло під гаслом нагромадження на своєму господарчому секторі⁵⁾, другий вів на шлях примиренства з урядом й шукав виявлення в культурній праці на користь визволенним масам. Пригадаємо основні постулати цього так би мовити культурницького крила українських народників. Народні маси є важливий чинник історії й через те заслуговують на збільшену

¹⁾ Кримський, А. Михайло Комар.—Зоря. Львів. 1896. Сс. 358—360.

²⁾ Ефремов, Сергій. Пам'яті Михайла Комарова.—Рада. К. 1913 № 187.

³⁾ Пыпинъ. Исторія рус. этнографіи. Т. III. С. 411.

⁴⁾ Бібліографическій указатель къ литературной дѣятельности М. Ф. Комарова (1865—1913).—Изв. Одесск. Библиограф. Общ. 1913. Т. II. В. 7. Сс. 325—336.

⁵⁾ Дубровський, В. Селянські рухи на Україні після 1861 р. Т. I. Х. 1928.

до себе увагу. Українська народність є окрема й від великоруської й від польської, а що вона найчисленніша на українській території, то про її добробут потрібно дбати в першу чергу. Головна передумова добробуту — поширена культурність і в першу чергу грамотність, природньо, українською мовою. Ширення культури повинно базуватись на всебічному вивченні минувшини й сучасності українського народу. Разом з цим не можна ігнорувати ваги окремих видатних представників українського культурного процесу).

Загально визнаним виразником цієї ідеології був М. Ів. Костомаров. На початок 60-х років припадає апогей його діяльності, зв'язаної з його ролю керівника в українській культурній роботі ²⁾. Костомаров організує видавництво українських популярно-наукових книжок ³⁾, пише низку статей, в яких популяризує народницькі ідеї ⁴⁾, бере під захист українство проти обвинувачень з боку різних кол тодішнього російського громадянства й т. ін. У цілому культурницьке крило працює досить активно: провадить навчання в недільних школах, збирає етнографічні матеріали, бере участь в українській пресі, жертвує на видавничі цілі ⁵⁾ тощо.

Про Комарова знаємо, що він ще в перші свої студенські роки учителював на селі, де провадив навчання українською мовою ⁶⁾. Тоді ж таки він почав збирати й опрацьовувати етнографічні матеріали ⁷⁾. Згадуючи значно пізніше про ті роки, тобто про початок 60-х років, про їх недільні школи, поширене продукування українських книжок тощо, Комаров надавав тодішній культурній роботі особливого значення й ставився взагалі до часів «Основи» з шітетом. «Тоді саме українська інтелігенція, неначе чуючи за собою вину за ту темноту, в якій перебуває тільки що визволений з панщини народ, щиро й ревню взялась за народну просвіту»). То був, на думку Комарова, «золотий час, котрий довго ще будемо згадувати, яко найкращу добу в нашій історії» ⁸⁾.

Уже наведених фактів, здається, досить, щоб вважати Комарова за одного з тих українських діячів, які свою роботу й свою культурно-національну ідеологію ув'язували з самим корінням українського культурництва 60-х років. До цього ж схиляє повне глибокої поваги ставлення Комарова до Костомарова, якого він вважає за «найдужчого заступника нашої мови й літератури» ¹⁰⁾. Інтересний і той факт, що для своїх перекладів Комаров з усіх праць Костомарова вибрав «Черты народной южно-русской истории» ¹¹⁾, й монографію «Богданъ Хмельницкій» ¹²⁾, ці провідні для українського культурництва праці, переклав також опубліковану частину романа Мордовцева «Профессоръ Ратмировъ», інтересну як раз біографічними відомостями про Костомарова ¹³⁾. Про уважливість до Костомарова з боку Комарова свідчить також опублікування ним листа Костомарова ¹⁴⁾. Може слід тут згадати й те, що першу свою літературну роботу

¹⁾ Яворський, М. Сучасні течії серед української історіографії. Див. Криза сучасної буржуазної науки та марксизм. Х.-1929. Сс. 18—36. ²⁾ Грушевський, М. акад. З публіцистичних писань Костомарова. Див. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К. 1928. С. 10. ³⁾ Костомаровъ, Н. О. преподаваніи на южнорусскомъ языкѣ.—Основа. СПб. 1862. Май. Сс. 1—6. ⁴⁾ Грушевський Ол. Історичні статті Костомарова в «Основі».—Україна. К. 1928. № 1. Сс. 73—90. ⁵⁾ Санкт-петерб. Вѣдомости. 1863. № 26, 47, 77, 81, 99, 127, 148. Також: Наук.-публіц. і полемічні писання Костомарова. К. 1928. Сс. 164—167. ⁶⁾ Уманець, М. Де що зъ ист. укр. письменства XIX в.—Дѣло. Льв. 1885. № 17. ⁷⁾ Комаров, М. Два варіанта южно-русской думы про Савву Чалаго.—Екатеринослав. Губерн. Вѣд. 1865, № 22. ⁸⁾ Уманець, М. Де що...—Дѣло. Льв. 1885. № 15. ⁹⁾ Там же. ¹⁰⁾ Мих. К. М. И. Костомаровъ.—Дѣло. Льв. 1885. № 45, 46. ¹¹⁾ Костомаровъ, М. Богданъ Хмельницкій. Тернополь. Т. 1—111. 1888. ¹²⁾ Костомаров, М. Ист. монографіи. Нариси народной руско-укр. исторіи. Льв. 1896. ¹³⁾ Правда. Льв. 1889. Т. 3. В. VII—XII; Мордовцева-Александрова, В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі.—Україна. К. 1927. № 5. С. 97. ¹⁴⁾ Правда. Льв. 1892. № 5. Сс. 303—305.

про Саву Чалого Комаров присвятив темі, яку ще в 1838 р. розроблював Костомаров¹⁾.

Прослідити по можливості всі етапи, через які проходив у своєму формуванні культурно-національній світогляд Комарова, то є без сумніву важливе завдання, оскільки Комаров був активним свідком багатьох десятиріч нашого культурного життя, однак то є завдання окреме й спеціальне. Ми далі хотіли б підкреслити лише той факт, що Комаров не залишався прихильником Костомарова до кінця.

Навпаки, в основному питанні, щодо масштабу культурної роботи, Комаров відійшов від шляху, який вказував Костомаров. Пригадаємо, що ще на початку 60-х років почало намічатись, а чим далі, то все поглиблювалось розходження певних груп в колі самих культурників. Зовнішнім стимулом була урядова політика, яка, починаючи з Валуєвського наказу 1863 р., знов стала набувати одвертого заборонного характеру. В основі наказу 1863 р. й наступних на багато років лежали чинники соціально-економічного порядку²⁾, й тому природне було розшарування серед того українського активу, проти якого в першу чергу було скеровано заборонні заходи російського уряду. Початок розходження може більше, ніж хто інший, поклав М. Й. Костомаров. В висловлюваннях Костомарова погляди його на розміри чергової культурної роботи помітно мінялись. Коли 1843 р. Костомаров захищав можливості для найширших виявів української культури³⁾, то вже 1847 року найближчий шлях розвитку цієї культури маловався йому значно вузьчий⁴⁾. В часи «Основи», доки потрібно було накреслювати основні й в суті своїй загальні постуляти, Костомаров піднісся на височинь загально-визнаного представника українських культурників. Але з'явився наказ Валуєва 1863 р. В цьому наказі, недвозначно говорилось, що, на думку уряду, українській культурі «не бути». Того ж року на ту ж тему висловився й Костомаров. З його слів виходило, що українська культура має законне право на існування, хоч може й слід обмежити її «буття».

Сознаюсь, казав Костомаров, что я мало сочувствую писательству повестей и песнопений на южнорусском языке; если этого языка литература где-нибудь вполне законна и стоит на практической почве, то в таких только сочинениях, которые предназначаются для того, чтобы легчайшим и самым естественным путем провести в народ знание и просвещение⁵⁾.

Ще виразніше в цьому напрямку висловився Костомаров 1871 року.

Поднимают малорусский язык до уровня образованного, литературного в высшем развитии—была мысль соблазнительная, но ее несостоятельность высказалась с первого взгляда. Язык может развиваться с развитием самого того общества, которое на нем говорит; но развивающегося общества, говорящего малороссийским языком, не существовало⁶⁾.

Покищо ми не знаємо цілого комплексу мотивів, які стояли за тим, чи іншим ставленням російського уряду до різних ділянок української культурної роботи, як і мотивів, що визначали формулювання заборонних наказів⁷⁾, однак в тому, що російський уряд ніколи офіційно не забороняв українського красного письменства, навіть вживаючи «найганебнішого свого винаходу» — акту 1876 р.), природньо вбачати до певної міри відгук того розходження, що мало місце серед українського громадянства, зокрема того скептичного ставлення певних українських груп до українського красного письменства, про що ми тільки - що го-

¹⁾ Галка, Ієремія. Савва Чалий. Драматичні сцени в 5 діях. Х. 1838. ²⁾ Яворський, М. Емський Акт 1876 р.—Прапор Марксизму. Х. 1927, № 1. Ст. 115—143; 1928. № 1. Сс. 93. 113. ³⁾ Галка, Ієремія. Обзоръ сочиненій писанныхъ на малорос. яз.—Молодикъ на 1844 г. Х. 1843. Сс. 157—185. ⁴⁾ Яворський, М. Емський Акт 1876 р.—Прапор Маркс. Х. 1927. № 1. 117. ⁵⁾ Костомаровъ, Н. Отвѣтъ «Моск. Вѣдомостямъ».—День. 1863. № 37. ⁶⁾ Костомаровъ, Н. Малорусская литература. Див. Поезія Славянъ. Сборникъ... 1871. Сс. 157—163. ⁷⁾ Рулін, П. Український друк та царська цензура.—Життя й Рев. К. 1926. № 11. Сс. 68—71. ⁸⁾ Грушевський, М. акад. Ганебній пам'яті.—Україна. К. 1926. № 4. Сс. 46—51.

ворили. Для чого, власне, було забороняти те, що само не мало в собі сили? Хіба для того, щоб дати ще більше підстав для обґрунтування докорів?

Так, чи так, одним цим справу не було вирішено. Певна частина українських культурників знайшла зовсім іншу відповідь на питання про шляхи, розмір і характер української культури. Культура українська повинна розвиватись всебічно, в усіх своїх ділянках, з використанням усіх можливостей, хочби для цього потрібні були манівці, неймовірні труднощі й т. ін. Останній напярмок припинив вагання певних українських кол і скоро виявив себе в реальних формах. Вже з кінця 60-х років Київська Громада розпочинає блискучу сторінку в історії української культури¹⁾. «Труди» Чубинського, «Записки Юго-Зап. Отдела» географ. товариства, знаменитий корпус історичної пісенности Антоновича й Драгоманова, «Опытъ русско-укр. словаря» Левченка, ціла серія народніх видань, а також серія творів красного письменства, видавнича робота закордоном — все це яскраво доводить, що на чергу українського життя поставлено не примиренство, а активна організована боротьба за всебічний розвиток української культури.

Ми торкнулись низки фактів, які разом з багатьома іншими заповнювали не лише 60-ті, а й 70-ті роки. Як раз протягом цього часу оформлювався культурно-національний світогляд Комарова. Який же шлях намітився для нього, в чіх рядах він мусів іти, наближуючись до тої межі свого життя, за якою починалась його постійна наукова, літературна й зокрема бібліографічна робота?

Біографія Комарова покищо не дає на це прямої відповіді. Тут потрібна ще уважлива робота над тими матеріалами біографічного характеру, які залишились після Комарова: листування й ін. Нині ж доводиться обмежуватись тими висновками, які дозволяє зробити опублікована літературна продукція Комарова й література про нього, хоч та й друга торкаються головним чином пізніших років, починаючи з 80-х XIX стор.

Ми знаємо, що Комаров видавав науково-популярні книжки, але увага його йшла незрівняно далі. Він складав російсько-український словник, збирав і видавав етнографічні матеріали, писав історико й критико-літературні статті, а також численні рецензії на літературні праці, вів полеміку на літературні теми, працював над історією цензури, нарешті багато сил і часу віддавав бібліографії, особливо бібліографії того самого красного письменства, яке в свій час було пробним каменем ідеологічної й програмової витривалости українських культурників.

Поширена на такі численні ділянки активність Комарова без сумніву свідчить про те, що Комаров мав ясну мету працювати, скільки стане снаги й уміня для підсилення української культури в цілому. Очевидно це не був шлях, вказаний Костомаровим. Це був шлях Київської й Одеської Громад, що під проводом В. Б. Антоновича й М. П. Драгоманова продовжували поширювати й поглиблювати українську культурну роботу, не обмежуючи її потребами домашнього вжитку. З цього погляду набувають відповідного значення зносини Комарова з Антоновичем у справі допомоги тим, що працювали по різних ділянках української науки й мистецтва²⁾, як і активна участь Комарова в організації стипендій у Львівському Університеті³⁾.

Як же дивився Комаров на свою бібліографічну роботу?

Бібліографічну працю Комаров розцінював також з погляду того,

¹⁾ Ефремов, С. акад. В тісних рямцях. Українська книга в 1798—1916 рр.—Бібліолог. В. К. 1926. № 2. Сс. 48—50.

²⁾ Синявський, А. З публіцистичної діяльності В. Б. Антоновича.—Україна. К. 1928. № 5. Сс. 79—87. ³⁾ Пам'яті Комарова.—Рада. К. 1913. № 192.

оскільки вона, як певний підсумок вже здобутого, корисна для потреб різних наукових дисциплін, для поширення освіти в різних напрямках¹⁾. Однак, цим не обмежується на думку Комарова, роль бібліографії. Вона є не лише підсумок літературної продукції. Вона повинна дати ґрунт для відтворення картини сучасного стану культури, для визначення певного культурного процесу, для умотивування його масштабу, природнього розгортання й ін. Українська бібліографія повинна зокрема довести, що справжня й найбільша причина недостатнього розвитку української культури — в згубній політиці урядових заборон.

1883-го року Комаров видав першу свою бібліографічну працю — «Показчик нової української літератури». Ця праця дійсно доводила, оскільки негативно російська заборонна політика впливала на розвиток української книжкової продукції.

1885-го року на підставі названого показчика Комаров подав опрацьовані матеріали до «справжньої історії» того «як і чому воно так сталося, що вся робота на полі українського слова дуже загально й часом неначе яким прихалцем робиться»²⁾. «Ясно, додає він, що є кому й для кого видавати українські книжки, аби тільки не було в сему дуже великої перешкоди»³⁾:

Нехай тепер, робить він останній висновок, у кого підніметься язик сказати, що українське письменство само в собі не має сили й через те захиріло; письмо, як кажуть, очі коле, а цифри ясно доводять, що українська література змарніла, як квітка серед поля, пририта несподіваним наглим морозом⁴⁾.

Роль культурно-національного чинника Комаров надавав і іншим своїм бібліографічним працям. Переважно вони зв'язані з різними історичного значення моментами. Напр. Шевченківський показчик з'явився 1886 року, тобто в 25-й рік після смерті Шевченка. Показчик, присвячений М. В. Лисенкові, — виданий в 35-і роковини його діяльності. Котляревського вшанував Комаров показчиком його творів в 100-й рік після першого видання «Енеїди». В двадцятирічний ювілей існування нового українського театру Комаров видає «Українську Драматургію».

Ми обмежимося на цей раз вказаними фактами, наведеними з метою уявити ту основну тенденцію, що її Комаров вкладавав і в свої бібліографічні праці. Здається не може бути сумніву, що ця тенденція та сама, якою керувався Комаров і в усій своїй іншій, як науковій, так і літературній роботі: зробити й бібліографію знаряддям для зміцнення й дальшого розвитку в с і х здобутків української культури.

Оскільки ж досконале бібліографічне знаряддя Комарова?

Основні методологічні вимоги, які нині ставимо до бібліографічних показчиків, мав на увазі й Комаров. Декілька разів підкреслює він бажання дати можливо «більше звісток», назвати принаймні «найголовніше» й т. ін. Дбав він також про точність опису. «На потребу історичної певности, казав він, я дбав за те, щоб усі заголовки заводити до показчика без жадної одміни й тим самим правописом». Не можна не вказати й на певні позитивні структурні властивості показчиків Комарова. В першій, а разом і найширшій темою праці своїй, в «Показчику нової української літератури», автор подає досить докладну передмову, в якій інформує про завдання — «зібрати якомога більше звісток про все, що було коли надруковано по українські», про обсяг охопленого матеріалу — «література, що вироблена писателями російської України», про міру повноти охоплення, про методу описування й упорядкування ма-

¹⁾ Комаровъ, М. Нова збирка малор. прыказокъ, прыслививъ, помовокъ, загадокъ и замовлянь. Одеса. 1890. Передмова. Сс. X; Уманець, М. і Спілка, А. Словарь рос.-укр. Льв. 1893. Передмова. Сс. VIII; Комаровъ, М. Укр. драматургія. Одеса. 1906. Передм. Сс. 1.

²⁾ Комаров, М. Дещо зъ історіи укр. письменст. XIX в.—Дѣло. Льв. 1885. № 15—17, 21—25, 27, 29, 34, 35. ³⁾ Там же № 25. ⁴⁾ Там же. № 21—22.

теріялу. Крім основного показчика, подано також додатковий—хронологічний і т. ін. Все це свідчить про солідну бібліографічну підготовленість, яку мав Комаров на самому початку своєї бібліографічної діяльності. Однак, хоч і були ясні Комарову основні бібліографічні вимоги й хоч він старався, щоб його праці відповідали цим вимогам, фактично він не завжди міг ці вимоги цілком задовольнити. Особливо це стосується повноти охопленого матеріялу, а також точности опису. Для цього було багато причин. Трудність в роботі Комарова збільшувалась головню від того, що властиво Комаров був першим на Наддніпрянській Україні, хто дав справжні, та ще в такій значній кількості бібліографічні праці. Його попередники й сучасники, що працювали частково й для української бібліографії, як Костомаров¹⁾, Куліш²⁾, Драгоманов³⁾, Межов⁴⁾, О. Пипін⁵⁾, Чайченко⁶⁾ й ін. могли лише обелгчувати систематичну з великими масштабами бібліографічну роботу, яку власне й провадив Комаров.

Трудність цю відмічали вже сучасники Комарова, «знаючи, якою то недостаткою в літературі є брак доброї й докладної бібліографії, — як тяжко зладити її, коли нема рік за роком систематично переведених записок», говорив 1886 р. галицький бібліограф І. Калитовський⁷⁾. Крім того, в часи Комарова не було на Україні таких бібліотек, де можна було б знайти те, що потрібно було описати. Доводилось з великими труднощами розшукувати матеріяли. Не дивно, що в таких умовах доводилось іноді користуватись і такими не завжди певними джерелами, як оголошення в часописах і ін. Правдоподібно також, що на деякі негати́вні ознаки бібліографування впливали мотиви політичного характеру, чи то тактовного. Доводилось напр. свідомо перепускати згадку про Драгоманова тощо. Комаров знав хиби свого бібліографування, однак цілком слушно не приймав їх лише на себе. «Нехай же, шановна громада, знаючи всі перешкоди й негарні обставини, на цей раз поки вибачить й приїме мою працю, яко першу пробу в цьому ділі».

Українська фахова критика у свій час уважливо ставилась до бібліографічних праць Комарова. З одного боку вона відмічала недостатню повноту показчиків, з другого не цілковиту точність поданих у них відомостей. Цілу низку цінних зауважень і доповнень подано в рецензіях: В. Науменка⁸⁾, М. Гаврилова⁹⁾, В. Доманицького¹⁰⁾, Д. Дорошенка¹¹⁾ й ін. Особливо докладну аналізу Шевченківського показчика дав Ів. Франко. Рецензент підкреслив неточне передавання у Комарова титулів праць. «Се може найтяжчий закид, який можна зробити бібліографії, каже Франко, і його на жаль аж надто часто приходиться робити д. Комарову»¹²⁾.

Однак українська критика не могла не зважати на ті виключно складні умови, в яких довелось працювати Комарову й через це саме. Очевидно, в остаточних своїх висновках завжди підкреслювала великі заслуги Комарова перед українською бібліографією й однодушно визнавала його заслуженим українським бібліографом.

¹⁾ Галка, Іеремія. *Обзоръ сочиненій на малор. яз.—Молодикъ на 1844 г.* X. 1843; Костомаровъ, Н. *Малорус. литература. Див. Поэзія Славянъ. Сб.* СПб. 1871, сс. 157—163.

²⁾ Кулішъ, П. *Взглядъ на малорос. словесность—Русск. Вѣстникъ 1875. № 12, Обзоръ укр. словесности.—Основа. 1861. № 1.*

³⁾ *Украинець. Литература рос., великор., укр. и галиц. Л. 1873.*

⁴⁾ Межовъ. *Библіогр. указ. ист. словесн. СПб. 1872. Про Шевч. Сс. 474—476.*

⁵⁾ Пыпинъ, А. *Обзоръ славян. литературъ. СПб. 1879. Про Шевч. т. 1. Сс. 367.*

⁶⁾ Чайченко. *Библіогр. замітка.—Зоря. Льв. 1886. № 17.*

⁷⁾ Калитовский, И. *Библіогр. показчикъ за рік 1885.—Зоря 1886. Сс. 118, 154, 193, 212, 248, 308, 324.*

⁸⁾ *Кіев. Ст. 1883. № 4.*

⁹⁾ *Там же. № 8.*

¹⁰⁾ *Там же. 1904. № 2; 1906. № 9.*

¹¹⁾ *Д—ко, Д. Новини нашого письменства.—Дніпр. Хвилі. 1912. № 10.*

¹²⁾ *Зап. Н. Т-ва ім. Ш—ка. 1904. Т. CVII. Сс. 31—42.*

Та межа між двома епохами, що її велика революція провела через всі ділянки українського життя, дуже помітна також і в українській бібліографії. Поширились завдання, збільшились масштаби, сама установка набула певної чіткості, виросла бібліографічна продукція. Бібліографія стала справою державною. Над бібліографією працюють численні осередки, з'явилися пляни великих бібліографічних робіт, напр., плян українського бібліографічного репертуару тощо. Розроблюються різні методологічні проблеми. Скликаються конференції, зростає відповідна преса, наближаємось до організації постійних фахових курсів для роботи з книжкою, а може й шкіль і т. ін. Важливу також роль для української бібліографії мають відіграти збірки друкарської продукції УРСР, які маємо в Харкові (УКП) і в Києві (ВБУ). Однак вимоги, що їх сучасне життя ставить перед бібліографією, остільки великі, а засоби для їх задоволення все ще такі недостатні, що цілком природня річ — повною мірою використати для наших завдань ті здобутки, що їх мала українська бібліографія дореволюційних часів. На прикладі М. Ф. Комарова ми переконуємось, що й справді ті здобутки в великій мірі нам корисні й більше того: іноді не лише, як підсумок тодішньої літературної продукції. Справді. Велика частина праць Комарова (про Котляревського, Шевченка, Лисенка, укр. драму) ще й нині не замінена чимсь іншим. Однак, як ми могли бачити з нашої короткої й загальної аналізи умов, серед яких працював Комаров, праця його для нас дуже повчальна й цінна ще й своїм громадським наставленням, бо вона була органічно зв'язана з певним процесом культурно-громадського порядку, беручи в цьому процесі стимул і підносячи під його впливом, свою громадську вагу й значення. Ми бачили також, що за цим громадським моментом бібліографія не забувала й своїх методологічних проблем, хоч як часом було трудно віддавати їм багато уваги. Все це дає доказ тому, що ми повинні докладно вивчати українську бібліографію за весь довгий час перед революцією. Тільки вивчення дасть нам змогу доцільно її використати. Вивчення це допоможе також відтворити цілий процес розвитку української бібліографії й знайти в ньому відповідне місце для окремих бібліографічних праць, а разом і для цілого бібліографічного доробку таких видатних бібліографів, яким був М. Ф. Комаров.

Нині в цьому напрямку майже нічого не зроблено. Через те цілком зрозуміле бажання встановити вже тепер для Комарова його місце в українській бібліографії — можна задовольнити лише в невеликій мірі, обмежуючись покищо лише деякими узагальненнями.

Тільки маючи все це на увазі, ми далі пробуємо, принаймні в загальних рисах, дати відповідь на питання: чим є М. Ф. Комаров для української бібліографії.

Пробуючи розглядати цілу українську бібліографію в її минулому, намічаючи принаймні головні стадії її розвитку, не можна не помітити, що бібліографічні праці Комарова позначають собою цілий період в нашій бібліографії й надають цьому періодові своєрідних особливостей. Коли говорити про предмет історії української бібліографії й про його обсяг, доведеться, очевидно, визначати його за декількома принципами. Однак головну частину матеріялу для історії української бібліографії будуть складати ті бібліографічні праці, що виходили й виходять на території етнографічної України. Початок української бібліографії природньо ув'язати з найдавнішим українським письменством. Доведеться розрізняти певні категорії матеріялу, напр. перекладний, від того, що з'явився, як продукт місцевих зусиль і т. і. Однак, чи ми будемо починати історію української бібліографії з списку заборонених книжок, що його вміщено в Ізборнику Святослава 1073 року, чи за початок візьмемо списки, які зустрічаємо в нашому літопису, чи нарешті більше значення визнаємо за списками друкареень, списками торговельними, шкільними й ін., одна-

ково ми не можемо не визнати, що всі ці бібліографічні зводки не ув'язувались свідомим зусиллям поколінь в певний органічний ряд засобів для розвитку української культури. Через це, здається, не помилимося, коли визнаємо всі бібліографічні списки наших старих часів лише за матеріали, що, взяті разом в певнім підсумку, творять так би мовити вступ до історії української бібліографії. Такого характеру матеріали з'являлись і пізніше, з'являються й нині, однак, починаючи з перших десятирічь XIX стор. поряд із ними починають з'являтися бібліографічні праці зовсім іншого характеру. XIX-е сторіччя було й для українського народу епохою поступового національно-культурного зросту, а заразом відбувалося підпорядкування задачам цього зросту різноманітних засобів: наукових, освітніх і ін. Ми не можемо покищо точно визначити, з якого саме часу бібліографічні праці, що з'явилися на Україні в XIX стол., ставали подібним національно-культурним засобом. Однак, коли ми пригадаємо, як мало була розроблена українська бібліографія перед Комаровим, коли, з другого боку, визнаємо, для чого, здається, маємо достатні підстави, що М. Ф. Комаров в своїх бібліографічних роботах виходив з певної культурно й національно-громадської ідеології й дивився на них як на важливий засіб в загальній боротьбі за право й можливість всебічного розвитку української культури, тоді, здається, матимемо дуже важливі мотиви за те, щоб якраз М. Ф. Комарова визнати за одного з найвидатніших представників української бібліографії XIX стор. й виразника її національно-культурного напрямку.

Тепер, у третьому періоді історії української бібліографії, який почався існуванням української державности, покликаної великою революцією, ми значно поширюємо завдання й обсяг нашої бібліографічної роботи, порівнюючи з тим, як їх визначав Комаров, поширюємо з метою надати бібліографії змоги задовольняти потреби нашого поширеного культурного будівництва. Однак мусимо високо цінувати й М. Ф. Комарова, й не лише за його невтомну працю й за численні наслідки тої праці, в великій мірі методологічно досконалі, а головним чином за те, що свою бібліографічну працю Комаров зробив зняряддям плянної культурної роботи й тим надав бібліографії свого часу характеру культурно-громадського чинника, органічно ув'язаного з потребами життя.

Все це робить бібліографічну роботу М. Ф. Комарова органічно близькою й нашому часу.

Матеріяли з громадського і літературного життя України ХІХ і початку ХХ ст.

Голос капіталу з України першої половини ХІХ ст.

Що за першої полов. ХІХ ст. в Росії панував торговельний капітал, а поруч з ним пускав свої паростки й промисловий, це всім тепер відомо з праць акад. М. Покровського. Що те ж саме приблизно відбувалося й на Україні, про це ми читали в акад. М. Яворського; але здебільшого й там і тут ми маємо до діла з висновками історика, а не з конкретними свідченнями заінтересованих сторін, у певних персонах. Щоб кожному було очевидно, що історики не помиляються, доконче треба вишукати серед історичних матеріялів такі свідчення й подати їх до відому публічності. Риючись у Диканському Архіві Кочубеїв, нам пощастило знайти біля десятка документів, що можуть бути притягнуті до цієї справи. На підставі них не можна скласти повної картини капіталістичного розвитку нашої країни, але на історичний шкiц їх вистачить; головне ж те, що це матеріял свіжий, ледве чи ще відомий кому з дослідників, не кажучи вже про рядову публіку.

У першому документі з нашої збірки мова йде про замирення з Туреччиною, що на нього сподівалися в нас ще 1810 року. Замирення з Туреччиною — це значить: вільний прохід через Дарданели, тобто збільшення хлібного вивозу, підсилення торговельного капіталу, що його знаряддям були поміщики. Один з цих титулованих поміщиків, тодішній малоросійський генерал-губернатор кн. Лобанов-Ростовський, з приводу чуток (правда, передчасних) про це замирення й пише до другого подібного ж — графа В. П. Кочубея:

У нас проезжающих здесь множество, кои разглашают мир с Портою, но поелику из числа их нет ни одного, чтоб из армии ехал, мы продолжаем вздыхать о совершенной не только нужной, но почти спасительной весте. Все, сказывают, занимается теперь умножением числа монеты; не знаю, тово ли ваше сиятельство мнения, что способ наделать ее меньше важен, нежели тот, который бы мог чужую привлечь в нужном числе. Пространство границ империи нашей не позволяет и мыслить охранять от вывоза и по сей необходимости как не отворить все пути, коими бы чужая входила могла. Продукты все наши такого рода, что в пренебрежении быть не могут и станут покупать их, не взирая, что на привозный товар пошлина взывается звонкой монетой. Люди умнее меня говаривали, что ассигнации оттого потеряют; кажется, не растут они и теперь; но если бы и так было, кто предпочтет, охраняя идеальный капитал, жертвовать настоящим? ¹⁾

Відкрити всі шляхи, щоб чужа монета ними могла входити, а місцеві продукти виходити. Це, безперечно, голос торговельного капіталу. Що правда, ніхто інший, як цей самий капітал (бо йому належала влада) зачинав і турецьку війну; та коли вже вона не могла здобути йому проливів, він годен був помиритися й на тому, що Турки відчинять ворота з Чорного моря для пропуску його продуктів на європейські ринки. Справа ускладнялася трохи тим, що через сподіваний доплив закордонного золота могла піднятися в ціні асигнація, на знеціненні якої благо-

¹⁾ Диканський архів. фонд у полтав. крайістархові, ч. 3049.

родне дворянство, виходить, спекулювало значно раніше, ніж це констатує проф. Покровський¹⁾.

Війну з Наполеоном Покровський з'ясовує інтересами торговельного капіталу, що, мовляв, стремів до голодного на хліб та іншу сировину англійського ринку²⁾. Слід було б сюди внести поправку, що український капітал, який більше постачав збіжжя через протоки на середземноморські ринки, ніж на англійський, більше був зацікавлений у замиренні з Францією, що мала великий вплив на хазяїна проливів і, в разі чого, могла шкодити нашій чорноморській торгівлі. Тому-то українським поміщикам, заскоченим війною 1812 року, лишалося «только желать, чтобы присли настоящие бурные обстоятельства и чтобы можно было тогда подумать обстоятельно о способах, как расчесться с кредиторами; до того же времени надобно платить им исправно проценты и просить терпенья»³⁾. Такою мовою не говорить той, хто провадить справу на свою користь. Стороннім людям теж було «известно по многим обстоятельствам», що автор цих рядків (В. П. Кочубей) «далек всегда был от настояния, подобно некоторым из окружающих государя, о продолжении сей (1807 р.) уродливой войны»⁴⁾.

Цікаво, що й Каразін, котрого прийнято вважати за речника промислового капіталізму (як голову Філотехнічного Тов-ства та інш.)⁵⁾, теж був проти війни з Наполеоном. Вважаючи, що Росія «в нынешнем ее периоде распространения пределов, периоде—можно сказать—высочайшем, до какого только может ненаказанно достигнуть царство», скорше потребує збільшення населення, ніж приросту території, він висловлюється за те, щоб Росія ще 1805 року була «сохранила мир с Наполеоном средствами сколь удобными, столько в существе и непостыдными для нас..., отрезала себя от правительств и народов, право, недостойных искупления кровью сынов русской земли, от оподлевших ли то Германцев, эгоистов-Англичан или других таковых же, можно сказать, пиявиц России, которые с Запада наслали к нам, вместе с призраками улучшения нашего «бесчисленные прямые зла», і витрачені дарма мільйони обернула на заселення своїх просторів чужоземними емігрантами. Та й тепер—1807 р.—ще не пізно.

Силезия и нагорные части Саксонии, которые теперь умирают от бедствий и голода, первые дадут нам 50.000 семей, если бы только должные меры к сему были употреблены. А Венды, сии трудолюбивые, добродетельные Венды, однородцы наши, которые теперь испытали более всех жестокость войны, с какою бы радостью большая, может быть, их часть решится поселиться в стороне своих отдаленных прародителей. В полвека, вероятно, они, сохранив донныне язык славянский, слились бы с Украинцами и Малороссами, распространив между ними свое прилежание и искусство. Земледельцы, нужнейшие в российском быту фабриканты, горные люди повалят к нам толпами. Они привезут с собою укромные станы свои и орудия. Россияне удивятся, видя, что можно быть фабрикантом, не завися от содержателя и, не быв приписными завода, добывать металл в домашней своей кузнице.

Закликавши чужоземних колоністів, держава, очевидно, мусить дати їм кошти й на обзаведення, що при її дефіцитнім бюджеті не так легко зробити. Але Каразін годе на все.

Мы имеем ассигнации: их умножали два раза в предположениях менее основательных. Но вот случай, едва ли не единственный, где прямо позволительно натиснуть миллиона два изобразительных денег. Они не могут иметь вредных влияний по самому свойству вещи. Ибо когда придут люди, придут и произведения, с количеством лишь которых должно соображать число монет в обращении. Сверх того, предположив, что по прошествии десяти льготных лет первыми вступающими с колонистов в казну податями должен быть уплачиваем сей долг Ассигнационному Банку, приращение ассигнаций будет только временное. Это род обязательств от короны, которые, совершив

¹⁾ Нариси з історії революц. руху, 1925 р., с. 101.

²⁾ История России, т. IV, сс. 215, 266; короткий підручник, вид. 1922 р., с. 70.

³⁾ Дик. арх., ч. 998. ⁴⁾ Дик. арх., ч. 7359.

⁵⁾ Яворський, Нариси з історії революц. боротьби на Україні, т. I, с. 90.

свое действие, сами собою уничтожатся, между тем как приращение капитала будет существенное во всей силе слова.

Зрештою, важко лише починати, але щоб полегшити початок, первых выходцев из-за границы слобожане украинские и екатеринославские помещики разобрали бы по рукам с личным обязательством вносить в казну то, чего будет стоять их доставление; и сии люди, могущие с большею пользою заменить там дорогих английских фермеров, остались бы весьма довольны своим жребием. Главнейшее дело будет состоять в выборе людей на месте, дабы не издержать денег на нестоящих вызова.

Цього, на думку Каразіна, можна досягнути через саксонського емігранта Манна, що мешкає в Слобідсько-Українській губ., «по основательному его знанию того края и России»¹⁾.

Як бачимо, тут цілком закінчена програма індустріалізації країни через запрошених чужоземних колоністів-фабрикантів, горноробів, фермерів; ціла програма заходів до економічного розвитку країни, замість змагань торговельного капіталу до територіального поширення. Отже й промисловому капіталові не на руку були війни з Наполеоном, хоч він і не досить був сильний для того, щоб вирішувати цю справу в своїх інтересах.

Україна, що їй завжди бракувало капіталів (як колоніальній країні), після Наполеонівських війн та неврожаю 1821 року (а в Новоросії ще й 1824 року) й дальнішого знецінення сіл.-господарських продуктів, особливо мусіла відчувати недохват цих капіталів, упавши в глибоку економічну кризу. З цього приводу ми маємо в паперах тодішнього міністра внутр. справ В. П. Кочубея аж три записки (всі безіменні). В одній з них («О недоимке казенных податей в малорос. губерниях»), що належить, певне, малорос. генерал-губернаторові Репніну (від 1824 р.), пропонується з огляду на зазначені причини, зовсім майже скласти казенні недоїмки з селян та козаків, а для підняття платіжездатности дворян «позволить дабы во вновь открывающемся банке..., вместо предположенной к выдаче в малороссийских губерниях на ревизскую душу по 150 руб. (сумма, в коей они все уже заложены в опекунских советах и приказах общественного призрения), отпустить еще сверх того, до 1826 года, по 25 руб. на каждую ревизскую душу для уплаты недоимок», без чого вони й далі безнадійно зростатимуть, завдаючи агентам фіску зайві клопоти²⁾. Простота і ясність цієї записки не викликають потреби в якихось коментарях: вона констатує лише важкий економічний стан т. зв. «малоросійських губернь», що впали в наслідок певних причин у невиплатні казенні недоїмки. Дальші дві записки пропонують заходи до оздоровлення українського грошового обігу.

Одна з них, безперечно, належить тому ж самому малоросійському генерал-губернаторові кн. Репніну і називається «Записка о введении денежных капиталов в Малороссии» (1824 р.)³⁾. Записка ця починається з з'ясування наявного стану речей та причин цього, як і попередня:

Безденежность в малороссийских губерниях, стесняя всякую промышленность в оных, имеет сверх того вредное влияние и на общее государственное благосостояние, поставляя жителей в совершенную невозможность уплачивать вполне казенные подати. Сверх общих причин к уменьшению капиталов не только в государстве нашем, но и повсеместно, Малороссия вообще в Черниговской губ. и частию Полтавской истощила все наличные денежные суммы обязанности дворян с конца 1820 по жатву 1822 г. кормить крестьян, им принадлежащих; для чего по весьма умеренному исчислению издержано более 12 мил. руб., — сумма, едва когда-либо бывшая в Малороссии в обращении. Следственно, приобретенная тяжкими и разорительными займами, проценты коих извлекают и ныне из Малороссии малый доход, получаемый из имений. Другое значительное сословие мелких, но трудолюбивых владетелей земли, козаков, истощило еще прежде свои капиталы при составлении из среды себя полков и содержания оных близ трех лет.

¹⁾ Дик. арх., ч. 7359.

²⁾ Дик. арх., ч. 5900.

³⁾ Дик. арх., ч. 5899.

З'ясувавши наявний стан речей, автор записки далі пропонує центральному урядові заходи, як і чим можна зарадити лихові; їх два: 1) закупка на Україні для війська хліба і 2) салітри.

Замість закушки хліба підрядами від казни, через комісіонерів Євреїв, «кои наиболее в подряды входят, и богатых помещиков», що здебільшого уторговане повертають на речі розкоші, автор рекомендує

поручити в губерниях хлеборобных закупку провванта тотчас после жатвы, не только для потребности войск, в оных расположенных, но и тех, к коим из оных легко доставить хлеб водяною коммуникацією, запретив комиссионерам или лицам, на коих возложена будет закупка хлеба, приобретать оный большими массами в одном имени или заготовлять подрядами; но приказав им непременно покупать оный на наличные деньги у поселян и на базарах, через что хотя хлеб и возвысится несколько в цене, но в пользу тех, кои возделывают оный своими трудами, а не ростовщиков.

Справу переведення цих закушів, щоб не було зловживань, доручити «в каждом повете на старших двух чиновников военного и гражданского ведомств, т. е. командира полка и поветового маршала, предоставив им совокупно действовать».

З першого погляду може здатися, що генерал-губернатор, сам великий поміщик, іде проти інтересів своєї кляси, рекомендуючи купувати хліб не в поміщиків, а «у поселян и на базарах»: але купівля хліба в селян не противна й інтересам поміщика (оскільки робить їх справнішими в повинностях), а базар не виключає участі в ньому й поміщиків різних рангів (не тільки впливовіших). Можливо, що тут ми маємо ще до діла і з поступкою промисловому капіталові (в самого Рєшніна були чималі промислові заклади на Україні), що потребував поширення внутрішнього ринку, отже збагачення дрібних продуцентів.

Другий засіб уведення капіталів на Україну—це закупівля салітри. Від 1796 по 1802 р., сприяючи салітряній промисловості, уряд відводив заводчикам на Україні старі земляні укріплення і позичав капітал без відсотків на виробництво салітри що згодом усе розрослося (хоча 1812 р. довелося прикупити салітри, ще закордоном—на 100 тис. карб.). Однак з замиренням салітряне виробництво, не маючи збуту, почало занепадати. Щоб підтримати цю промисловість, автор записки рекомендує урядові скупати в заводчиків усю продукцію, перепродуючи зайвину за кордон: це піднесе добробут краю і дасть змогу салітрозаводчикам (вони ж і поміщики) сплатити свої недоїмки.

Коли попередній спосіб, що його рекомендував автор записки, не так виразно обстоював інтереси великопомісного господарства, то цей не залишає жодного сумніву щодо свого клясового походження. Обидва ж разом скеровані в інтересах «Малоросії», що її автор бажає збагатити капіталами. Отже економічним змаганням пануючої верстви тут надається патріотично-крайового забарвлення.

Безіменна записка про необхідність утворити в Малоросії акційний торговельний капітал (біля 1820 р.)¹⁾ підходить до того ж питання трохи з іншого боку. Коли автор попередньої записки (може завдяки своєму урядовому становищу) наполягає на урядову допомогу, то автор цієї записки (людина, очевидно, партикулярна) наполягає на громадську самодіяльність, громадську не в становому, а в клясовому розумінні.

Неудобно, каже він, також и несправедливо было бы составлять таковой торговый капитал общею на все сословия раскладкою, ибо не всякий убежден быть может в пользе сего предприятия и не всякий может или будет в состоянии усердствовать для сего своим достоянием, а потому единственною и полезнейшею мерою нахожу я составит общественный капитал из акционеров, для чего и представит каждому убежденному в выгодах сего предприятия, участвовать в сем торговом обществе через взнос суммы, по возможности его.

¹⁾ Дик. арх., ч. 4656. Оригінал без підпису й дати, але покликання на «двух журналов» та водяні знаки вказують на 1818 рік, а зміст на Каразіна (порів. його лист у «Киев. Стар.», 1905, IV).

Полезно пригласить к участию в таковом торговом обществе не только жителей сего края, но и всех и всякого сословия людей, обитающих в России, кто пожелает, не отвергая даже и тех, которые, захотев скрыть имя свое от общества, внесли бы от неизвестного капитала, требуя выдачи им на оные акции.

Гроші, кажуть, не пахнуть, тому розбиратися в тім, відкіля вони плинуть для згромадження капіталу, автор записки не бачить потреби: аби зростав капітал. А орудувати капіталом, запевне, вже будуть люди, що на цьому тямлять, тоб-то та верства, що до неї належить автор. А що це за верства, видно з ціни акцій, котра визначається в 500 карб., при загальнім розмірі капіталу в 500.000 карб. Як на тодішній український масштаб, то це була б середня купецька верства, ближча до дрібної, ніж до великої. Її забивав сильніший купецький капітал—російський і єврейський, оті—як їх автор називає—чужоземні «монополісти», що від них має рятувати Україну проєктоване «Торговое Малороссийское Общество, или Компания».

Кто жил с примечанием в Малороссии, тот знает, что ее промышленность в оной находится в руках иноземцев. Великороссияне и Евреи, повидимому, овладели ею и пользуются преимущественными выгодами края сего. Их находите вы поселенными во всех городах, местечках и торговых поселениях; все продукты из первых рук покупаются ими; они, поселясь издавна здесь и знакомясь с жителями, раздают деньги в задаток или, заблаговременно приступая к закупке нужных им продуктов, удерживаются до последнего их отправления в даче за оные настоящей цены, с чего вместе, пользуясь нуждами продавцов, покупают их за весьма малую цену. Но из сих же самых промышленников, которые поселены здесь, весьма мало обогатившихся, потому что они ничто иное суть, как комиссионеры иноземных капиталистов, вознаграждаемые за труды их самыми малыми процентами.

Отже, вістря автора ніби скероване проти засилля чужоземних капіталістів, і він виступає ніби як український патріот, що хоче звільнити батьківщину від цього чужоземного гніту. Національною романтикою тхне і від того місця записки, де автор говорить про Малоросію, багату «не средствами к удовлетворению роскоши, но необходимыми потребностями в жизни, которыми снабжает она другие народы, за собственным продовольствием, и при всем том сама, как мать, истощаемая питанием птенцов, время от времени иссыхает и горе, если не обратится к средствам подкрепляющим». Проте глибше вчитуючись у записку, ми бачимо, що авторові болить власне не Україна, а своя кешеня. Бо і в «Малоросії» він знаходить «небольшое число людей, в короткое время сделавших торговлею значительные капиталы», але і їх автор ставить у ряд з тими 50 т. набіглих з Великоросії на північ України переселенців, що «славятся издавна своими богатствами, не взирая, что они не имеют почти земель и не стараются о приобретении их, а занимаются одною только торговлею». Оце то наочне свідчення, «сколь выгодна промышленность¹⁾ в крае сем», при свідомості, що до неї авторові та людям його кляси короткі руки через конкуренцію отих «монополістів», і спонукає його до організації акційного українського товариства дрібних пайщиків з капіталом достатнім, щоб витримати боротьбу з конкурентами. Все ж інше—то між іншим, лише для замазування, як то кажуть, очей.

По необращению еще общего внимания на сей изобильный край, можно решительно сказать, что монополия нескольких капиталистов совершенно утесняет производителей оного, а чрез то, вместо богатства, оскудение делается уже ощутительно. Здесь, повторяю я, ни один из продуктов, не взирая на свою необходимость, никогда не имеет постоянной ценности и обыкновенно почти бывает, что прежде, нежели откроется оному настоящая цена, большая половина его уже давно искуплена гораздо низшею; в истине сего я свидетельствуюсь самими Малороссиянами и, быв ею убежден, я предпринял изложить сие краткое, но довольно ясное обозрение промышленности (торговли) сего края, из коего невольно порождается заключение, что Малороссии необходимо иметь свой собственный капитал, обратит оный на торговлю главнейшими продуктами края сего, дабы через то удержать ценность их от понижения монополистов

¹⁾ За термінологією автора «промышленность»—то є торгівля.

и усилить самое произведение оных, а с тем вместе отвратить угнетающую монополию. Сия единая только мера может возродить в Малороссии деятельность и промышленность внутреннюю, которых ныне между Малороссиянами и при тщательном изыскании найти не можно.

Таким чином на Україні вже в 20-х роках ХІХ ст. дрібний місцевий капітал зачинає злімати голову й вишукує засоби, щоб спекатися конкуренції великого. Для цього, між іншим, він вважає за потрібне вдатися до національної романтики, заявляючи про своє «усердие ко благу сего края» і співчуття до «матери», що «истощается питанием птенцов и время от времени иссыхает» та інш. Ось де соціальне коріння, що з нього виростало Кирило-Методієвське Товариство з його «Книгами битія» та інші ідеологи української національності близькі до того часу. У тій націоналістичній ідеології, як у кривому дзеркалі, безперечно, відбився той факт, що дрібний і середній капітал на Україні в процесі свого нагромадження зіткнувся з «монополістами». Але оскільки великий капітал, здебільшого чужинецький, не боячись конкуренції в своїй колонії, виступав у інтернаціональній або загальноросійській одежині, то дрібний і середній, щоб успішніше з ним змагатися, нап'ялював на себе місцеве краєве вбрання, що з дальшим розвитком ідеології зачинало забарвлюватися в яскравий національний кольор.

У вище наведеній записці дрібний і середній капітал на Україні змагається захистити себе від утиску великого. Звичайне явище, що великий капітал гнітить і забиває дрібніший; але інколи, в деяких випадках, буває, що й дрібний капітал дається в знаки великому: це коли якесь виробництво ще не дуже індустріалізоване й трохи ліпшому устаткованню супротивника дрібний капітал може протиставити якісь інші свої переваги. Це помічається, напр., у галузі хліборобства: за першої полов. ХІХ ст. техніка хліборобства у великих і дрібних маєтках ледве чи відрізнялася хоч як помітно, а щодо організації праці, то дрібний поміщик, котрий сам за всім стежив та більш наполягав на експлуатації робочої сили кріпаків, безперечно, в цьому мав перевагу над великим поміщиком, що врядував своїм маєтком через найманих управителів, а часто й зовсім не жив у маєтку, а лише наїздив сюди, як на дачу, для відпочинку. В. П. Кочубей, що досить тверезо дивився на речі, й відмічає це в листі до свого небожа (власителя Жуків та інш.) С. М. Кочубея (р. 1832):

Люди, на месте находящиеся и на таких малых участках живущие, могут, конечно, из оных извлекать хорошие доходы, а напротив, если поставит в счет, что они и куриц, и гусей, и свеклу, и лук свой и проч. имея дома, не будут ничего на прожиток свой издерживать; но я с управителями моими могу ли и 6% выручить на капитал употребленный? Наверное, нет¹⁾.

Козацьке землевласництво на Лівобережжі хоч поволі і скорочувалося, проте все ж сильно опіралося наступові на нього великого аграрного капіталу, маючи додаткові джерела прибутку в праві шинкування по своїх домівках в ремісництві, бджільництві або і в різних приробітках з найму. Відсіль і скарги великопанських управителів, що в змаганні до заокруглення маєтку вони, бува, натрапляють на козака, «у которого трудно выменять, ибо продать он не согласен, а просит взамен в таких местах, где экономии отдать никак нельзя»²⁾.

Здається, що в 20-х роках, коли великопанське господарство переживало кризу, козацьке—навпаки—переходило в наступ, висуваючись у степ відрубними хуторами, котрі вклинювалися в дворянські латифундії. З цього приводу в Диканському архіві Кочубеїв переховався дуже цікавий документ під титулом: «Ответы по делу об охоте помещика Кобелякского уезда ротмистра Ив. Вас. Сушкова»³⁾. В цих «Ответах», що стосуються ніби такої безвинної справи, як мисливство, автор робить особливий (і, видно, не без задньої думки) наголос на конечній шкідливості козацького

¹⁾ Дик. арх., ч. 146.

²⁾ Там само, ч. 480.

³⁾ Дик. арх., ч. 9369.

хуторського господарства так для самих козаків, як і для загального добробуту населення та розвитку мисливства, а поміж рядків можна вичитати, що йому ходить власне не про те, а про щось зовсім інше й ближче до великопанської кешені. Хоч ці ляментатії ротмістра Сушкова досить велемовні, проте ми тут подаємо їх (з деякими купюрами), щоб показати, оскільки в'їлося в панські печінки оте плебейське хуторське землевласництво. Для історії соціально-економічних взаємин на Україні за тієї доби це буде далеко не зайвою річчю при тім браку матеріалів, що й досі помічається в цій справі.

Малороссийские козаки с каждым годом оставляют местечки, селения и переселяются на жительство в полевые участки своих земель, составляя таким образом множество хуторов, разбросанных в разных местах... Постоянное размножение жилищ козацких на хуторах из селений и местечек на самых малых участках — в полях, около лугов, болот и лесов влечет за собою многообразное зло, временем и опытным взглядом обнаруживаемое. Какое добросовестное побуждение можно допустить лицу, бросающему свое прежнее жилье в местечке или селении и переселяющемся на начтожный клочок земли за несколько верст? Какую, наконец, существенную выгоду извлечь можно, поселившись на одной или двух десятинах земли? Тогда как, живя в местечке или селении, пользуются все жители общественными выгонами, толочными общими землями и всеми другими угодьями, поселившись на хуторе, на все это каждый должен отделить от маленького своего участка и тем сделать его еще ничтожнее. Нет, здесь кроются другие намерения и цель. Во-первых, пользоваться безвозмездно чужими землями и тем на обиде другого воздвигать свое благосостояние; какая рождается здесь испорченность нравов! С самого детства или, так сказать, с молоком всасывается преступное желание украдкой приобретать выгоды из чужой собственности; во-вторых, избегать всех общественных повинностей, неразлучных в селениях и местечках при проходе различных партий, команд и, наконец, при передвижении войска. С таким переселением козаков и селения пустеют, общественность, как главный двигатель к образованию, совершенно ослабевает, промышленность и ремесленные искусства не только не развиваются, но, напротив, исчезают; даже самая религия ослабевает, ибо жители хуторов едва ли более двух или трех раз в год бывают в церкви: во время исповеди и святого причастия, на светлый праздник да на рождество спасителя и то не все,—нужно же в каждом хуторе оставаться для присмотра скота, приготовить себе пищу и самых детей приберечь, которые еще реже или вовсе не бывают, тогда как нигде нет так много праздников, как у Малороссиан. При такой праздно удаленной жизни от всего, что необходимо для образования человека в моральном его отношении, можно, конечно, быть уверенным, что они, т. е. хуторяне, еще надолго останутся в теперешнем своем непежественном виде. Отчего у нас и принято при желании дать цену невежде, сказать: «он, как хуторянин», каковая поговорка в простом быту в обыкновении. Козаки, живя на хуторах, органичивают все свое занятие скотоводством, все же прочее для них чуждо; большую часть свободного времени проводят в лени или убивают оное на непозволительную варварскую охоту собиранием весной яиц от птиц несущихся, ловлю еще молодой, слабой дичи, а также ловлю сетями, тогда как природа щедро наделила Малороссианина способностями в разнообразном виде. Нужно во время разбудить в нем дар его природы, и он явится лучшим ремесленником и даже художником; но для достижения этой цели необходимо соединить их в общие места, тогда и у нас в селениях и местечках оживет жизнь общественная, закипит промышленность, проснется деятельность, и мы увидим не в одних городах ремесленные искусства, а со временем и усовершенствование их в различных отраслях. Пока хутора будут испещрять драгоценные поля Малороссии, до тех пор села и местечки будут носить на себе осиротелый вид и грустную пустоту, а поселянин не разлучится быть вялым, беспечным и, конечно, ленивым.

Для кожного, хто уважно перечитає поданий уривок, очевидно, що автор б'є сильніше й даліше, ніж то потрібно для його безпосередньої мети, але з гармати по горобцях нормальні люди не стріляють, тому доводиться шукати іншої мети, ніж самі перешкоди до мисливства. Та й шукати її довго не доводиться, бо, як зазначено, вона сама виглядає з-поміж рядків. Треба за всяку ціну звільнити «драгоценные поля Малороссии» від козацького землевласництва—ось про що ходить авторові. За козаками він годен визнати різні «дібності» й дати простір їх господарності по містах і селах, але степи повинні бути панські; оскільки ж вони є козацькі, то відсіль усі

лиха, аж до безбожності включно. Записку Сушкова, певне, подано В. П. Кочубеєві, як міністрові внутрішніх справ (1803—1831), щоб вплинути на нього в відповідному напрямку, і хоч на ній бракує дати, але ж деякі мовні ознаки свідчать, що її писано десь наприкінці 20-х років, а не раніше.

У галузі української промисловости, зокрема ґуральництва дрібний капітал теж чимало допікав великому. В чому тут власне справа, даємо слово авторові записки «О возвышении цен на продаваемое хлебное вино в шинках малороссийских губерний» (1833 р.)¹⁾.

Все сии выгоды (від пільгового ґуральництва) уменьшаются и, наконец, совершенно уничтожаются чрез ту безценность вина, до которой оно низшло в Малороссии от неограниченной свободы винокурения помещными и беспоместными дворянами, потомственными и личными, также шинкования козаками... Главнейшие виновники безценности оного—те дворяне, особенно в Черниговской губ., которые, имея ничтожное число душ, а иногда ни одной, производят на лоскутке земли, им принадлежащей, винокурение на способах коммерческих, т. е. покупая хлеб, дрова и наемными работниками, не платя никакой пошлины в казну. Само собою разумеется, что таковые винокуры, коих в смежных уездах с великороссийскими губерниями весьма много, по образу жизни своей имеют возможность довольствоваться самым ничтожным барышем при продаже вина и они, посвятив себя единственно этому делу, извлекают те пользы из оного, коих настоящий помещик достигнуть не может, а потому в ущерб сим и ко вреду общему понижают цену вина.

Щоб укоротити руки дрібному капіталові, автор пропонує заборонити безпомісним та дрібнопомісним (до 20 душ, або 600 дес.) дворянам курити горілку, а з кожного козацького шинка стягати податку по 3 карб. сріблом щомісяця.

Отже, на 20—30 роки ХІХ ст. український дрібний капітал так у галузі хліборобства, як і промисловости, а почасти й торгівлі зачинає виявляти певну активність, тобто міцнішає, а поруч з економічним своїм зростом зачинає усвідомлювати себе ідеологічно то в «Товаристві Об'єднаних Слав'ян», то в «Кирило-Методієвськiм Братстві», словом, у «Молодій Україні». Пишучи працю під цим титулом, т. Гуревич виходив з презумпції цього дрібного українського капіталу, котра фактично ще ніким не була з'ясована: наведені вище факти мають підвести під неї науковий ґрунт. Але це лише одна сторона процесу; по другій стороні стоїть великий капітал, до котрого зараз і звертаємось.

Великий український капітал, заложений почасти в хліборобстві, почасти в скотарстві (вівчарстві) й ґуральництві (велика торгівля була в чужих руках), не зважаючи на деяку кризу, що повалила слабших, теж нагромаджувався й ідеологічно усвідомлювався, але оскільки він був великий, що потребує для свого виявлення й великого простору, він не міг замкнутися в вузькі межі націоналізму, як до цього прагнув його антипод, дрібний капітал; в основу ідеології великого капіталу став крайовий принцип: «Малоросія»—ось слово, що не сходить з його уст майже в усіх нами цитованих документах. Виходить, що і великий капітал, по-своєму, був українським (чи то пак—малоросійським) патріотом; тільки дрібний зробився таким, щоб захиститися від великого, а великий—щоб зміцнити своє панування на Україні.

Імпозантною акцією великого капіталу на Україні був виступ «Общества Южной Железной Дороги», що хотіло взяти на себе спорудження залізниці Харків—Теодосія на самім початку другої полов. ХІХ ст. (1852 р.). Фундаторами цього Общества були найвизначніші українські пани: Д. В. і С. В. Кочубеї, барон Лівен, Огарьов, граф Кушельов-Безбородько, Безак, Тенгоборський та інш. А послухайте, якою патріотичною мовою вони говорять до російського уряду:

Фабричная деятельность водворилась в Москве случайно. Она сделалась промышленным центром России вследствие безземельного народонаселения

¹⁾ Дик. арх., ч. 1720.

обращенного по нужде к производству фабричных изделий. Но нет сомнения, что при существовании южной железной дороги, при дешевизне горючего материала и припасов в Харькове водворится фабричная промышленность, а значительно разовьется при содействии паровых машин. Сближение же этих фабрик с морем, Кавказом и вообще с восточными рынками возвысит соперничество наших изделий с произведениями западных фабрик¹⁾.

Ще більш патріотично висловлюється анонімний автор особливої думки, поданої з України до центру в зв'язку з проектом південної залізниці: він теж пророкує Харкову провідну роль:

Прошедшее утвердило первенство за Москвой, будущее может вознести Харьков. Те выгоды, которые Москва извлекла для себя из прежних покровительственных тарифов, из способностей ловкого, переимчивого, сметливого народа, из самого старшинства своего в фабричном деле,—эти выгоды может заменить Харьков одно благоприятное обстоятельство; изобилие и, следовательно, дешевизна угля, тогда как около Москвы лес исчезает, а торф не вполне вознаграждает эту потерю. Очевидно, что во всем, что вырабатывается топливом, Харьков может со временем превзойти Москву. Если предполагаемый, очень вероятный, промышленный переворот случится, Харьков естественно разделит с Москвой и рынок ее или то поприще, на котором сбываются изделия²⁾.

Відкіля взявся в капіталістів оцей патріотизм? Безперечно, він з'явився від засмаку великих баринів, що їм їм мала дати залізниця безпосереднє, як акціонерам підприємства, а головним чином посереднє—як спосіб постачати свої продукти на вигідні ринки. Отже, устами цих панів говорить переважно торговельний український капіталізм.

Малороссия страдает от невозможности сбывать свои произведения и терпит от самого избытка. При изобилии труд не окупается произведениями, при неурожае истощаются силы края, богатство не имеет никакого развития. В таком положении местных обстоятельств устройство железной дороги — естественная необходимость, существенный вопрос, от которого зависит благосостояние и будущность Малороссии... На затруднительности сообщений основывается главным образом возможность соперничества с нами иностранных произведений, в особенности северо-американцев в снабжении Западной Европы предметами сельской промышленности, несмотря на то, что у нас производство этих предметов гораздо дешевле, нежели у них. Четверть пшеницы, стоящая обыкновенно от 4½ до 5 р. серебр. в окрестностях Нового Орлеана, удаленного более чем на 100 верст от Атлантического моря, благодаря умеренным издержкам транспортировки, продается в английских портах по средней стоимости 9 р. 30 коп. серебр. Производители губерний малороссийских были бы рады постоянно брать за четверть по 3¼ руб. серебр., но не находят покупателей, потому что пшеница, отправленная из Малороссии в Англию, обшлась бы тамошним потребителям не дешевле американской, которая качеством лучше здешней, не говоря уже о том, что при нынешнем состоянии наших путей сообщения нет никакой возможности удовлетворять совершенно заграничного требования, и что это обстоятельство побуждает торговцев платить иностранными производителями высшие цены за товар одинакового качества с нашим, лишь бы иметь уверенность, что заказанное количество произведений дойдет в определенное время до места назначения³⁾.

Крім торговельного капіталу, й промисловий був зацікавлений проектованою залізницею.

Возможность сбыта — читаемо в тій же записці — не только оживит неблагоприятное ныне хлебопашество, но обратит народонаселение на фабрики и мануфактуры, которые, при обилии и дешевизне каменного угля и надежном пути сообщения, неприменуемо здесь возникнут... Рождающаяся промышленность, ловля сельдей, столь важная на севере, разовьется в больших размерах на Черном море и найдет сбыт внутри России..., а кратчайшее расстояние ее от азиатских пристаней восстановит торговлю с Трапезонтом, захваченную Англичанами, и оживит мануфактурную промышленность⁴⁾.

А в тім, як висловлюється анонім, «гораздо важнее кажется частная связь Харькова с странами европейскими посредством торговли, важнее потому, что предмет ее—произведения сельского хозяйства—о сию пору находятся в изобилии, а не ожидаются, как фабрики... Следовательно, это назначение ее—главное, а сбыт фабричных изделий—вещь второстепенная»⁵⁾.

¹⁾ Дик. арх., ч. 9868.

²⁾ Дик. арх., ч. 9891.

³⁾ Дик. арх., ч. 9868.

⁴⁾ Дик. арх., ч. 9868.

⁵⁾ Дик. арх., ч. 9891.

Заслуговує на увагу, що справа з будівництвом першої на Україні залізниці не тільки виявляє присутність на Україні великого капіталу (місцевого), а й територіяльне його розгалуження: фундатори товариства тяжіють до Харкова, Теодосії, Кавказу й Анатолії, князь Воронцов¹⁾—до Київ—Одеси, а анонімний автор—до Донбасу з Таганрогом²⁾. Становище цілком нормальне в тих умовах, коли бракувало тісного транспортного зв'язку між окремими районами великої України.

Розвиток великого капіталу на Україні, що міг зробити великі вклади так у хліборобську культуру, як і в промисловість (і почасти це вже зачинав здійснювати), зумовив, як відомо, той рух, що призвів до формального розкріпачення селян. Отже подані у нас факти мають послужити також і до з'ясування подій початку 60-х років XIX ст.

На цьому наше завдання скінчене. Полягало воно в тому, щоб сконкретизувати й уточнити висновки наших істориків-марксистів щодо розвитку капіталізму на Україні й тим підвести науковий ґрунт під певні з'явища так ідеологічного, як і соціального порядку, що досі з'ясовувалися більше презумптивно, аніж на підставі виразних документальних свідчень. Оскільки ж це завдання більше інформаційного, ніж суто дослідницького характеру, то цим з'ясовується й сама композиція нашої розвідки, рясно пересипаної уривками з джерельного матеріалу: наступним бо дослідникам вони мають правити за першоджерела, котрих ще не видано (дещо з них, може, згодом з'явиться в «Україні»).

Подав Павло Клепацький.

З історії народньої освіти на Кубані.

Ніколи здається самодержавство не було таке близьке до визнання законних прав української мови, як на початку 60-их років. Ці часи, часи так званих «великих реформ», характеризуються коротким, але досить таки зворушливим романом із ліберальною суспільністю. Було змінено курса й щодо «українофілів», а саме було повернуто потерпілих кирило-методіївців, зменшено цензурні обмеження, тощо.

За даними (певна річ, неповними) М. Комарова, за час з 1857 по 1863 рік було випущено 136 українських видань, серед них місячник «Основа», тижневик «Черниговській Листокъ», двохтомові «Записки о Южной Руси»³⁾, «Досвітки», «Чорна рада», та «Хата» Куліша, «Малор. Литературный Сборник» Д. Мордовцева, «Народні оповідання» М. Вовчка, «Українські оповідання» (дві част.) Ол. Стороженка та інші капітальні видання⁴⁾. Український елемент густо виповнив навіть сторінки казенних «Губернскихъ Вѣдомостей» і навіть з'явився на театральній сцені.

Нарешті 15/III 61 р., для кращого зрозуміння розславленого маніфеста та «Положенія», було з найвищого наказу дозволено перекласти ці найважливіші акти українською мовою. Проте перекладачеві (П. Кулішеві) поставили яко конечну умову залишити в актах значну частину російської юридичної термінології. Згодитися на такий компроміс й тим самим зірвати як то кажуть всю принциповість питання, Куліш, певна річ, не міг, і переклад припинився. Проте на практиці українською мовою все й таки користувалися:

Как трудно изъясняться на великорусском языке — оповідає один шестидесятник — испытало само правительство при введении в действие положения 19-го февраля, и потому то некоторые правительственные лица, например, киевский гражданский губернатор и екатеринославское губернское по крестьянским

¹⁾ В справі про проєктовану залізницю є і його відклик до центрального уряду з проєктом залізниці Київ—Одеса.

²⁾ Докладніше про це буде подано в розвідці т. Козубенка.

³⁾ Перший том, щоправда, вийшов 1856 р.

⁴⁾ М. Комаров, Показчик нов. укр. літератури, Київ, 1883 р.

делам присутствие принуждены были, даже в письменных обращениях своих к населению, прибегать к языку южнорусскому¹⁾.

Здавалося, що були близькі до здійснення й ідеї національної школи. Вже не кажучи про передових педагогів того часу, як Ушинський, Весель, Водовозов, за ідею цю стояли майже всі «педагогические советы» київської шкільної округи й навіть дехто з вищого місцевого уряду. Сам міністр народної освіти Головін прохав для міністерського журналу статтю про характер та особливості української мови. Питання ставилося вже в значній мірі з царини принципів міркувань на суто практичний ґрунт і «Основа» у більшому масштабі, а «Чернитовській Листокъ» та окремі особи в меншій, обговорювали питання про найкращі типи підручників, збирали, за допомогою навіть російської преси, гроші на їх видання, обмірковували різні методичні питання, тощо. За дуже короткий час на ринок було кинуте десятки тисяч різних збірничків для народу, арифметик та абеток, які дістали крилату назву «метеликів». Все це, часом за допомогою вищої адміністрації, розповсюджувалося надзвичайно швидко. Деякі з недільних, а потім суботніх і навіть щоденних шкіль, що стихійно повстали наприкінці 50-х років, заводили в себе виключно українську мову, деякі інші вводили її частково. Навчання провадилося цією мовою і в деяких приватних сільських школах. Контрабандою заходила українська мова навіть у казенні школи. Про це оповідає, напр. Данилевський: «несмотря ни на что, язык украинский в харьковских школах составляет, при объяснении уроков истории, закона божия и чтения, язык господствующий, чем облегчается теперь преподавание детям сразу двух незнакомых им языков: церковного и великорусского»²⁾.

Широко користувалися українською мовою і в багатьох «обществах грамотности», народних книгозбірнях, на публічних лекціях, тощо.

До 1863 р. у уряді, взагалі, не було певного викристалізованого відношення до українського національного руху. Головним чином усе залежало від поглядів та настрою місцевих адміністраторів. У більшості випадків, губерніяльна та повітова влада була нейтральна, часом підтримувала, але часом і чіплялася. Лише після розгону в 62 р. групи полтавських учителів та урядовців, що їх було обвинувачено «в деятельном участии в образовании кружков для возбуждения, под видом общества грамотности, неудовольствия народа к правительству, с целью отделения Малороссии»³⁾, після безглуздої справи про «Молодую Россию» в петербурзьких школах, нарешті після славнозвісних пожеж, уряд починає всюди зачиняти недільні школи, а на Україні до того ще переслідувати вчителів-українофілів. Польське повстання 1863 р. й гострі антиукраїнські вихватки консервативної преси привели до дальшого поправління урядового курсу. 1863 р. було заборонено друкувати українською мовою підручники та книжки для народу, а 64-го року видано новий шкільний устав, що на довгий час поставив хреста над укр. національною школою.

Усі ці події, надії та мрії, що хвилювали українське суспільство, щоправда, в ослабленім вигляді і з деяким запізненням, але все ж таки докотилися й до Кубані. В однім з своїх дописів до «Основи» місцевий діяч та палкий Українець Ст. Шарап писав:

Розумно та щиро люди наші пильнують на Вкраїні: мирові посередники між бідоласним народом; общества за усякі школи й гімназії; писателі працюють за право наше народне й історію; скрізь загомоніли тамичка—слава господеві;— а в нас, на Чорноморії, не чуть, не чуть нічого!.. Чи то й пак воно й чуть де-що, й заворушилося, неначе кой-де, та якось незавжди так, як у добрих людей⁴⁾.

¹⁾ Городинський, Чему и как учить наш народ, «Основа», 62 р., № 9. ²⁾ Г. Данилевський, Харьк. народ. школы, «Украинская Старина», Харків, 1866 р. ³⁾ П. Гуревичъ, Дѣло о распространении малорос. пропаганды, «Былое», 1907 р., VII. ⁴⁾ Вісті з Чорноморії, «Основа», 1862 р., № 6. «Право» надруковане курсивом у самій «Основі».

Проте, хоч слабенькі були ці перші парости збудженої суспільності, вони все ж таки досить таки сколихнули чорноморське болото. Початок 60-их років минув тут порівнюючи бурхливо. Щоправда, людність тутешню хвилювали не так справи загальнодержавні, як місцеві: утворення Кубанської області, з'єднання чорноморського та лінійського війська, переселення за Кубань, муніципальні реформи й таке інше. Більшість цих змін Чорноморцям була не до смаку, а примусове переселення викликало чималий заколот, і то не тільки серед простого козацтва, але й навіть серед офіцерів. Були й потерпілі. Так другий місцевий українофіл, Гр. Мочеровський, писав З. Недоборовському, основ'янинові й приятелю Я. Кухаренка: «сидів усей оцей час під арештом у Катеринодарі, а де-які у Ставрополі, теж під арештом, і всі під слідством по ділу: о возбужденії броженія умов у военнім населенні Чорноморії. — Бачите яке голосне прозвище, яке голосне діло зробили на наші голови» (лист із ст. Уманської з 4/X 1861 р.¹). За якесь «политическое преступление» потерпів також хорунжий Демченко.

Цікаво, що в 60-их роках серед місцевої інтелігенції вже існували й серйозно боролися дві партії: консерватори — старші люди й прогресивна молодь. Світогляд (коли можна вжити тут таке голосне розуміння!) людей старшого віку не виходив за рямці вузького чорноморського козакофільства, але моральні підвалини їх були такі низькі, що вони охоче зраджували військові інтереси за корисне призначення чи якусь нагороду. Так було, наприклад, у питанні про переселення. Усвідомленого національного почуття у старшого покоління не було, хоч всі представники його любили «Січ», співали українських пісень і ненавиділи Росіян. До освіти ставилися зневажливо й вважали, що цілком досить бути елементарно письменним.

Певна річ, що молодь не була цілковитим антиподом своїх батьків, але все ж переважно це були люде бувалі, із закінченою середньою, а то й вищою освітою, й деякі з них дописували до харківських, тифліських і столичних видань; щодо політики всі вони були захоплені деякою «ліберальцею» та модним тоді народолобством. Ці люди не були вже лише лицарями власної кешені, їм вже боліли суспільні інтереси й власне кажучи, з них і складалося те «суспільство», про яке я кажу тут і далі казатиму. Щодо кількості ця група була, певна річ, у значній меншості, проте вона, а не чиновні сутяги та буркуни, старше покоління, давала тон чорноморському життю 60-их років. Національні погляди молоді один із «ідеологів» її С. Шарал характеризував так: «А ке лиш притулимось й ми до «Основи», коли приймете, панове: — бо куди більш? Вона, опріч Тараса Григоровича та книжок Пантелеймона Олександровича, перва обізвалася, перед усім світом за Україну; а тутечки тільки натякни за нашу рідну, так аж жижки трусяться! Та кому й в охотку буде почути за нас, як не нашим таки ж братчикам-Українцям?»²).

Це тяжіння саме до «Основи» дуже характерне й показове! Взагалі бажання якось нав'язати зносини з метрополією і увійти в курс загальних українських інтересів було дуже велике. Так, напр., вже не кажучи про старого Якова Кухаренка³), сини його, колишні вихованці столичного корпусу, Олександр та Степан, листуються з редакцією «Основи», а Олександр Кухаренко до того ще листується із З. Недоборовським, С. Опатовичем та іншими Українцями, з якими брати Кухаренки познайомилися ще в Петербурзі. Недоборовського Олександр Яковлевич Кухаренко про-

¹) Юх. Філь, з архіву З. Ф. Недоборовського, «Записки Кам'янець-Под. ІНО», 1927 р., с. 2. ²) «Основа», 1862 р., № 6.

³) Про його величезні українські зв'язки див. у моїй статті: Кухаренко, як літерат. діяч, «Червон. Шл.», 1928 р., № 5—6.

силь написати, чи є в Києві «щирі Українці», чи виходять там українські часописи та книжки, прохає прислати його фотографію, але щоб Недоборовський конче був би в українськiм одязу й таке інше (з 20/VI 1863 р. з Катеринодару¹).

Мав зносини з «Основою» також і постійний катеринодарський дописувач П. Барилко, що передрукував у цiм часопису з деякими доповненнями свою статтю з приводу смерті Я. Кухаренка.

Не менш для загально національної «ув'язки» робили Чорноморці, що вчилися в Харківськiм університеті: брати Василь та Микола Мови, М. та Ів. Нордеги та інші. В. Мова та М. Нордега (Стеценко) робляться українськими письменниками, а Мова до того ж визначився, як значний харківський публіцист. Він посилав матеріали до «Основи», віддається праці в недільних школах, розповсюджує «метелики», тощо. Він дає інформації про місцеве культурне життя своїх чорноморських земляків, передає літературу, піклується про стипендії для студентів Чорноморців і клопочеться за збір пожертв для увічнення пам'яті Шевченка.

Земляків В. Мови взагалі вважали на Україні за людей багатих та спочутливих. До них, через Я. Кухаренка, звертався також і Куліш із закликом жертвувати на школу імені Шевченка²).

Нарешті в нав'язанню зносин із метрополією значну роль відігравали українські вчителі, урядовці та актори, що часом попадали на Чорномор'я. Тут особливо треба відзначити дуже популярних у Катеринодарі артистів трупи Л. Іжорського, П. Дмитренка-Бути та його дружину³). Іжорський написав навіть на смерть Чорноморця Я. Кухаренка вірші («Основа»).

Отже зв'язок із Україною був досить таки міцний. Тому не дивно, що культурно-освітня епідемія, яка охопила метрополію, докотилася й до Кубані. Молодь іронізує з вечірок з танцями, з балів, що поширилися в Катеринодарі, й дбає про культурніші розваги, як літературні вечори, аматорські вистави, тощо. Якийсь час дім Я. Г. Кухаренка був місцем, де збиралася молодь, бо старий Кухаренко був популярною людиною серед неї, але потім він розійшовся із молоддю через те ж таки переселення за Кубань. Натяк на ці зібрання маємо в листі Я. Кухаренка до З. Недоборовського. Він досадує, чому не висилають «Основу» за 1862 р. і додає: «він (один із співробітників «Основи») захопочеться та вп'ять забуде, а до мене пристають добрі люде та знай питають про «Основу». Не знав уже я, як їм брехати, та читав всі святки торічню «Основу». Отака то пінхва спіткала мене. Як що треба гроші, то напиши до мене, я вишлю»⁴).

Про літературні вечірки в батьківськiм домі оповідає й Лариса Яківна Домонтович-Кухаренко. Взагалі, треба сказати, літературні вечірки на початку 60-их років були такі поширені, що отаманова канцелярія завела про них окрему справу. (Арх. кошевых и войсковых атаманов № 2538/160).

Деякі з молодих Катеринодарців не тільки цікавляться літературою та театром, але й сами пишуть. «Кубанские Областные Ведомости», до заборони в 1866 р. друкувати в офіційальних газетах «малороссийский» матеріал, аж рябіють віршами, оповіданнями та нарисами українською мовою. Найчастіш зустрічаються серед авторів-Українців імення П. Короленка (пізніш видатний історик) та Хв. Бойчука. З'являється письменник-Українець і в іншiм містечку старої Чорноморії—Єйську. Це був місцевий купчик, поет-самоук І. Подушка, що видав 1870 р. збірник «Починок».

¹) Відомості про цей ще не опублікований лист я одержав від Ю. П. Філя (Кам. на Поділля).

²) Див. лист П. Куліша про похорон Шевченка: Айзеншток, Замітки й матеріали про Шевченка, «Червон. Шлях», 1923 р., № 8.

³) Трупа Іжорського, що була в Катеринодарі на початку 60-их років, ставила й українські п'єси. Успіх був величезний. На честь дружини Дмитренка місцеві поети писали навіть вірші («Куб. Обл. В'їд.»).

⁴) Лист Я. Кухаренка до З. Ф. Недоборовського. «Зоря», 1892 р., № 2.

Крім зазначених вище осіб, в тих же містах, Катеринодарі та Єйську, було ще декілька «письменників», але твори їх ніде не друкувалися¹⁾.

Проте увага чорноморських шотидесятників зосереджувалася не так на художній літературі, як на різних громадських питаннях й особливо на шкільній справі.

Після того, як наприкінці 10-х років місцева освіта пережила свій найвищий розцвіт, вона почала помітно зменшуватися. Потім знову в 50-их роках наступає деяке оживлення. Але загалом беручи справа стояла дуже недобре. За даними «Кавказского Календаря» на 1863 рік, в Кубанській області в 1861 р. було всього 15 шкіл з 58-ма вчителями та 1.045 учнями. Правда, тут не пораховані сотні учнів різних контрабандних школок, полкових канцелярій, тощо. Але все ж таки цього надзвичайно мало. До того ж треба не забувати, що серед учнів казенних шкіл, дітей звичайних, простих козаків не було майже зовсім. Так за даними того ж таки «Календаря» на 65-ий рік з 1.134 учнів у 1863 році дітей дворян було 412, духовництва 19, громадян 583, а козаків, селян та колоністів лише 121! Діти незаможних кляс училися головним чином у військових писарів, вислужених унтер-офіцерів, станичних дячків, тощо.

Ці «народні» школи на Чорномор'ї були, не зважаючи на всі урядові переслідування, дуже популярні. За словами Капельгородського вони дожили навіть до 20 століття, але в останні часи в них училися лише діти «іногородніх», які в станових козацьких школах учитися не могли²⁾.

Значне поліпшення народньої освіти на Кубані наступило лише з 1863—64 років. Цьому сприяло не тільки остаточне «замирення» воєвничих верхівинців і більше грошей, що їх щедріше відпускалося на освіту, але й громадська ініціатива.

В 1863 році в Катеринодарі відкривається Маріїнський дівочий інститут, а потім починають виникати дівочі школи в інших містах. Швидко збільшується також кількість хлоп'ячих шкіл. Взагалі вже в 1867 р. за відомостями газети «Кавказ» в області було 209 полкових (?) та станичних шкіл із 339 учителями (серед них 197 священників), 6.183 учнями-хлопцями й 136 дівчатами, а разом «общее число учащихся составляет 7% всего народонаселения края»³⁾. Цифри ці, щоправда, трошки дивні, і як здається, перебільшені, проте безсумнівні успіхи народньої освіти виявляються і з багатьох інших джерел.

Таке інтенсивне розгортання шкільної сітки відбувалося за найактивнішою участю місцевої інтелігенції. «Кубан. Обл. Ведомости» середини 60-их років заповнюють статті та замітки на різні шкільні теми й найголовнішу увагу звертається в них на школи станичні (статті Королькова, С. К—ого, Білоуса, А. Праги, «Черноморца учителя», «Черноморца» та інших). Серед авторів статтів зустрічаємо навіть жінку, що як на той час на Кубані було явище незвичайне. Шкільні справи стають найголовнішою темою і дописів до столичних та тифліських видань. Довкола деяких із цих дописів, як напр. кореспонденції Ст. Шарапа в «Основу» 1862 р., № 6, починаються справжні газетні баталії (статті А. Дейнеги, Есаулова, В. Іваненка, А. Праги, контр-закиди Шарала).

Як ми вже сказали, дуже цікавилися місцевою школою й харківські Чорноморці. Найактивніші з них, як брати Мови та І. Нордега, віддалися навіть на деякий час по закінченню університету педагогічної діяльності в Маріїнському інституті й військовій гімназії, хоч брати Мови були своєю освітою правники. Працювали в школах і інші молоді Українці, або як не в школах, то в різних комітетах сприяння освіті, ширили літературу, збирали пожертви й таке інше.

¹⁾ Найцікавішим із них чи не був В. С. Вареник. Деякі його твори я сподіваюся в найближчій часі опублікувати.

²⁾ П. Капельгородський, Українці на Кубані, Київ, 1907 р.

³⁾ Кубанская область, «Кавказъ», 1867 р., № 73.

Взагалі справа народньої освіти на Кубані завдячує багато дечим молодим українофілам Чорноморцям.

Цікаво, якою ж мовою провадилося навчання в місцевій школі? Офіційно, певна річ, мова навчання була російська. Але її гаразд не знали не то що учні, але і вчителі, переважно Чорноморці з роду, а коли й знали то не дуже то дбали про запровадження її у місцевий побут.

Російську мову на Кубані за словами сучасників стало чути лише перед 1830-им роком, та й то лише в офіційних випадках. Одначе, хоч і поволі, але все ж таки вона почала захоплювати все більші та більші шари військової інтелігенції, чому дуже сприяла військова служба та зносини з російським офіцерством із залог. Починали соромитися розмовляти «в обществе» українською мовою. Переважав неможливий жаргон. Проте на грані 60-их років наступив злам. і рідна мова стала навіть до певної міри модною й вживанням української мови бравувало саме козацьке офіцерство.

В чорноморській школі фактично вживалося також дві мови, як і в школі на Україні, себто матірня мова була за засіб вивчення російської, яку вивчалася, як мову чужу. Навіть у 1869 р. один учитель русифікатор скаржився на гімназичні порядки:

Ученики, большею частью Черноморцы, говорят, как в классных занятиях и вне, малороссийским языком, вероятно, поэтому русский язык у них в таком упадке. Педагоги тоже почти все Черноморцы, 3—4 из них Великоруссы, первые имеют какую то особенную симпатию к ученикам-Черноморцам и сильную антипатию к ученикам Русским или Кацапам, как их называют, это дознано опытом и фактически можно доказать. В конце 1868 г. в кубанскую гимназию был назначен учитель словесности, только что окончивший курс в университете со званием кандидата К-в, Великорус, который, зайдя в первый раз на урок в один из высших классов гимназии, заметил, что ученики не могут ясно, безошибочно, выразиться по русски, не говоря о правописании. Не упустил он из виду того, что ученики-Черноморцы читают только «Энеиду» Котляревского, да «Кобзарь» Шевченка. Успешнее русского языка во всех почти классах был даже латинский! ¹⁾

Яскрава картина... Ще гірш, певна річ, стояла справа з вивченням російської мови в станичних школах. Тому не дивно, що навіть через тридцять років писалися такі перлини русифікаційних досягнень: «Мы ѣздили по пидь лёсомъ а дотчыкъ капотётъ, тай капотётъ, а въ кибётки була дёричка, такъ витерьъ сылно дуётъ; та на косогори колёсо посклизнулось, а наша кибётка и перевертёлась» ²⁾.

Як і в метрополії, навчання російською мовою було для чорноморських дітей величезним гальмом у засвоєнню навіть немудрої шкільної премудрости. Її, не перебільшуючи, доводилося вбивати киями. Не в силі витримати такої системи навчання, учні за словами Шарапа та інших дуже часто кидали школу та йшли в армію.

Зрозуміла річ, що така школа не могла задовольнити населення, і нижче козацтво й далі, як у старі часи, посиляло дітей вчитися у станичних грамотіїв. У них звичайно українська мова, яко окрема наука, не студіювалася: тут більше вчили писати каліграфічно, іноді рахували та заучували немудрі церковно-слов'янські тексти. Проте, як свідчить багато старожилів у цих «народніх» школах, як перші підручники, були досить таки поширені українська арифметика Мороза, граматка Куліша та «Букварь» Шевченка. Відомий кубанський діяч та краєзнавець В. В. Скидан оповідав мені, що сам він у середині 60-их років у себе на батьківщині в станиці Староминській вчився грамоти з «Букваря» Шевченка, вчила його мати, і то навіть не Чорноморка, а Росіянка з роду лінейка. От як були розповсюджені українські «метелики»!

¹⁾ Ап. Б-апшъ, Корреспонденція изъ. Екатеринодара, «Иллюстрированная Газета», 1869 р., № 23.

²⁾ Із статті М. Непитая, Живе кидаєм, а мертвого шукаєм, «Куб. Област. Ведомости», 1900 р., № 68.

Отже в 60-их роках на Кубані не тільки відчувалася гостра потреба в українізації школи, але для цього були й деякі передумови. Молоді українофіли-Чорноморці, як і їх наддніпрянські однодумці, ставили вже питання про національну школу на суто практичний ґрунт, дбаючи насамперед про потрібні для цього підручники. Поява їх була радісною подією. Так в іншій своїй дописі до «Основи» не один уже раз тут згаданий Шарпа писав: «Є в нас люди, у котрих серце тіхкає, як почують, од любої «Основи» нашої, — за граматки й інші, для люду українського, книжки, об котрих почали пильнувати; та за працю ватажків наших письменних, — памай боже!»¹⁾.

Офіційне навчання російською мовою викликає у Шарпа гірку іронію: «Школою (на Дмитрівці в Катеринодарі. В. Д.) сією орудує панотець, а вчиться там дітвора козацька, хлопчики й дівчатка—руські й грамоті; неповинно ще, мабуть, наші й бути; тай де там нам служащим по своєму вчиться?»²⁾.

Але через деякий час чорноморські українофіли перейшли від пасивного жалю до рішучішої акції. Цікаву звістку про це ми зустрічаємо в листі від 8/IX. 1863 р. О. Кухаренка до З. Недоборовського:

Приїхавши з хутора, застав я книги, що вислали із Петербурга, книги дійшли дуже гарно. У мене з рук розійшлося коло сотні, а як отдам остапні купцеві, то маю надію, що менш ніж у тиждень розійдуться... Скажіть, будьте ласкаві, громаді нехай поторопляться вислати граматки, які є підручники й книгі... Зять мій окружни... (тут краєчок листа на жаль обірваний. Ю. Ф.) у його распоряджені школи, він усе зробить, щоб учили на нашій мові³⁾.

Невідоме ім'я мені пощастило відкрити,—я дізнався про нього у Л. Я. Домантовички: мова тут іде про «окружного начальника», Росіянина з роду Аполлона Федоровича Ликова, але дуже культурну людину, що співчутливо ставився до Українців. Одружений він був із палкою Українкою Ганною Яківною Кухаренківною, з тою співухою — Гандзею, яка справила велике вражіння на Тараса Шевченка.

Не треба, певна річ, особливо перебільшувати серйозність виступу О. Кухаренка, але було б також великою помилкою і вважати його фактом одиноким та випадковим. Справа, що її був задумав О. Кухаренко, була справою всієї передової інтелігенції.

Певна річ, із починів родини Кухаренків, Ст. Шарпа, В. Мови, та інших нічого не могло вийти: якраз у той час, коли на Кубані лише починав розгортатися серйозний національний рух, у метрополії його вже було погромлено. Кінець 60-их та початок 70-их років минають на Кубані під знаком як найбільшої русифікації, та й самі Кухаренки, Шарпа та інші з часом дуже перемінилися й стали досить таки звичайнісінькими собі козацькими полковниками та генералами. Проте вогник національної культури, що був розгорівся в 60-их роках, і далі жеврів у нечисленних, але тісних гуртках В. Мови та його військових та катеринодарських приятелів. Та й чи могло бути інакше на Чорномор'ї, з його майже суцільною українською людністю та культом запорізької старовини...

Подав В. Дроздовський.

П'ять листів П. Куліша до Ол. Білобородова.

В архіві Франка в бібліотечі Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові переховалося в течці 414, п'ять листів Панька Куліша. Даремне було б відгадувати з їх змісту, до кого вони адресовані. Тільки виривки з них у статті Миколи Вороного про Куліша з приводу його смерті

¹⁾ Вісті з г. Катеринодара. «Основа», 1862 р., № 10.

²⁾ Ibid., підкреслення Шарпа.

³⁾ Ю. Філь, З архіву З. Ф. Недоборовського, «Записки Кам. Под. ІНО», 1927 р., т. II.

в «Зорі» за 1897 р. (с. 79) вказують на те, що це листи до Олексія Білобородова. Останній відступив їх своєму приятелю Миколі Вороному, а цей Франкові.

Про Білобородова висловився Франко, що він був одним із найсимпатичніших молодих Українців, з котрими довелося Франкові познайомитися, і присвятив йому дуже теплу згадку в передмові до «Листів М. Драгоманова до Ів. Франка і інших» за 1887—1895 рр.

Всі згадані листи Куліша до Білобородова походять із передостаннього року життя Куліша. Правда, перший лист не має дати, поставленої рукою Куліша, але має зазначення іншим письмом: «лютий 96 р. Кінець». Торкаючися поперед усього праці Куліша над перекладом св. письма, листи Куліша до Білобородова згадують і дещо з минулого. Сподіваючися, що розшукування про останнього з трійці великих українських письменників середини ХІХ в. принесуть більше нового матеріалу на порушені в цих листах теми, обмежуюся тут до того, що подаю під чч. I—V Кулішеві листи в повному тексті і їх правописом.

I. Телеграма. Не можна такенькі. Покіль жив на світі Лашкевич. Ганьні плачено по 40 р. за аркуш друку, а колись платив редактор «Ради» й білш.

Цензура таку накинута на нас правопись, що мати цураецьця дітей. Не весело й Ганьні дивитись на своїх. Нехай її творі ждуть розумніших часів, дарма що вона не сподіваецьця до них дожити. Колиж би пя(т)надцять мільйонів земляцтва спромоглись піддержати її хоч по сім, хоч по тім боці політичної прірви, дак нехай од усякої людини зложяцьця по сотеньній частиноцьці копійки, чи полушки, та й платять їй такі гроші, як платила «Кіевская Старина» за Лашкевичового живота, щоб хоч не сором було простягати руку в рідних братів попід віконню.

Друковані твори Ганнини мусимо вважати за однакі с писаними. Чи метеликами их роспускатимуть по світу, чи томами, умова буде на тьрі роки. По трох роках матиме Ганна право друкувати свої твори й по сім и по тім боці прірви. От и вся рядна. Панько Х у тор н и й.

PS. Не здивуйте, що відбуваю добрих людей телеграмою: седжу вже другий рік за Сьвятим Письмом, перекладуючи прозове прозою, віршоване віршем. Років 20 назад переклав я був сей тьвір спасений и надрукував Новий Завіт у Відні, та россердивсь на мого підпомаг(ач)а, д-ра Пулюю, що, друкуючи поза очима в мене, попсував подєкуди мову на русинський лад, а россердившись укинув Ветхий Завіт у камин,—и добре вчинив; бо за 20 років библистика в Хранцузів, Німців и в Ангелян повияснювала в Сьвятому Письмі багацько невторопаного. От я й засів за важєнку та любу мені працю, навиписувавши нудами библистичних спасєнних од недоробзума книг; а наперекладавши томів из десяток гарномовних творів Шекспирових, Байронових, Кетєтових, Шиллерових и Гейнових, орудою тепер пером геть зугадніш, ніж тоді.

II. 1896, апр. 24. Шановн(и)й Земляче! Пороздавав я свої примірники всі до единого, та ще — не Вам кажучи — й Ганнини. Тепер мені й самому годилось би часом зазирнути, як я про дещо висловивсь, та ба! От и прошу то в одного, то в другого земляка, та насилу позичено мені на коротк(и)й час Нового Заповіду. Ну, та він не годицьця Вам, хочби я й прислав, яко попсований за очима в мене тоді, як печатано, и я рад, коли вже не продаецьця. Я ж наново заходився перекладувати все Святе Письмо, и вже маю Пятюкнижжє, Іосуйю Нунєнка, Судьдів, Схмузля, Царів (усі трі книги), Ієсайю, Ієремійю, Езекийєля, Госєю, Іоєля, Амоса, Обадию, Іоню, Нагума, Габакука, Гакгкгею, Захарию и Малєйахию (дальї переступивши через псалтир, бо не маю мого давнєго перекладу, щоб и туди зазирати) приточа, а тепер перекладую Гіоба главу XVI И Нов(и)й Заповід мушу перекласти так, буцім псованого за очима в мене перекладу и не було. Бо, бачте, тоді ще я не добравсь до аглицьких, німецьких и франц. библистів, а тепер повиписувавши собі рублів за дві сьті книг из Лондону, Парижу й Германщини, дивлюсь у Библию не так, як теля на нові двері, а так, як проповідують докторі богословия в усіх университетах, опріч наших бідолашних, де й самому Павському не зроблено уступки на корисьть правди, скільки можна її сказати в перекладі великої книги.

PS. Ще ж мушу Вам написати, що добру четвертину Старого Заповіду писано віршем без рием. Мусив и я все те писати нериемованим віршем. Як про се торочитимуть богобоязливі люде, мені байдуже, а дорого мені прислужитись староруській мові напій на корисьть словєсности, що починає становитись дибки. Через те ж то ненавидне мені й галичанське псуваньє Нового Заповіду.

III. 1896, квітня 25.

Приходить колись до мене молодик. Питаю: Чого? «Я довчивсь у бурсі до богослова, и мені оце можна постригтись у попи; та попувати не хочу, а хочу вчитись рідної мови». Я й оддав ёму єдиний примірник Нового Заповіду, що був у нас. Тепер випрохав у ёго сам. Се він и переплести оддав. (Мені або не переплетати, або ж — гарно). Нехай він, сей примірничок, погостить в Вас, да не выпускайте з рук, и зараз присилайте, як потребу.

Писаного нема в мене того, що надруковано в ледаря Вахнянина (налічив на мене лишніх 500 кгульденів, страхаючи — чим би Ви думали? Тим, що передасть російському правительству мои листи до ёго ж таки самого! А я, опростоволосившись, убоюхся страха, идѣже не бѣ страх¹⁾). Та не одні ледарі львівські такі ледачі. Петербурській ледарь Некрасов, знаний журналіст, хотів не заплатити мені гонорару за другу половину «Опыта Біографіи Гоголя», а я не дав ёму другої половини. Тоді він: «Не забывайте, что у меня есть Ваша записочка, въ которой Вы называете себя авторомъ этой біографіи» (печатано під псевдонімом Николай М., се есть Макаров, такий друзяка, що колиб Николай Павлович присіпався: як я сьмію займатись літературою, коли мені се высочайше запрещено? дак він бы сказав: Се моя книжка; а що ёго рукою писано, дак я диктував ёму. Сьміх и горе!). Ну, я й Некрасова знав як загнудати. Я сказав ёму: «Николай Алексѣевич! признаюсь Вамъ, я всегда думалъ о Васъ дурно; но никогда не думалъ такъ дурно, какъ въ эту минуту. Прощайте. Ми больше не знакомы». Що ёму робити? Обіщано, що в дальшій книзі «Современника» буде кінець Опыта Б. Гог., а кінець у мене. Мусив сей архиледар положити в Плетнева 1000 р. и взяти з ёго рук мою рукопись (так ёму переказав од мене Макаровъ). Ну, розбалакавсь я з Вами; а було б и того, що писаний новий переклад ё, а того старого не памятаю, де він дівсь... Ба! де дівсь! Був у мене в схованці ввесь автограф Старого и Нового Заповіду; да россердившись на Пулюя и на ёго земляків, да таки й на нашу стару Русь, що вона — той направо, той наліво, взяв та й спалив у камині. А се вже стало жаль, що без мене не втнуть Библии; ба й я часто становлюсь тиць, а без мене й так Сьвятого Письма не висловлять. От и заходивсь, и вже другий рік працюю, все инше відсунувши на бік; та ще довго треба буде писати й переписувати, читати й перечитувати. Я й сам не знав, що се таке морокувате діло. Спасибі чужоземнім библистам; вони сі тьрі десятки років працювали так, що певно возляжуть на Абрагамовому лоні. Та й сам я (признатись) там сподіваюсь викинути з памяти Вахняниних та Некрасових, имже имья — легион.

1896, квітня 26.

PS. Де купити Св. П. не знаю. З Галичанами не корреспондую. Пришліте мені, спасибі Вам, на якійся час Іова. Перекладавав я его по Ренану та по аглицькій Библии, а тепер переводжу по Каучу (Kautzsch) и ёго помішникам, професорам богословія у Кгрейхвальді, в Лейпциггу, в Бонні, в Бреслау, в Базелі, в Галле, в Берні, в Цюриху, в Іені, в Лейпциггу та по Оксфордській Библии нової редакції (revised version). А найкоментарнійша підмога моя Рейс (Eduard Reuss), що жив літ сто, професорував у Страсбурсі и, видавши попередю Библию мовою французькою, під кінець свого життя видав її по німецькій. У франц. виданні більш коментаріїв та вона и з Новим Заповідом; тим и її виписав и собі, дарма заплатив 68 р. А все таки мушу перечитати мій переклад перший, чи нема там якого гарного вислову. Ще раз прошу.

PS 2. А Псалтиря мого ні в кого не роздобуду; тим и переступив через его в перекладі. Може там и доволі статешного; дак удруге не хотілось би те самє перекладати: дніе бо лукави суть... Коли маєте, чи добудете, станете мені в великій пригоді.

IV. 1896, мая 23.

Спасибі за гостинець. Ганна почала зараз читати та й хвалить уже; а се в мене певна ознака, що книжка смакувита. Я ж розгорнув зараз «Іова»... Добрый переклад! хочби й не перекладували вдруге. Та бачте, в мене тоді був тільки Ренан за товкмача, а тепер — уся німецька Европа. Вона ж поставила Ренана шостим зміж библистів, що с 1771 року почали міркувати: що воно таке Письня Писень, та й зробили з неї драму. Сю драму й переклав у конфискованій «Хуторскої Поэзіи» и удаленной отъ свѣта философіи» (3000 примірників); а тепер, не маючи того перекладу, переклав знов, не яко драму, а яко сьпів незнамого поета, що сам собі й сумує й веселицьця и всі речі промовля від первого та й до останнього. Ну (думаю собі) держусь тепер я за полу не одного библиста, и Німці мені рожжовую(т)ь кожне слово, вказуючи разпораз на гебрійській текст. Кє лишень перекладу, захилившись від нєтяму чи недорозуму за стількі эрудит! И воно справді здаецьця мені розумно поэтичним; а що то за поэзія, коли нема в ій розумной правди?

¹⁾ Сей же паскудник присвоив собі цілу скриньку моих підручних книг и ландкарт, що я покинув у ёго, идучи в Венецію й Париж.

«Гийоба» ще я не редактував; та посилаю Вам яко взорець кілька біблійних стихів (бо не одним співом переспівував, а так, як забажаецьця). Стих 1-й зоставсь у мене в спомині; от я й почав п'ятистопним співом-ямбом:

III.

3 Проклятий день, що я на світ родився!
Проклята й ніч, що прорекла: Зачався!
Нехай той день вовіки темний буде!
И бог нехай про ёго не згадає,
И сонечко нехай над ним не ссяє!
Нехай ёго назад покличе морок
И темрява ёго повік обійме!

VI.

2 О, колиб хто на вазі
Тугу-печаль мою зважив,¹⁾
Хтоб на вагу положив
Горе моє превелике!
3 Важче було б над пісок,
Той що на дні в окіяні:

Тім и слова мои так
Геть розбуялися журно.

XVIII.

4 Ті, що в досади своїй,
Сам себе роздираєш!
Чи то ж спусьтіє земля,
Пересунуцьця скелі?
5 Так! у безбджного світ
Не світитиме, згасне,
И на ёго курені
Потемніє багатые.

XXXVI.

Остерігайся обернутись
В горі твою до неправди²⁾...

V. 1806, іюня 10. Телеграма.

Еге, «хотіла б мама за пана, дак пан не бере!» Я ділю Святе Письмо на частини — про те, щоб ёго друкувати не по порядку, а робом Рейсовим (Reuss) або схожим на Рейсовщину. Спершу видав би я стихотворі біблійні. Мова наша в прозі не виявить свого засаду так велико, як у віршуванню. Малъ б'яхъ въ братіи моєй, та р'уцъ мой створістъ органъ. Колиб усі старшинуючі брати, од Ломоноса до Пушкіна, встали с того світу та заходились перекладати віршовані частини з Библии віршуваньнем, дак их рідна мова не дала б им стількі вимовити, як наша, — не дала б через «лубьяний язык», що не має стілько граматичних рошширень, стискань и часточок, як наша. Ну, та як же нам се виявити друком, коли ми ледьві маємо спромоги на захист, одежу, харч? Хто ж проміж нас лічить восьмий десяток літ, як я, дак тому шкода вкорочувати финансову нитку свою: мусить себе комфортувати, щоб діла свого на невмілі руки не покинути. Колиж би хто й піднявся видавати частинами Святе Письмо, дак моя рукопись колиб замість друкарні та не опинилась у дітей темряви, в поліціантів! Я ж не маю й такого підпомошника, щоб так переписав, як я сам, — не маю й грошей на щедру плату за розумну працю. Дарової ж праці не прийняв би, знаючи, що ми проповідуємо правду божу босоніж, а все заможне в нас таке, як Нгомис (Симоновъ Матьвій Тер.), що й у рідних дітей одняв в наслідде, не то в України, сьліпуючої каліки.

Що ж Ви мені не відписали про Псалтир? Я свій зараз послав Драгоманову, як ёму було на щось треба, а він узяв та со духи праведними й скінчився. Тепер удові ёго не до псалтиря, да й бес того листи мои за «прірву» пропадають. Яке ж би се було печатанье, що не побачив би я й коректури? Хоч посьлі нас и не буде нас, — будуть люде, та не ми, тільки ж бо мусимо працювати під девизою: «Теченіє жизни скончахъ и вѣру соблюдохъ»... Вам же все здаецьця не таким, як воно єсть. Ви дерете з вола дві шкурі, вимагаючи від мене автобіографіи, тим часом, як у мене зістаецьця до 80 годів тільки трі роки и два місяці. Колиб мои земляки та не були дурні, так щоб не кидати геть моєи кореспонденції (а я й досі, як бачите, на її щедрий), дак от Вам и оправданье од моєи вини в ваших «молодих помилках». Одному так званому широму земляку я дав наказ розвідати, що писане зісталось у місті Вороніжі од найближчого до мене чоловіка, Петра Степановича Чуйкевича, товариша мого по гимназії и друга до смерти, дак він недостав мені ніякої звістки. Самому ж мені не можна було й єсть поїхати в рідне містечко. Так усе й пропало там, що я писав до Чуйкевича. Се ж був такий чоловіьяга, що я разпораз позичав ёму гроші, а він вертав мені, далій и пише: «Як проситиму в тебе грошей у позику, дак будласко не присилай: бо позичати в тебе мені легко, а вертати важко: так и роскочуюцца не знать куди». А він таки був собі панок, бо предки ёго були Чуйкевичі Мазепинського часу, знані в нашій історії, яка вона собі ні єсть.

PS. Шкода Вам переписувати Евангеліє. Скінчивши Ветхий Завіт, я приймусь за Новий, маючи під рукою вчених, добре и в Гєбрійщині и в библистиці теологів, — не таких, як наші св. синодники, що от и сєгодні читаю, перекладаючи Інс. Син. Сирахів, гл. XXV, ст. 19 «и дѣлаєть лице ея мрачнымъ какъ у медвѣдя». Се вони так добре розуміють лингвістику. Пофранцузькій се перекла-

¹⁾ Ці два рядки взяті на боці в клямри й тут зазначено: «Певн(и)й, треба довгим писати». М. В.

²⁾ Кінець листу кудись заповівся. М. В.

дено такъ: un aspect sombre comme un habit de deuil. а по німецькій: eine Miene finster wie ein Trauerkleid.

Певно ж и в Новому Завіті є в них такі груші на вербі. Я виписав собі библистичних книг роблів за 200, дак тепер таких теревень у мене в перекладі не буде, які пописали синодники та соборники, не сьміючи вказати дурьням митрополитові чи архиєреєві, або такі, й не тямлючи, щò до чоò.

Подав *Михайло Возняк*.

Іван Стешенко.

(1873—1918).

(Спомини і матеріали).

У поета О. Олеся єсть натхнений твір «По дорозі в казку», де поет символічно змалював життя-трагедію героя, який веде людей серед дикої пущі, з темного бору через провалля й скелі до ясного сонця в країні Казки... І коли вже лишилося кілька кроків до узлісся, до царства Казки й вічного сонця, темна юрба не здолала напружити ще трохи сили й з одчаю зневір'я побила свого проводиря-пророка камінням.

Оця алегорія—це все трагічне життя Івана Стешенка, лише з тою різницею, що тут невідомо, хто душогуб...

Видатний педагог, поет, письменник, вчений, громадський діяч, невтомний працьовник, палкий діяч освіти, Іван Стешенко вів молоду Україну «по дорозі в казку». Його арештовував і переслідував царський уряд, з нього глузували на з'їздах різні «обрусителі» — вороги нашого народу, йому не йняли віри різні «землячки», але він завзято й без упину вів свою працю й поборював всі перешкоди з непоборною вірою, що його шлях — справжній, що скоро кінець того темного лісу, в якому ми опинились, і швидко на узліссі засяє сонце.

Поетичний екстаз вносив І. Стешенко у всяке діло, в якому брав він участь, але умів при тому всяке діло поставити на міцний, реальний ґрунт. Натхнення поета у нього ніколи не шкодило холодним викладанням вченого, громадського діяча й реального політика. Одною з найміцніших підвалин народнього життя є знання—освіта, школа. На неї звернув І. Стешенко свою особливу увагу, для роботи на освітній ниві уміло скупчив він українське вчительство й вказав йому широку дорогу. Поетична постать його добре відома всім учасникам учительських з'їздів, нарад, комісій, а його палке слово не одному з них глибоко запало в душу, щоб надовго будити бадьорість та надавати силу для тяжкої праці на користь людям.

Звичайно, серед нашого життя з дня на день, крок за кроком ми не завше можемо оцінити підготовчу працю видатних діячів, бо ота буденщина засліплює очі й дрібненьким заступає велике. На тлі роботи І. С—ка довго другі будуть мережати везерунки, ним писані, ще довго його ідеї будуть продовжуватися його заступниками, ба, може часом, і забудуть люди, що він зробив, а що зробили інші... Але колись, спинившись, ми глянемо пильно назад й тоді тільки побачимо творчу працю на весь її обшир без зайвих дрібниць і почуємо ім'я автора тої праці—Івана Стешенка, який вів нас по дорозі в казку...

Приблизно ці, вже забуті, але золоті слова невідомого «І. Н.»¹⁾ над свіжою могилою незабутнього І. М. С—ка мимоволі згадалися мені тепер в 10-ту річницю його смерті. І мені здається, що ці щирі слова на друзів та сучасників небіжчика І. М. С—ка накладають моральний обов'язок нагадувати сучасним поколінням його життя й творчу його працю, щоб воскресити на весь її зріст величню постать цього визначного

¹⁾ І. Н., Іван Стешенко. „Універсальний Журнал“, 1918 р., ч. I, с. 1.

діяча, що так трагічно загинув в розквіті своїх фізичних і моральних сил (на 45 році життя) на Куракинській вулиці м. Полтави 30 липня 1918 року від темної, безглуздої руки невідомого душогуба.

Народився Іван Матвієвич Стешенко 2 вересня 1873 року в м. Полтаві, в будинку «Дворянського Зібрання», де батько його служив при клубі за швайцара. Дід і батько І. М. були кріпаками князів Кочубеїв на Полтавщині, потім батько—салдат доби Миколи I і нарешті «унтер-офіцер» в одставці. Мати—дочка дрібних полтавських міщан.

Батько І. М. виріс у бідній селянській сім'ї і грамоти навчився самотужки, ні в якій школі не був, але гарно читав і писав, досить гарно рахував на рахівниці. Він любив читати книжки й газети і дуже шкодував, що батько його не вчив, а він так хотів учитися. Через те, поклавши дати своїм дітям те, чого він не дістав від свого батька, часто казав: «із кожї вилізу, а дітей повиучую!»¹⁾

Дітей у батьків І. М. було всіх 9: 4 синів і 5 дочок, при чому І. М. був старшим у сім'ї. Дитинство випало на долю І. М. дуже тяжке: батько його був мало культурна людина й часами досить жорстока, бо іноді навіть вживав бійки.

Не веселі пісні в ночі темні, страшні	Не вітання та сміх сонцем любих утіх
Над колискою в мене лунали,—	Мої роки дитинячі гріли,—
Сльози чулись трудні та ридання сумні,	Ні, од рана й до ночі лиш лайка й батіг
Лився стогін безкрайї печалі.	Всяку радість без жалю гнітили...

Так згадує своє дитинство небіжчик в своєму пізнішому вірші під заголовком «Життєпис»²⁾. Але з жорстокістю у батька небіжчика сполучалася й справжня добрість, рідка чулість.

До школи малого І. М. з 5 років грамоти вчив сам батько, але вчення це йшло погано і хлопець вчився не охоче, бо батько почав вчити його літом. Хлопець, змалку великий пустун, навмисне мокрим пальцем тер по літерах, поки не стирав їх зовсім, ховав абетку і тікав у поле гуляти. Але коли малого І. М. найперше віддали до «приходського училища» (уч. Василь Ткаль), то він знав читати, писати й табличку множення. Змалку І. М. дуже любив слухати казки, які гарно їм вміла розповідати вечорами мати. По скінченні «приходського училища», де І. М. вчився добре, одержуючи нагороди, батько оддав його до підготовчої школи Ступачевської, що підготовляла дітей до гімназії, куди І. М. ходив 2 місяці. Потім ця Ступачевська разом з батьком одвела хлопця до полтавської гімназії. Екзаменатори були ним дуже задоволені і сказали батькові: «ваш син—«первостепенний» хлопчик, він буде прийнятий першим!».

Зразу батько І. М. боявся, що в гімназії йому буде трудно вчитись, через те вирішив взяти для нього репетитора. Коли він за порадою про це звернувся до «класного надзирателя» Зінківського, то той сказав йому, що хлопчик дуже здатний і на його думку, репетитора йому не треба, але коли батько так хоче, то він може поради́ти людину, яка візьме не дорого і буде ставитись до діла добре. І він дав од себе листа до Лідії Івановни Коновалової (мати її була бідна удова, що тримала біля гімназії «квартиру для учнів», а дві її дочки їх репетировали). За 5 карб. на місяць вона взялася щодня займатися з хлопцем. Ця вчителька—це перший світлий промінь дитинства І. М. Вона відразу помітила незвичайні здібності хлопця, звернула на нього особливу увагу, дуже його полюбила і своїм теплим відношенням скрашувала життя малому, дуже піклуючися про нього.

¹⁾ Дуже коштовні біографічні відомості подали мені: за дитинство І. М. його сестра М. М. Степаненкова, а за останні роки дружина І. М.—О. М. Стешенкова, за що висловлюю їм щире подяку.

²⁾ „Українська Муза“ (Поетична Антологія) О. Коваленка, К., 1908 р., с. 794.

«Я пам'ятаю брата,—пише мені сестра небіжчика М. М.,—уже грамотним хлопчиком і мене читати учив він (вона друга в сім'ї). Як уже і я зміла читати, ми купували з братом книжки на ті гроші, що нам часто дарували бабуня і тітка (по матері) на цукерки, бо так хотів І. М., і я на це згоджувалась. На Олександрівській вул. якийсь «кацап» продавав на рундучку книжки і ми зробилися його постійними покупцями. Як тільки в нашій кешені з'являвся п'ятак, ми зараз бігли до його і вертались до дому з книжкою. Книжки вибирав І. М. і завжди інтересні (так здавалося нам тоді). Між іншим було куплено Бову Королевича, Бруслана Лазаревича, книжку «Какъ салдаты Паргупей-прапорщикъ спасъ жизнь Петру Великому», «Колдунъ—желѣзный клыкъ» та ін. книжки з страшними, барвистими малюнками на обгортках. Шедевром нашої бібліотеки була книжка «Про храброго рыцаря Акторбея и его невѣсту прекрасную принцессу Ренцевену». Не було кому стежити за нами, і ми так начиталися цієї дурниці, що боялися самі піти в другу хату. Боялись, що або змії стоголовий нас ухопить, або відьма. І от пізніше, коли Лідія Івановна довідалася, що І. М. любить читати, зараз же внесла за нього платню до бібліотеки, з якої брат став брати книжки для читання, і таким чином у нас з'явилися кращі книжки. Книжки по каталогу вибирав І. М., спочатку прочитував сам, а потім давав мені. Здебільшого він вибирав всякі «путешествія» з фантастичними пригодами. Тепер ми раювали: Ж. Верн, Майн-Рід, Казки бр. Грімм, Топеліус, якась «Тайна замка Ешля», пригоди Рокомболя і т. і.,—все таке фантастичне, таке інтересне, і так нам хотілось бути на місці тих героїв. Читали про війну з Турками, про облогу Севастополя, і то раділи, то плакали над долею героїв».

Про Л. І. Коновалову М. М. далі пише: «І. М. любив свою учительку. Казав, що вона дуже добра і ніколи не кричить на його і, що вона все, все знає, що не спитай. І вона дуже любила хлопчика і так про нього дбала, що найкраща мати не змогла б дати йому більшого. Але трапився випадок, який за малим не розлучив його з нею. Якийсь хлопчик з квартири Коновалової вдарив І. М. бляхою од пояса по шиї і дуже його поранив. І. М. взяли до лікарні, а хлопець той утік. Гімназіальна влада присудила хлопчика на 6 год. до карцера, а І. М. на 3 після того, як він одужав, бо він лежав у ліжку. Батько страшенно розсердився і не бив І. М. тільки через те, що він ледве був живий від болю і страху, але написав Лід. Ів., що син до неї ходити більше не буде. Лід. Ів. доводила батькові, що вона ж не винна, бо це ж трапилося не у неї дома, але батько не згоджувався: не пушу—та й годі! Нарешті, коли батько зовсім заспокоївся, І. М. підступив до нього і боязко, тремтячим голосом почав благати батька простити йому і дозволити ходити до Лідії Ів., просив і гірко плакав, цілуючи батькові руки, обіцяв, що так буде поводитись, що ніколи він неприємного про нього не почує і буде гарно вчитися. Нарешті батько згодився і пустив сина до вчительки. Після цієї історії І. М. з буйної натури і великого пустуна, наче переродився: не зробив жодних пустощів ні в гімназії, ні дома, наче заснув і прокинувся через кілька років».

Лідія Ів. займалась з І. М. 4 роки, а потім передала його репетиторові Сидоренкові, але цей чоловік був тільки репетитором і жодного сліду в житті І. М. не залишив. Небіжчик І. М. все своє життя заховував найкращі спогади за першу вчительку: у нього в шухляді стола завше лежала порцелянова писанка, що йому подарувала ця вчителька, коли йому було 8 років. І Лід. Ів. назавжди лишилася його другом, з нею він листувався і з Полтави, і з Києва (вона потім вийшла заміж й переїхала до Оренбургу).

Ще на гімназіальній лаві у покійного І. М. прокинувся поетичний

хист. «Одного разу нам подарували плакат,—пише далі М. М.,—до якогось гумористичного журналу, дуже великий, яскраво розмальований. Там була змальована якась проява, що однією рукою дзвонила, а другою кидала білі листочки з написами. На найближчому було написано «сатира», і ми думали, що це ім'я тієї прояви. Ми, малі діти, причепили цей плакат до стіни, бо він нам дуже подобався, і, узявшись за руки, співали перед ним «пісню», що зложив І. М., тоді малий гімназіст:

Сатира, мой Сатира,
Сатирушка молодой.
Почему-же ты, Сатира,
Такой дурной?

Всю бумагу исписал
И на землю побросал.
Лучше-б ты тетрадку спил
И на столе положил.

Був і другий випадок, що І. М. малим хлопчиком написав вірші. Проти нашої хати була левада, де ми грались. Там ми познайомилися з дівчинкою, що пасла гуси. Вона була сирітка і служила. Завжди голодна, обідрана, з страшенно порепаними руками і ногами, вона жалілася нам, що всі її дуже б'ють. І. М. дуже її жалів, оддавав їй свої ласощі і навіть шарував їй ноги і руки свіжим маслом, узнавши у матері, що так можна вилікувати її.—«Все таскає своїй рябій гусятниці!»—казала мати. Про цю дівчинку І. М. написав такий вірш:

Нещасная сиротка,
Пасешь ты гусенятъ,
А какъ домой приходишь,
Всѣ бить тебя хотятъ.

Не плачь, моя сиротка,
Какъ вырасту большой,
То всемъ задамъ я перцу,
Всехъ наступлю ногой.

Взагалі в малих класах і потім зразу в старших І. М. писав вірші тільки по-російському, яких у нього був цілий зшиток. Товариші в гімназії називали його «поетом», бо вони замовляли йому вірші і дарували своїм панночкам».

«В гімназії брат вчився добре, але йому не давалася математика, хоча він був і 1 й 2 учнем, одержував похвальні листи і нагороди (напр., Гомерову Іліяду в розкішних блакитних палітурках). Через математику батькові порадили залишити І. М. в 5 класі на другий рік, бо й літами він був ще малий, але, не дивлячись на те, він скінчив гімназію, як йому не було 18 років. Кінчив він гімназію без медалі, бо в останній годовій атестації між 5 та 4—по математиці пишалося—2 (це дарунок учителя Андріяшева, який чогось дуже чеплявся до нього). Та в старших класах І. М. вже й не старався, казав, що це зайва річ, що читання дасть йому більшу користь, ніж гімназіяльна нагорода, а вчився аби переходити із класу в класу і читав, багато читав. Навіть за обідом і за чаєм читав. Мав лекцію, за яку одержував, здається, 15 крб. на місяць і всі гроші витрачав на книжки; тому як скінчив гімназію, то мав чималу бібліотеку, в якій було вже багато книжок українських. Не пам'ятаю добре, в якій класі (в 6 чи 7), І. М. подорожував по Полтавщині. Ходив, як казав мені, щоб побачити, як люди живуть, збирав етнографічні матеріали, а найбільше шукав людей старих, щоб од їх почути про старовину».

Пішов І. М. у подорож, як він потім вже казав, «общероссом», а повернувся назад вже свідомим Українцем.

В одному з старших класів гімназії І. М. закохався в одну панночку, якій і нарисав такого вірша (по-російськи):

Не въ глузыхъ до нельзя салонахъ,
Не въ залахъ презрѣнныхъ палатъ—
Въ пирахъ и попойкахъ шаблонныхъ.
Я буду свой вѣкъ коротать.
Подъ тихимъ и радостнымъ кровомъ
Съ подругою жизни моей
Я буду трудиться съ любовью
Часы моихъ счастливыхъ дней.

Не пышной, блестящей казною
Я въ будущемъ буду богатъ,
Не внатностью рода пустого
Я буду предъ міромъ блистать...
Но лирой своей золотою
И пѣсню своею живою
Прославлюсь я славой святою
Въ отчизнѣ моей дорогой.

«Щодо українства І. М.,—пише далі М. М.,—то змалку батько нам з І. М. розмовляти по українському рішуче забороняв. І пізніше, вже дорослими людьми, своєю українською мовою ми чинили батькові великі неприємності. Іноді він нас лаяв, іноді прохав покаятись і не робити «дурощів». Казав, що ніколи не чув, щоб «учоні» люди казали «хіба», але ми тільки стали ховатися од батьків і через те багато дечого І. М. робив потай, навіть так, що і я не знала. До 8 класи я не бачила у І. М. укр. віршів. Першими українськими віршами його були такі:

Люблю тебе, невяк моя Україно!
Люблю я роздолля і волю твою.
Як люблячу матір кохає дитина,
Так щиро і палко тебе я люблю!
Ніколи не згасне любов та святая,

Ніщо не здолає її зупинить,
Вона мені буде, як зірка злата,
На життєчій шляху важкому сві-
тить...

Згадую ще уривок другого вірша у 8 класі:

Ой гляну на тебе, свята Україно,
На ниви твої розвільні,
На темні діброви, зелені рівнини,
На пишні твої низини.

Ой гляну на тебе, Дніпро мій широкій,
Де жалібно гнеться лоза.
Й знезацька з мого засмутняного ока
Іскотиться журна сльоза...

Не знаю, чи впливав на І. М. в цьому напрямку хто небудь до цього часу, але остаточно доля його вирішилася тоді, як він перейшов у 8 класу. У той час у нас в Полтаві провадили якусь земську статистику. Між іншими робітниками були харківські студенти: Ів. Ліпа¹⁾, Байздренко, Тахтаров і Басько-Баскевич—всі члени української студентської Громади. Оця частина з них (Українці) випадково оселилася у нашому дворі, де найняли маненьку кімнатку у наших же кватирантів. Кімната їх була дуже мала для чотирьох і вони в ній мало не подушилися в першу ж ніч. Тоді вони, порадившись, вигадали таке: двоє спало в хаті, а двоє в сараї десь на дровах. Коли про це довідався наш батько, то мало не плакав, що такі «учоні» люди і так бідують. Потім узяв ліжку і кананку і заніс у той сарайчик, помостив там ліжка і сказав господині того помешкання, що коли ще чого буде треба, нехай скаже і він постачить.

Прошло кілька день. Ми сиділи в садочку, пили чай. Було свято і «учоні» хлопці сиділи дома і саме в цей час вийшли з хати, щоб іти на якусь прохідку. Побачивши їх, батько, гукнув: «Господа студенти! Прошу на шклянку чаю!». Хлопці здивовано переглянулись, а я трохи не вмерла. Де ж таки запрошувати зовсім незнайомих людей. А батько знов своє: «Ідіть, хлопці, не стісняйтесь! Ви тут на чужій стороні, нікому вас тут і пожаліть. Поки вивчитесь, то набідуєтесь добре!» Хлопці прийшли, привіталися і посідали за стіл. Мати стала наливати чай, а батько далі співає своє: «Ви, хлопці, не подумайте чого поганого, що ніби я вас позвав через те, що у мене дочка—бариння, то щоб ви за нею ухажували. Крім неї ще єсть у мене синок-гімназист. Схотілось мені познайомить своїх дітей з вами, може вони од вас чого навчаться, бо у нас в Полтаві нема таких людей, як ви!»

І. М. тоді не було дома. Я пішла його розшукала і таким чином ми познайомилися з людьми «учоними». І ця знайомість була каменем, на якому будувалось наше життя. Бідний батько мимохіть, сам того не знаючи, вивів нас і поставив на шлях тернистий, який потім дав і нам і йому багато горя.

Розговорившись з студентами, І. М., дуже соромлючись, показав їм свої російські вірші. Прочитавши їх, студенти сказали, щоб він не заривав у землю свого таланту, а працював би більше, і працював би не для російського народу, який і без його має багато робітників, а для свого народу—українською. Здається, вони І. М. і з земським лікарем О. Крив-

¹⁾ Потім письменник (1866—1923 рр.).

ком (с. Хомутиці, Миргородського пов.) познайомили, бо він був їх товариш по університету. Ці наші знайомі назавжди залишилися нашими приятелями.

Здається мені, що у 8 класі гімназії І. М. переклав на укр. мову (з грецької) вірші Анакреона.

У вересні місяці 1892 року І. М. поїхав вже студентом до київського університету».

Познайомився я з І. М. Стешенком якраз 1892 року. Було це так. Повернувши до Києва після літніх вакацій, я, тоді вже «старий студент» (2 курсу), в кінці вересня місяця якось випадково на коритарі в університеті розбалакався з новим студентом, одягнутим в нову форму з свіжим синім комірчиком, мимоволі зупинившись в юрбі на ньому, бо він розмовляв чистою українською мовою і по російському зовсім не відповідав. Спитавши у нього, чи не Полтавець він, бо такою гарною мовою розмовляли тоді тільки Полтавці, я почув від нього веселу відповідь: «так, Полтавець, з полтавської гімназії—Іван Стешенко!». Він якось одразу привабив мене до себе своїм симпатичним обличчям і своєю поважною розмовою, і якось випадково за дальшими розмовами з ним ми разом вийшли на вулицю і незабаром опинилися в його маненькій кімнатці у підвалі будинку, недалеко від університета (тоді Нижнє-Володимирська вул., тепер ч. 69)

Між іншим в розмовах зі мною І. М. розповів мені, що ще в гімназії він переклав на рос. мову метаморфози Овідія Назона, за що одержав якусь премію від Філологічного Т-ва, що сам пише вірші українські, що володіє французькою та німецькою мовами і, що під впливом свого приятеля земського лікаря О. Кривка, великого українського патріота, в старших класах гімназії зробився свідомим Українцем, а до того був русифікований школою російською і писав тільки по-російському. Зацікавившись таким оригінальним студентом-фуксом—свідомим Українцем, я сказав йому, що в Києві є «літературна громада» молоді, яка суботами збирається у відомих громадських діячів—членів «Старої Громади»—Миколи Лисенка, Михайла Старицького та інш., і що я в ній беру участь. І. М. дуже зацікавився цією громадкою молоді, і, розпитавши, що там робиться, просив мене ввести його в цей гурток. Пообіцявши перебалакати про це в громаді, я порадив йому до суботи перекласти якусь цікаву річ, щоб на перших же зборах виступити з своїм літературним твором, на що І. М. охоче погодився, сказавши, що піде до книгарні Л. Ідзиковського і там щось вибере. Розмова наша була в понеділок або у вівторок, а коли я зайшов до І. М. у п'ятницю повідомити про місце зборів і час нашої зустрічі, то він мене страшенно здивував, коли показав вже зроблений переклад з французької мови великої поеми Франсуа Коппе (на 250 рядків) під заголовком—«Старий Рибалка», яку він мені зараз же і прочитав. Потім вона була надрукована в закордонному українському часопису—«Правда»¹⁾ з першим псевдонімом І. М.—Іван Сердешний.

У суботу о 7 год. вечора ми вдвох з І. М. пішли до милої господині Миколи Лисенка (Рейтарська, б. ч. 19), де я його познайомив з господарями—О. Ант. та М. В. Лисенками, з М. Старицьким, Вол. Антоновичем, Оленою Пчілкою, Одаркою Романовою та інш. Тут же він познайомився і з молодією громадою—Л. М. Старицькою, О. М. Старицькою, Лесею Українкою, Вол. Самійленком, Евг. Тимченком, М. Славинським та інш. Тоді ж на вечірці І. М. вперше виступив з своїм віршованим перекладом

¹⁾ «Старий Рибалка», поема Фр. Коппе, перекл. Ів. Сердешного.—«Правда», 1893 р., т. XVII, вип. II, сс. 260—266.

поєми—«Старий Рибалка» і з того дня фактично вступив до членів цієї громадки молоді, на все життя зберігши найкращі відносини зо всіма ними.

У нас з І. М. одразу якось склалися найтісніші приятельські відносини і я у нього частенько бував студентом. Він мене просто тоді дивував своєю працьовитістю, бо, крім старанного слухання всіх лекцій в університеті, він весь час сидів дома за книжками, завше щось конспектував, багато читав, усім цікавився. Коли якось я, жартуючи, сказав йому, що коли він ще в школі переклав з латинської мови на російську Овідія Назона, то не важко тепер йому перекласти цю книжку і на укр. мову,— І. М. зараз же схопився за цю думку і дуже швидко тої ж осені прийнявся за переклад «Метаморфоз» і надзвичайно швидко його скінчив. Тоді я познайомив І. М. з своїм кол. учителем по 2 київській гімназії— Андр. Дан. Юркевичем, великим знавцем мов. Юркевич похвалив працю І. М., після чого ми з І. М. мало не що-вечора, за порадою того ж Ан. Дан., після 8 год. йшли до А. Д. Юркевича, з яким текст перекладу І. М. перевірявся за первотвором та порівнювався з найкращими німецьким, французьким та російським перекладами. І вже року 1893 чимала книжка «Метаморфоз» Овідія Назона, що обіймає 144 друкованих сторінки («в перекладі Ів. Сердешного», за допомогою О. Я. Кониського, з яким я теж тоді познайомив І. М.) була видрукувана окремою книжкою за кордоном, яко додаток до журналу «Правда», бо на Україні все це було тоді під великою заборонаю.

Після першого свого виступу на вечірці у М. Лисенка з перекладом поеми Фр. Кюппе, І. М. якось одразу звернув на себе загальну увагу всіх присутніх і всі мимоволі прийшли до одностайного висновку, що з'явилася нова літературна сила на нашому обрії, такому тоді убогому.

Таким чином І. М. одразу увійшов в самий осередок українського життя м. Києва: літературні праці на українські теми, питання українського життя, постійні збори «Літературної Громади», де він часто виступав з власними і перекл. працями, постійна участь у галицьких часописах («Правда», «Зоря», «Дзвінок») — от чим жив тоді І. М. Вже р. 1893—94 в «Правді» з'являється ціла низка статей І. М. на різні теми (про В. Вовка-Карачевського, Д. Пильчикова, Л. Глібова, Вол. Александрова та інш.), окрім власних віршів його та перекладів чужих мов.

Правда, матеріально І. М. в університеті жилося не погано, бо його підтримував батько, посилаючи йому реґулярно щомісяця 30 крб. та одягаючи його. Коли пізніше І. М. трапилася лекція на 30 крб. у місяць, то він написав батькові, що зможе учитися на свої кошти, але батько рішуче од цього одмовився і написав йому, що він не хоче, щоб він витрачав час на учнів, коли самому треба вчитись. Тоді І. М. від лекції одмовився, ввесь час працюючи.

Але окрім наукових і літературних інтересів І. М. поступово захоплюється політичними інтересами Галичини, яка тоді була під великим впливом видатної постаті М. Драгоманова. Всі надії свідомого тоді українського громадянства зверталися до цього українського «Пьемонту», шукаючи там рятунку від неможливих політичних і цензурних утисків на Україні. Зачитуючись публіцистичними статтями М. Драгоманова в радикальній газеті «Народ» (ред. І. Франка і М. Павлика), під кінець свого студентства І. М. стає завзятим драгоманівцем і приятелем М. Ковалевського, а в 1897 р. робиться одним із організаторів української соц.-демократичної групи, яка існувала довгий час, випускаючи свої нелегальні видання на Україні та закордоном.

За часів свого університетського перебування своїми великими здібностями І. М. звертає на себе загальну увагу професорів. Працюючи в сфері слов'янознавства, особливо багато, за порадою П. Житецького,

у проф. А. Степовича, І. М. в університеті пише дві великі праці: 1) «Станко Вразъ, его поезія и значеніе въ исторіи національного возродженія юго-западныхъ славянъ» та 2) Про Гоголя. За першу працю, після рецензії проф. Флоринського, І. М. одержав «похвальный отзывъ», а за другу—срібну медалью... Одержав він лише срібну медаль через те, що проф. Флоринський написав в рецензії, що «автор взагалі виявляє сепаратистичні тенденції», які полягали в тому, що І. М. написав, що М. Гоголь був би ще кращим письменником, коли б писав мовою свого народу, себто українською.

Року 1896 І. Степенко скінчив київський університет. Тоді ж в осени він одержав лекції в жіночій фундуклеївській гімназії, мріючи про магістерські іспити і дальшу наукову працю. Але вже тоді І. М. був у жандарів на підозрі, бо, гостюючи літом у лікаря О. Кривка на селі, він вів пропаганду разом з О. Кривком поміж селянами, наслідком якої був донос якогось «отставного унтер-офіцера», звільнення О. Кривка з служби в земстві, жандарське слідство і викликання І. М. на допити¹⁾.

У березні місяці 1897 р. у Києві починаються студенські заколоти під впливом відомої петербурзької «Вітровської історії» (самогубство в тюрмі). У Києві була велика вулична демонстрація, в якій взяла участь і дочка М. Старицького—Оксана Михайлівна, тоді вже наречена І. М., яку тоді було й арештовано.

І. М. в цій демонстрації безпосередньо участі не брав, бо був тоді на службі в гімназії, але підчас трусів у місті жандарі завітали і до нього й зловили на гарячому вчинку: він саме переписував якусь статтю для закордонного журналу «Правда» і почав був її рвати на шматки, але поліція це припинила й забрала шматочки паперу. І. М. опинився в Лук'янівській в'язниці, де вже сиділа й Оксана М. Старицька. Просидів тоді І. М. у в'язниці 4 місяці, наслідком чого було те, що його «адміністративно» засудили на висилку з Києва на 3 роки і позбавили посади вчителя. На третій день після виходу з в'язниці І. М. одружився з Окс. М. Старицькою.

З 1897 по 1900 рік І. М. жив безвиїздно на Чернігівщині: спочатку на дачі М. Садовського та М. К. Заньковоцької—«Марусин Курінь» 1 рік, а 2 роки в садибі Г. І. Квятковського (члена «Старої Громади») в м. Броварах. Ці три роки І. М. старанно готувався до магістерських іспитів, вивчав чужі мови: еспанську, італійську та різні слов'янські, але не мало віддавав часу й літературним та громадським справам. Він не губив зв'язків з Києвом, але сам не виїздив з хутора. Один тільки раз, коли я був у нього в гостині в Броварах, то він наважився зі мною вночі приїхати до Києва і також вночі виїхати назад.

За 3 роки свого заслання І. М. крім того проробив велику літературну роботу: 1) разом з дружиною О. М. він опрацював український словник, на що пішов один рік, але премії за нього від Російської Академії Наук не одержав, бо премію одібрав словник «Старої Громади», упорядкований Б. Грінченком; 2) вистудював «Енеїду» І. Котляревського, наслідком чого й з'явилась його перша велика наукова праця під заголовком: «Поэзия И. П. Котляревского» (К., 1898 р., книжка на 232 стор.); 3) упорядкував 2 книжечки своїх поезій: «Хуторні сонети» (1899 р.) і «Степові мотиви» (1900 р.); 4) надрукував у місячнику «Кіевская Старина» низку статтів історико-критичного характеру та низку рецензій («И. Котляревскій в свѣтѣ критики», «И. Котляревскій и Осиповъ и ихъ взаимоотношенія» та інш.).

¹⁾ Під вражінням смерті друга лікаря О. Кривка року 1896 І. М. друкує у „Зорі“ (Л., 96 р., ч. 19, сс. 375—376) свої теплі згадки про його життя—„Над могилою Ол. Кривка“, під другим псевдонімом Ів. Січовик.

За монографію І. М.—«Поэзия Котляревского» (К., 98 р.) Російська Академія Наук присудила йому почесний відзив¹⁾.

Підчас свого заслання І. М. ретельно студіював економістів і твори Маркса зокрема.

Перебував на засланні І. М. під доглядом поліції; жандармерія теж не минала його своєю увагою, бо відчувала, що це «небезпечна» й дуже впливова людина, і через те стежила пильно за ним і навіть двічі турбувала його своїми трусами, але нічого не знаходила, бо І. М. вже був тоді обережною людиною й ніколи нічого підозрілого у себе не тримав.

Року 1900 І. М. повернувся до Києва з свого 3-літнього заслання, але педагогічну працю йому було заборонено, так що йому доводиться заради здобування шматка хліба займати канцелярські посади: спочатку в правлінні південно-зах. залізниць, а потім у міській думі.

З цього періоду свого життя І. М. все менше займається поезією, а більше бере участь в науковій та громадській роботі. Не вважаючи на його молодий вік, І. М. обирають членом «Старої Громади», а потім і членом «ТУП», але з останнього він швидко вийшов.

Після повороту до Києва поновляється й наукова діяльність І. М. Він друкує цілу низку наукових праць монографічного характеру і літературних творів (в «Зап. Наук. Тов. Ім. Шевченка», «Літер. Наук. Віст.», «Кіевская Старина», «Научное Обозрѣніе» та ін.) як: «Причинки до характеристики творів Ол. Стороженка», «Проба біографії й оцінки діяльності П. Куліша», «Древнѣйшій списокъ Н. Полтавки», оповідання «На заводі», драму «Мазепа», за яку одержує премію та ін.

В цей саме період І. М., що ніколи не губив зв'язків з російськими соціал-демократами, близько зійшовся з Лесею Українкою та Мик. Ковалевським (друг М. Драгоманова) і саме тоді повстає проти російського шовінізму, який зрештою наштовхнув його і Лесею Українку на думку відокремитись від них і заснувати окрему українську партію, з якою він був у зв'язку до останніх днів свого життя.

Приблизно в ці часи в Києві утворилося Літ. Артист. Тов-во. До нього увійшли у великій кількості Українці й мали на меті утворити з нього своє національне культурне вогнище. І. М. відразу бере гарячу участь в цьому Тов-ві, в якому весь час і був секретарем правління. І. М. старанно там улаштовує доповіді з різних літературних питань, звичайно українських, що в ті часи були великою новиною. Між іншим там І. М. у-перше виступив прилюдно з промовою. Доповідь його було присвячено якомусь творові Л. Українки. І. М. так страшенно перехвилювався тоді, що ніхто з присутніх не почув з його промови жодного слова. Це було в першій і останній раз. Надалі І. М. виявив надзвичайні здібності промовця. Він був чудовим промовцем не тільки щодо змісту, а і формою промови. Тембр його голосу був надзвичайно приємний, а гарячий темперамент завше захоплював його слухачів.

Року 1903 І. М. виступає з промовою в Полтаві на урочистому святі відкриття пам'ятника І. Котляревському, яко член Тов-ва Нестора Літописця на тему: «О художественно-литературномъ значеніи произведеній И. П. Котляревского и его заслугахъ»²⁾.

Прийшов 1905 рік. Стало трохи вільніше. І. М. зараз же з товаришами видає гумористичний журнал—«Шершень», забороняють «Шершня», видають журнал—«Гедзь», в якому беруть участь О. Пчілка, Л. Українка, Вол. Самійленко, Л. М. Старицька-Черняхівська, М. Славинський та ін.

Але минула 1-ша революція, настала страшна реакція, з нею труси, арешти, не забули жандарі й за І. М.

«Пам'ятаю,—згадує Окс. М. Стешенкова,—в 1906 р. 24 січня були мої

1) «Пам'яті І. М. Стешенка», „Книгар“, К. 1918 р., ч.ч. 12—13.

2) „Полтавскій Вѣстникъ“ (газета), 1903 р., Полт., №№ 215—216.

іменини. Було чимало гостей. Якийсь безглуздий шпиг доніс: «революційні збори». І підчас мирної вечері наскочило начальство, та ще не аби-яке, а й сам начальник охоранки Кулябка на чолі. На цей раз трус було улаштовано дуже урочисто: самих «городових», не рахуючи багатьох жандарів, було шестеро. Багато переполоху зробив цей трус тоді, але скінчився нічим, бо підчас трусу нічого не знайшли. Звичайно, підчас записування і перевірки гостей траплялися й комічні випадки (дехто забув, скільки у нього дітей, другий казав, що він «семейний», бо живе з братом і т. і.). Але був і такий випадок, який міг справді закінчитися трагічно. Саме тоді з Харкова через Київ емігрував за кордон Гнат Хоткевич (псевд. Гнат Галайда), як звичайно, під чужим паспортом. З Харкова дали наказа відшукати і арештувати його. І от цей Г. Хоткевич залишається на одну добу в Києві й разом з родиною Косачів приходить до Стешенків. Переполох був за нього страшенний. Але київська поліція ще не встигла одержати відомостей (затрималися в канцелярії) і тому ця трагедія закінчилася комедією, а на ранок Хоткевич спокій-ненько поїхав за кордон».

На цей раз І. М. не арештували (крім двох діб домашнього арешту), проте посади своєї він знову позбувся й до осені 1906 р. залишався безробітним. І тільки заходами, небіжчика С. Трегубова та інших старих громадян І. М. пощастило добути дозвіл на педагогічну працю—тільки не по університетських містах. 1906/7 навчального року І. М. нарешті одержує посаду учителя літератури (російської) в хлоп'ячій гімназії м. Слуцького (Мінської губ.). Року 1907 восени І. М. переводиться остаточно до Києва як учитель 1-ої комерційної школи. Дістав він цю посаду лише тому, що комерційні школи не належали до міністерства освіти, а до мін. фінансів. В цій школі І. М. викладав аж до революції 1917 р.. З 1900 року й до кінця свого життя І. М. вже не кидав педагогічної роботи.

Року 1906 І. М. друкує свій переклад (віршований) «Орлеанської Діви»—Ф. Шіллера¹⁾.

Року 1908 І. М. відновляє у Києві цікаву старовину—«Вертеп», якого він виставляє декілька разів у Києві та Чернігові, чим викликав велике зацікавлення ним у Москві і придбання його для одного з московських музеїв.

Того ж 1908 р. І. М. друкує в журналі «Україна» I том своєї великої праці—«Історія укр. драми», яка виходить і окремо²⁾.

Дедалі І. М. все більше переобтяжується як педагогічною, так і громадською роботою. Окрім комерційної школи він викладав: у фребелівському інституті, на вищих жіночих курсах (при гімн. Жекуліної) в музично-драматичній школі М. Лисенка (тепер інститут). Скрізь він викладав лекції з історії української, російської і західньої літератури. Між іншим в школі М. Лисенка І. М. перший і вперше викладав історію драми українською мовою.

Крім курсових лекцій, І. М. читав ще дуже багато лекцій одноразових і не лише в місті, але й на околицях Києва: на Куренівці, Лук'янівці, в «Троїцькому Народньому Домі», в «Просвіті», на концертах Кошиця, в театрі «Соловцова» і т. і.

Швидко І. М. стає відомим, як чудовий лектор і промовець і його запрошують дуже часто і на провінцію. Виїздив він: в Полтаву, Чернігів, Єлизавет, Прилуки, Золотоношу, Бердичів, в Б. Церкву, тощо.

Багато часу віддавав І. М. і науково-публіцистичній праці: чимало розправ його на різні літературні теми розпорошено по різних журна-

¹⁾ Фр. Шіллер, Орлеанська Діва (романтична трагедія). Український переклад Ів. Стешенка. К. 1906 р. Вид. Переклад. Спілки, 122 сс. Всесвітня Бібліотека, ч. 1.

²⁾ Історія української драми—Ів. Стешенка, К., 1908, 309 сс.

лах та часописах («Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові», Записки Київськ. Наук. Т-ва», «Літ.-Наук. Віст.», «Дзвін», «Світло», «Робіт. Газета» та інш.).

З перших років ХХ ст. І. М. став членом Наук. Товар. ім. Шевч. у Львові, трохи раніш членом Товариства Нестора Літописця у Києві. Коли у Києві утворюється Наукове Тов-во, І. М. стає його секретарем, а потім товаришем голови Тов-ва. Не було жодної культурної української справи, де таку чи іншу участь не брав би І. М. Коли громадянство українське виставляло (група М. Садовського) «Дон-Жуана» Лесі Українки, І. М. читає акторам лекції «Про Д. Жуана в світовій літературі». Улаштовують ювілей М. Лисенка, І. М. бере гарячу участь в цьому ювілеї.

І. М. тоді стає настільки відомим в наукових колах, що відомий російський вчений—акад. Шахматов листовно (1911 р.) звертається до нього з пропозицією написати для видання «Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ»—«Начерк укр. літератури за XIV—XVIII в (до І. Котляревського)», що І. М. дуже швидко виконує¹⁾.

Треба зазначити, що І. М. завше з великим шететом ставився до старих громадян, як М. Лисенко, Вол. Антонович, К. Михальчук, П. Житецький, М. Ковалевський та інш. Так ставився І. М. до старших за себе, а до молодших, особливо до малокультурних селян-робітників ще краще. У І. М. завжди був хтось з такої молоді, ким він дуже піклувався: то хлопець-пастух з села, якому він допоміг вийти в люди, то хлопець з м. Броварів, то робітник з залізниці, то народній учитель—багато їх було.

В 1913 р. організується у Києві двохтижневик «Сяйво». І. М. одразу бере в ньому участь, стає редактором його й віддає силу часу й праці цьому журналові.

В 1914 році—війна. Хвиля біженців. Улаштовують «Татьянінську гімназію для біженців». З 1915 р. І. М.—директор цієї гімназії. Вранці він на лекціях в комерційній школі, після обіду в «Татьянінській гімназії», але крім того що І. М. був видатним громадським діячем, не малою науковою силою, був він ще й надзвичайним педагогом. Доказом цього, між іншим, можуть бути хоч би ті альбоми, що їх одержав І. М. від учнів, що кінчали школу. Ці альбоми цікаві тим, що в них кожен учень написав свої спогади й подяку своєму улюбленому вчителю. З цих налівдитячих характеристик І. М. виявляється вся чарівна постать справжнього педагога-громадянина, яким завжди й був небіжчик.

Настав революція 1917 року. На початку революції всі ліберальні кола м. Києва негайно висувають кандидатуру І. Стешенка до «Громадського Виконавчого Комітету», куди він і вступає.

З того ж часу І. М. бере жваву участь в соц.-дем. пресі—«Робітничя Газета» (у Києві), де в травні місяці друкує під псевд. «Іван Степура» цікаві вірші «Коваль»²⁾ з присвятою їх «українському народові».

Велетень скутий кайданами, путами—
Ти їх нарешті порвав
І перепалене серце отрутами,
Вільній сім'ї показав:
— Гляньте, народи, якою пекучею
Ворог водою поїв.
Але могутню душу живучю
Ще він в мені не убив.

Я ще не вмер під моїми руїнами
В тяжких обставах моїх,
Ні—я міцнішав під хмарами синіми,
Ні—я все дужчав в обставах тяжких.
Маю до праці я силу великую,
В серці ж ще більш почуття.
Я собі долю по новому вибую,
Краще збудую життя!»

Далі під тим же псевдонімом І. Стешенко друкує в тій самій газеті вірші: «Ми не кличемо до бою!»³⁾ і під повним своїм прізвищем відомий

¹⁾ Ол. Тулуб, Листи А. А. Шахматова до І. М. Стешенка, „Україна“, 1924 р., № 1, с. 175. ²⁾ „Робітничя Газета“, 1917 р., ч. 38. ³⁾ Там само, ч. 58.

гімн: «Вже воскресла Україна»¹⁾ та інші вірші і публіцистичні статті.
А гімн його

„Гей, не дивуйте, добрії люде,
Що на Вкраїні повстало,

Вільно вітхнули змучені груди,
Сонечко правди засяло...

стає популярним на всіх вуличних маніфестаціях.

З цього моменту І. М. займає одне з видатніших місць в українському відродженню: він закладає разом з однодумцями так зване Товариство Шкільної Освіти і зразу стає на чолі його.

Це Т-во виконувало серед українського народу важні функції: дбало про заснування рідної школи, про підготовку українського вчительства, про встановлення певної термінології правопису, виготовлення українських підручників і т. і. І коли утворився генеральний секретаріят народньої освіти, І. М. стає на чолі його.

Погане ставлення рос. тимч. уряду до ген. секретаріату використовували, звичайно, не тільки вороги українського національного руху, але й ті помірковані Українці, які гостро виступали проти широкої українізації школи, яку рішуче провадив І. М. Коли ж І. М. підняв питання про звільнення з київської шкільної округи помічника попечителя та двох окружних інспекторів, що вороже ставилися до української справи, то почалася шалена боротьба всіх ворогів українського відродження проти І. М., як генерального секретаря освіти. Так київський міський професійний учительський союз, що тоді складався виключно з Росіян, оголосив «під бойкотом» ці місця звільнених урядовців, а об'єднані російські громадські організації на своїх зборах винесли резолюцію з домаганням усунення І. М-ча з посади, «такъ какъ дальнѣйшее пребываніе его на этомъ мѣстѣ»,—як зазначено в резолюції,—«клонится къ явной гибели народного просвѣщенія въ свободной Украинѣ».

Відстоюючи інтереси рідної школи, І. М. найбільше прикладав свою енергію на задоволення духовних потреб українського народу, які цілком нехтувалися чужою владою на протязі цілих віків. Йому довелося відкрити українські вищі початкові школи, українські гімназії, перший український Народний Університет, Педагогічну Академію, Академію Мистецтв, він скликає з'їзди учителів і на цих з'їздах спільними силами розроблює план управління й діяльності в галузі нар. освіти, організує різні курси для учителів і т. і.

Але його, високо культурну людину, не могла вдовольнити адміністративна діяльність того часу, бо він навіть в політиці провадив свої улюблені методи чисто культурної боротьби. Широко освічений сам, освітою він воював і за відродження свого рідного народу, якому присвятив усе своє життя своєї свідомої пори.

І. М. літом 1918 року бере відпустку і мріє знову про наукову працю для підготовки до професорської діяльності на катедрі українського письменства, яку мав він зайняти в Кам'янецькому університеті.

Перед виїздом до Полтави, І. М. казав мені радісно: «поїду на Полтавщину трохи одпочити, щоб з осені розпочати читання лекцій».

Здавалося, доля усміхнулася І. М. Заборонена йому царським урядом професорська діяльність нарешті стала можливою, і він цілком віддасться професурі.

Дужий, молодий, талановитий учений, запальний промовець—він би безумовно став би окрасою українського університету... Але доля судила інакше... і 30 липня 1918 року його не стало.

У неділю 4 серпня 1918 року Київ ховав Івана Степенка²⁾. Похорон був надзвичайний, небувалий. Сила силенна народу, домовина вся в квіт-

¹⁾ Там само, ч. 81.

²⁾ „Похорони І. М. Степенка“. Газета „Відродження“, 1918 р., ч. 105, с. 3.

ках, червоної китайки, якою встелено домовину, майже не видно. Квітки на домовині, квітки в руках у присутніх, які щільним колом оточують дорогу домовину. Багато квіток, а ще більше вінків жалібних, з написами на стрічках—простими і щирими: «достойному синові українського народу», «борцеві за вільну рідну школу», «найкращому громадянинові», «друтові», «заступникові бідних» і т. д. (вінків більше 200 від різних організацій та приватних осіб). Здавалось, що якби нічого не знав про життя небіжчика, якби для історії залишились лише ці написи, то імення І. М. не було б забуто: в цих вінках історія його життя, історія тої праці, яку небіжчик поклав на ниві народній.

О другій годині дня тихо рушив похід по Бібіковському бульвару (тепер Шевченків), витягнувшись на протязі верстви. Попереду два маленьких хлопчики в українському убранні, а за спиною їх—вінок з жита, живий синонім праці небіжчика. Далі решта вінків з депутаціями коло них. Весь час труну несуть на руках.

Всі пішоходи були забиті народом.

Всіх, що бажали потрапити на закінчення похорону, кладовище не могло вмістити. Навколо могили розташувалися хори й депутації. Біля могили низка промовців (М. Левитський, проф. Білецький, Дорошкевич, Ковальський—від ред. «Робітничя Газета» та інш.) схарактеризували небіжчика, як громадського діяча, педагога та людину. Щирі, теплі слова промовців схвилювали присутніх і багато з них не могли утриматися, щоб не плакати.

Найбільше ж всіх схвилювала промова учня І. М.—гімназиста Друзі, що казав від імени гуртка середне-шкільників.

«Українські гімназисти,—казав він,—знаходили у тебе завжди привітне і щире слово. Ми йшли до тебе, як до батька, брата, як до рідного. Останній раз ти вітав нас при випуску з школи. Ти сказав, що українське середне шкільництво—це авангард української молоді. Ми залишились без педагога, брата, товариша... Більше не можу говорити... Словами всього не скажеш... сльози».

І заплакав гіркими сльозами, заплакав, як плачуть діти за дорогим татусем...

Плакав не один лише промовець... Багато плакало... Плакала молодь, плакали старі, поважні люди...

Далі промовляли: від Т-ба Шкільної Освіти Лещенко, від студентів їх представник, представники робітників і селян.

Представники села і робітництва в коротких промовах висловили свою велику тугу з приводу смерті небіжчика.

«Та Україна, котра вийшла з вами спочатку революції на вулицю тепер проводить вас... Ви жили громадським життям, але не були політиком... Коли ми чуємо тут слова селянина, слова робітника, коли ми чуємо вашого учня, то ми бачимо, що не для власної почеси і слави ви брали на себе ці тяжкі обов'язки... Щастя народу було для вас вище всього і для нього ви брали на себе цей тягар. Колись, як були похорони Миколи Лисенка, ви сказали: «Плач, Україно, ти втратила найкращого сина»...

Тепер на вашій могилі я скажу: «Плач, Україно, ти втратила одного з найщиріших синів своїх»...

Під загальний спів всіх присутніх «Заповіту» Т. Шевченка труну опустили в могилу.

Поховали І. М. Стешенка поруч з могилою нашого славетного музики Миколи Лисенка (на головній алеї, недалечко від брами кладовища).

Подав *Олександр Тулуб*.

Гончий лист за В. Винниченком 1903 року.

У третій книзі «України» за 1929 р. Мих. Марковський, подаючи цікаві відомості про перші літературні кроки Вол. Винниченка, між іншим у примітці говорить, що до університету В. Винниченко вступив у 1901 р.¹⁾ Отже, документ, копію з якого ми далі подаємо, позначає цей вступ роками 1900-ми. Але крім того документ цей і сам по собі цікавий — це таємний обіжник департаменту поліції про утечу «вольноопредѣляющагося» Винниченка із батальйону й про необхідність спіймати його.

Обіжника цього було знайдено випадково інструктором Полт. С. Спож. Т-ств Гордієм Коцегубом у серпні року 1920 в крамній коморі зінківської спілки споживчих т-ств серед паперів зінківського поліційного управління, закуплених для обгортання краму, що продавався на роздріб по ордерах МіськПродКому. Надруковано його було на машинці.

М.В.Д. Департаментъ поліціи. По особому отдѣлу. 2 апрѣля 1903 г. № 3280.

Копія. Секретно. Циркулярно.

Гг. губернаторамъ, градоначальникамъ, оберъ-полиціймейстерамъ, начальникамъ жандармскихъ губернскихъ и желѣзнодорожныхъ полицейскихъ управленій и охранныхъ отдѣленій и на всѣ пограничные пункты.

Вольноопредѣляющійся 5-го сапернаго баталіона, квартирующаго въ гор. Києвѣ, бывший студентъ Университета св. Владимира Владимиръ Кирилловъ Винниченко 1 февраля текущаго года самовольно отлучился изъ баталіона и съ 16 февраля считается въ бѣгахъ.

Сообщая о семъ, департаментъ поліціи просить подлежація власти принять зависяція мѣры къ обнаруженію мѣста нахождения Винниченко и, въ утвердительномъ случаѣ, подвергнуть его задержанію и передать мѣстному воинскому начальнику для отправленія въ распоряженіе командира 5-го сапернаго баталіона, увѣдомивъ о семъ департаментъ.

Названный Винниченко, 23 лѣтъ, происходитъ изъ крестьянъ деревни Великаго Кута, Витязевской волости, Елисаветградскаго уѣзда, Херсонской губерніи; по окончаніи златопольской гимназіи, поступилъ въ 1900 году въ число студентовъ Университета св. Владимира, откуда уволенъ 4 февраля 1902 года.

Подлинное за надлежащими подписями.

Настоящій циркуляръ препровождаю гг. полиціймейстерамъ и исправникамъ для исполненія, требуя, на случай надобности, донесенія. 1903 года, апрѣля 22 дня, № 1779. Подписалъ губернаторъ кн. Урусовъ. Скрѣпилъ правит. канцеляріи Лисенко. Вѣрно: Помощ. правит. канцеляріи Ющевскій.

Съ подлиннымъ вѣрно: За секретаря (підпис нерозбірний).

По одержанні копії обіжника із Полтави в Зінкові 25. IV 1903 на звороті його зроблено рукою припис: Секретно. 28 апрѣля. Г. полицейскому надзирателю для надлежащаго исполненія. Апрѣля 23 дня, 1903 года № 138. За исправника (підпис нерозбірний).

Подалъ Дмитро Соловей.

¹⁾ Ст. 77.

Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1928 році.

Бібліографічний огляд.

Міжнародне право.

І. Книги. Твір проф. В. М. Корецького, Очерки международного хозяйственного права, в. I, 133 стор., що являє собою праці Катедри Проблеми Сучасного Права, містить у собі 4 статті: 1) Международное хозяйственное право, 2) Международное хозяйственное право и частное право, 3) Международное хозяйственное право и права иностранцев та 4) Международное хозяйственное право и мировое право. На останню працю я вже подавав рецензію в минулому році.

В першій своїй праці В. Корецький зазначає, що завдання правового регулювання світогосподарських стосунків стало надто складним завдяки перерозподілу світових сил, зміцненню національно-капіталістичних угруповань та боротьбі між ними. Автор вважає, що нормування міжнародного госп. права не можна визначити ні на підставі джерела регулювання, ні виходячи з технічного способу регулювання. Правильне відмежування може бути встановлене лише на підставі змісту регульованих відносин. Міжнародне госп. право є система норм, що регулюють світово-господарські стосунки. Корецький полекшує побудову міжнародного госп. права тим, що переносить в нього систему внутрішнього госп. права. Він накреслює історію постанови питання міжнародного госп. права, відмічаючи ту значну роль, яку відіграли німецькі вчені. Щодо спеціальної частини, то вона містить у собі низку різних галузів права, не прираховано туди міжнародне фінансове право. Треба зазначити, що значна частина цих галузів розглядалась в міжнародному адміністративному праві.

У другій статті про міжнародне господарство та міжнародне приватне право проф. Корецький відмічає ту роль, яку відіграє приватне міжнародне право у справі регулювання світогосподарських відносин. Дуже часто міжнародне приватне право утотожують з конфліктним правом. Проф. Корецький подає дуже повний нарис історії конфліктних норм як в Німеччині, так і у Франції, С. Ш. Америки та Англії. Він приходить до висновку, що конфліктні норми все менш та менш можуть відповідати завданням світогосподарського обігу, з огляду на те, що з приводу кожної конфліктної норми зустрічається багато суперечностей, особливо в галузі облігаційного права. Можна констатувати також бідність новітньої практики. Це пояснюється тим, що регулювання основної маси правовідносин іде іншими шляхами. Регулюючу роль, на думку проф. Корецького, відіграють біржі, які утворюють нові норми, напр. угоди в галузі торгівлі хлібом. Вони відіграють не тільки правотворчі функції, але утворюють також арбітражі. В практиці СРСР конфліктні норми відіграють ще меншу роль. На жаль, проф. Корецький не подає практики вирішення суперечок в арбітражі, з якої ми могли б прийти до висновку, на підставі яких джерел вирішуються ці справи. Не згадує він також про діяльність єднальних судів, що передбачені у радянсько-німецькій конвенції. У статті про права чужоземців проф. Корецький приходить до висновку, що дуже часто до прав чужоземців включають конфліктні норми, матеріально-пра-

вові та конфліктні норми переплітаються між собою і неможливо знайти принципову різницю між приватним правом та правом чужоземців. Розглядаючи стан цього питання в літературі він визначає, що англійські та німецькі дослідники висловлюються проти включення прав чужоземців до міжнародного приватного права.—Французи вивчають права чужоземців поруч з міжнародним приватним правом. Проф. Корецький відмічає, що після війни ми спостерігаємо збільшення обмежень прав чужоземців в законодавства різних країн. Іде мова не тільки про регулювання діяльності фізичних осіб, але також і юридичних осіб, що відіграють тепер значну роль в міжнародному обігу.

Треба відмітити нерівномірність розподілу матеріалу щодо критичної частини та до частини, де він дає власне побудування. Цьому він відводить меншу частину праці.

Б. Розенблюм у книзі,—Очерки договорного права Китаю, викладає поперше систему нерівноправних угод, розглядаючи окремі права чужоземців щодо поселення, концесій, сел'ментів, прав пересування, торгівлі, праці, прав екстериторіяльності. Особливо докладно він спиняється на оподаткуванні чужоземців та речей, принципі найбільшого сприяння та принципі відкритих дверей. Другу частину присвячено розпадові нерівноправних угод, третю—рівноправним угодам. Закінчується книжка розглядом угоди СРСР з Китаєм. Найдокладніш Розенблюм викладає економічні питання. Відомо, що автор вмістив низку статтів з цих питань в «Енциклопедії Права та Держави». Розглядаючи ті чи інші питання, цікавиться не тільки юридичною стороною, але також подає історичні пояснення. Надто коротенько викладено питання про Схід.-Кит. Залізницю. Не досить повно подана література. Взагалі праця Розенблюма цікава тим, що він легкою мовою пояснює низку актуальних питань, що інтересують не тільки юристів, а також широкі кола читачів.

ІІ. Журнальні статті. В 1928 р. на сторінках журналу «Вестник Советской Юстиции» ми зустрічаємо цілу низку статтів з міжнародного права з дуже різноманітним змістом. Тут є статті з міжнародного публічного та карного права, права чужоземців, морського права, повітряно-міжнародного права та міжнародно-процесуального права. Окрім того ми маємо низку заміток у хроніці.

У статті, Міжнародно-правове значення пакту Келого, Л. Волож¹⁾ поперше дає текст Келогового пакту, далі він викладає коротеньку історію попередніх пактів, що закінчується часом Французької Революції та вказівкою на з'їзд миру в Будапешті. Л. Волож пояснює причини, що викликали складання пакту Келого. На його думку Америка намагається стати політичним протектором європейських країн. Одержавши нові ринки збуту, одержавши нових боржників, кредитор має потребу в спокої винуватців. З огляду на це Америці треба підкорити своїй контролі всю систему континентальної політики. Розглянувши міжнародно правову сторону Келогового пакту, Волож відзначає, що поза його заборонаю залишилися інтервенція, бльокада, окупація, що послаблює значення пакту Келого. На думку Л. Воложа вживання колективних санкцій Ліги Націй тепер поставлено під контроль Америки. На жаль, не розглянуті інші важливі питання пакту Келого—про універсальність пакту, про зауваження різних держав до пакту, про порядок розглядання конфліктів, що виникають між різними державами та інше.

У другій статті,—Ліга Націй, Л. Волож²⁾ дає коротеньку характеристику причин, що викликали до життя Лігу Націй, а також накреслює організацію та функції Ліги Націй. На його думку Америка бажала мати умиротворену Європу, але, як і раніше, роз'єднану. Європейські країни бажали використати гуманну риторику Вільсона для роззброєння Німеч-

1) „В. С. Ю.“, ч. 15—16. 2) „В. С. Ю.“, ч. 22.

чини та для розподілу колоній. Автор спрощує ідею утворення Ліги, не згадуючи про суперечності, що існували між європейськими країнами в справі утворення Ліги. Автор вважає, що Ліга Націй є рудиментарний тип конференції. Слід було б навести думку авторів, що розходяться з ним, як ось Hotschek'a, Wehberg'a, Scele, Klentyes'a та інших. Автор надто коротенько викладає організацію Ліги. Кажучи про право сецесії, він не звертає уваги на інші способи виходу з членів Ліги Націй. Не можна казати, що члени Ліги мають депутатську недоторканість, яка відрізняється від дипломатичної екстериторіяльності. Серед обов'язків Ліги зазначено, що вона має опіку над турецькими провінціями. Це не зовсім точно. Треба було б додати, що ця опіка поширюється лише на ті провінції, що відійшли від Туреччини після війни. Щодо кількості членів ради Ліги, то вона складається ні з 9, ні з 10, а з 14 членів. Автор наводить тільки дві справи, що їх розглянула Ліга. Він не розглядає адміністративно-господарчих функцій Ліги. Розглядаючи питання про Лігу, він посилається лише на Цімермана. Слід було б звернути увагу на праці Макарова, О. Нoyer'a, Wheberg'a, Freytag - Loringoven'a — та інших.

Б е р е з о в ¹⁾ у статті, — Новые тенденции международного права в освещении буржуазного юриста, розглядає твір грецького вченого Politis'a, що недавно з'явився. В ньому Politis робить ревізію найважливіших питань з обсягу міжнародного права, здебільшого питання суверенітету, про індивідів, як суб'єктів міжнар. права, про арбітраж, про кодифікацію, тощо. Березов вважає, що твір Politis'a можна схарактеризувати, як спробу відбити теоретичну структуру повоевної доби. Переважний стан великих держав переведено в статуті Ліги Націй. Він вважає, що не можна запровадити в систему такий лад держав, який зафіксований у статуті Ліги Націй та в організації Міжнародної Судової Палати, що є свідомим порушенням суверенітету та рівності. СРСР навпаки провадить принцип суверенітету та рівності в своїх угодах зі східними країнами. Розглядаючи порядок подавання скарг від національних меншостей, він визнає, що зазначене право не можна приймати як виступ індивідів, як суб'єктів міжнародного права.

Скептично ставиться він й до арбітражу. Не погоджується він також з твердженням Politis'a, що джерелом міжнародного права є також правосвідомість народів, тому що немає однакової правосвідомості.

У статті, — Уніфікація буржуазного уголовного права, проф. Б е б у т о в - Ч е л ь ц о в ²⁾ розглядає наслідок праць конференції, що відбулася в листопаді 1928 р. в Варшаві та розглядала питання карного міжнародного права. У конференції брали участь представники тих країн, що підготовляють реформу карних кодексів в Іспанії, Італії, Румунії, Чехо-Словаччині, Юго-Славії, Польщі, Греції та експерти Франції й Бельгії. Конференція винесла постанову про підсудність у тих чи інших карних справах, встановлюючи вживання як персонального, так і територіального принципу. Особливо важливо було те, що встановлено перелік злочинів міжнародного характеру, що підлягають карі незалежно від місця вчинку — піратство, фальшування монети, торгівля жінками та дітьми, торгівля наркотиками, а також злочини, що можуть викликати соціальну небезпеку. На конференції були також розглянуті загальні питання карного права, як про необхідну оборону, кончу потребу, співучасть, замах. Проф. Бебутов-Чельцов приходиться до висновку, що останні питання майже однаково вирішуються в різних кодексах та що особливого інтересу вони не мають. Щодо питань про підсудність, то вони так опрацьовані, що прийняття їх державами незвичайно зменшило б шанси злочинців на безкарність. Щодо перерахування різних міжнародних злочинів, то спостерігається значне поширення їх, а саме:

¹⁾ „В. С. Ю.“, ч. 23 та 24. ²⁾ „В. С. Ю.“, № 14.

за міжнародні злочини вважаються також ті, що можуть викликати соціальну небезпеку. За допомогою цієї «гумової» формули той чи інший політичний злочин може бути перетворений в міжнародний. На думку проф. Бебутова-Чельцова статті першої частини повинні служити обороні буржуазного ладу. Тут виявляється думка декларації солідарності буржуазних країн. Учасники конференції умовились щодо скликання нової конференції під опікою Ліги Націй зі значно поширеним колом учасників. Б.-Чельцов скептично відноситься до можливості здійснення цього моменту.

Б. Розенблюм¹⁾ в своїй статті, — О политических правах иностранцев в СССР, приходять до висновку, що політичними правами користуються ті чужоземці, що мешкають на терені СРСР та що належать до робітничої класи, чи до селян, які не користуються з чужої праці, причому достатнім є навіть тимчасове перебування їх на терені СРСР. Щодо службовців, то надання їм політичних прав може бути здійснене постановою виборчих комісій в окремих випадках (постанова Ц.В.К. від 28 березня 1928 р.).

В. Голубев²⁾ в статті, — Международный сигнал о помощи (SOS) в связи с результатами похода на север советских ледоколов, — торкається питання про те, які саме суда мають права на винагороду за зроблену ними в морі допомогу. Зазначивши прийняття СРСР Брюссельської конв. 1910 р., Голубев відзначає, що правила її не вживаються ні до військових судів, ні до судів, що призначені виключно до суспільної служби. Тому що відправка «Красіна» на допомогу експедиції Нобиле не може бути відведена під виконання суспільної служби, то «Красін» має право на винагороду за врятування німецького пароплава «Монте-Сервантес».

Крім статтів наведемо ще назви заміток: № 1. Відзив М. Гордона про книжку «Вопросы воздушного права»; № 2. Відзив проф. Е. Кельмана на працю Зарзара В. А. та Лахтина В. «Борьба за воздух»; № 3. Л. В., Ипотека воздушных судов (Звіт про засідання повітряного права союзу ОСОАВІАХЕМ, СРСР); № 6. Л. В., Правовое регулирование перевозки почт воздушным путем, там саме); № 8. Доповідь Лахтина, Суверенитет государства на воздушное пространство (там саме); № 9. Доповіді Березова та Содіна, Международное право переходного периода (доповіді в харківській Науково-Дослідчій Катедрі Проблеми Сучасного Права; № 10. А. В. С—ин, Новое о воздушном праве (Інформація про резолюції, що їх прийнято Міжнародним Інститутом у Лозанні восени 1927 року, з питань міжнар. регулювання повітряного руху); № 11—12. Доповідь проф. Е. Кельмана про проєкт загальносоюзного закону про повітряний рух, що її зроблено у засіданні київської секції повітряного права Авіахему; № 15—16. Стаття проф. Гладстерна, Институт иностранного публичного права и международного права в Берлине; № 24. Голубев, Решение гамбургского морского суда 26 октября по делу об аварии германского теплохода «Монте-Сервантес».

Розглянувши статті з міжнародного права, що надруковані в «В.С.Ю.», можна констатувати, що цей журнал звертає свою увагу на питання міжнародного права. Але з другого боку можна відзначити випадковість цих статтів. Хоча деякі актуальні питання сучасності знаходять своє освітлювання на сторінках «В.С.Ю.» (пакт Келлога, конференція з питань міжнар. карного права), але інші питання не розглядаються — напр., питання про роззброєння, про панамериканську конференцію, про кодифікацію, про торговельні угоди, тощо. Щодо заміток у хроніці, то ми зустрічаємося з невпинним висвітлюванням питань з повітряного права, але можна було б звернути увагу на інші питання міжнародного права.

В журналі «Червоне Право» вміщено дві статті проф. М. Лозинського, що присвячені питанням міжнародного права. У першій з них, — Проблема роззброєння,³⁾ автор дає історію та сучасний стан цього питання. Він торкається коротенько Гаазьких конвенцій, потім роззброєння Німеччини та її спільників на підставі мирних угод, далі

1) „В. С. Ю.“, № 24. 2) „В. С. Ю.“, № 18. 3) „Червоне Право“, № 12.

Брюссельської конвенції про обмеження торгівлі зброєю, Женевської конвенції 1925 р. про контроль міжнар. торгівлі зброєю, коротенько згадує про обмеження морських озброєнь на Вашингтонській конференції та про протокол про заборону хемічної війни 1925 р. Згадує також про невдачу Женевського протокола та про складання Льокарнської угоди. Далі проф. Лозинський переходить до розглядання проєкту обмеження озброєнь, що його вироблено підготовчою комісією при Лізі Націй. Цей проєкт власне не є проєкт, а матеріал до проєкту, тому що найважливіші постанови подані в деяких варіантах, та тому, що в ньому нема числового матеріалу. Він знайомиться з працями Комітету Забезпечення, розглядаючи пропозиції різних держав. Наприкінці він розглядає радянські проєкти повного та часткового роззброєння. В стислій статті проф. Лозинський дає уявлення про сучасний стан питання про роззброєння. Невелика кількість місця не дала можливості докладніше розібрати перераховані моменти, а також зупинитися на розгляданні проєктів роззброєння, що їх було подано окремими вченими та організаціями.

У другій своїй статті, — Десятиріччя Галицької Революції (Галичина, Антанта й Радянський Союз)¹⁾, проф. М. Лозинський розглядає історію утворення Західньої України, та її стосунки з державами Антанти. Він особливо спиняється на постанові Найвищої Ради від 25 червня 1919 р., що повинна була забезпечити автономію Галичини та проєкті угоди з Польщею від 20 листопада, що містив статут для Галичини. Він розглядає низку статтів мирних угод Версальської, Сен-Жерменської, Севрської угоди від 10 серпня 1920 р. та розгляд цього питання в Лізі Націй, тощо. Особливо докладно він спиняється на постанові Конференції Послів від 14 березня 1923 р., що санкціонувала приєднання Галичини до Польщі. Автор докладно з'ясовує суперечність цієї постанови з постановою Найвищої Ради 25 червня 1919 р., а також вказує, що договір від 28 червня 1919, про який згадується в постанові Послів про охорону меншостів підписано тоді, коли кордони Галичини визначалися лише лінією Керзона. Цей договір не має на меті Галичину. Також він визнає за фарисейство заяву Польщі щодо автономного режиму в Сх. Галичині, тому що самоврядування трьох окремих воєводств зовсім не те, що автономія цілої Галичини, опріч того закон про автономію ще не запроваджено в життя. Наприкінці він зазначає, як Радянський Союз у своїх нотах протестував проти передачі Галичини Польщі. Стаття проф. М. Лозинського, в якій наводиться низка цікавих міжнародних документів та робиться їх аналіз, має інтерес ще й тому, що питання про Галичину в міжнародних стосунках розроблене дуже мало.

В журналі «Вісник Червоного Хреста» проф. Гладстєрн вмістив декілька статтів, що відносяться до міжнародного права. В статті, — Міжнародня реґляментація війни та Червоний Хрест, він дає нарис розвитку Женевської конвенції, починаючи з 1864 р. Він докладно аналізує зміст окремих пактів конвенції, а також змін, що внесені в 1906 р. Докладно наведена чужоземна, переважно французька література. На жаль, в статті не зазначено як Женевська конвенція переводилася в життя підчас різних воєн.

Ми зустрічаємо ще такі статті того ж автора — в № 6-7 — Боротьба за реорганізацію Міжнар. Червоного Хреста, в № 9 — Організація всесвітніх червоних хрестів, в № 8 — Про протокол про заборону газової та хемічної війни. Статті проф. Гладстєрна являють собою першу частину його праці щодо вивчення норм, які стосуються до війни.

В журналі «Східній Світ», виданні Асоціації Сходознавства, ми теж знаходимо низку статтів, що присвячені міжнародному праву.

Так проф. А. Гладстєрн в статті Европа й боротьба Туреччини

¹⁾ „Черв. Право“, № 23.

за незалежність дає картину розвитку міжнародних зносин Туреччини після Севрської угоди та закінчуючи Лозанською угодою. Він відзначає, як після Севрської угоди, що встановила своєрідний протекторат над Туреччиною, остання, вдало використовуючи суперечності між Англією та Францією, склала з останньою угоду 1921 р. Але на Лозанській конференції Франція порушила свої обов'язки, тому що вона домовилася з Англією, обіцявши їй підтримку на Сході та одержавши від неї підтримку в Рурі. Туреччина хоч і ствердила свій суверенітет, але вона не одержала всього того, на що вона могла сподіватись. Проф. Гладстерн в своєму нарисі широко використовує англійські та французькі твори.

Поруч з юридичними питаннями він розглядає також вплив економічних факторів на розвиток міжнар. стосунків Туреччини, що в значній мірі поживає його працю.

У праці, — Монгольська політика тимчасового російського уряду, проф. Г л а д с т е р н накреслює міжнар. правовий стан Монголії до часів лютневої революції, аналізуючи угоди 1912, 1913 й 1915 рр. та причини, що викликали зміну в стані Монголії. У другій частині своєї статті він спирається на політиці тимчасового уряду щодо Монголії. Він каже, що ця політика була подібною до політики царського уряду, вона була спрямована до збереження *status quo*. Особливо це виявилось в рішучих протестах проти відкриття Хінського банку, що міг би емітувати гроші. Але здійснити свою політику тимчасовий уряд не мав певних засобів. Праця проф. О. Гладстерна написана на підставі архівних матеріалів іркутського генерал-губернатора та комісара.

Проф. Г л а д с т е р н в тезах своєї доповіді, що її було зроблено на з'їзді ВУНАС (Взаємовідносини Китаю з чужоземними державами в європейсько-американській науці міжнар. права), зазначає, що значна частина європейсько-американських вчених відносить Китай до нецивілізованих держав. На їх думку існує глибока прірва між європейською та китайською цивілізацією, тому відносини між Європою та Китаєм не можливі на підставі взаємності. Відносини базуються не на підставі загальних норм міжнародного права, а на підставі конкретних угод. Тим самим вони виправдують нерівноправні угоди, інститут екстериторіальності та інше. Відношення європ.-америк. науки міжнар. права до Китаю — це наслідок ідеалістичного напрямку науки та несвідомого виконання так званого соціального замовлення, яке полягає в тому, що значна частина європ.-америк. науки міжнар. права підводить теоретичний фундамент під політику імперіялістичних держав до Китаю.

Проф. В е л и ч к о, в статті, Турецько-персько-афганська троїста угода, зазначає, що політика колишньої Росії щодо східних країн була значним фактором, що перешкоджав самостійному розвитку міжнародних зносин між ними. Жовтнева Революція скасувала імперіялістичну політику та дала можливість вільного розвитку взаємовідносин цих країн. Величко розглядає різні вияви боротьби англійського імперіялізму проти радянської політики. Він відзначає, що низка політичних угод, що склав СРСР з східними країнами підготувала ґрунт для складання угод між ближньосхідними. Договори 1928 р. не витворюють у точному розумінні оборонного союзу, але це вже не тільки договори про нейтралітет, тому що держави зобов'язуються зробити дружнє втручання, щоб відвернути ворожі виступи других держав на договірну державу; а коли виступ є наявний, то вони зобов'язуються поважати та доброзичливо розглядати становище, що утворилося, щоб приймати рішення відповідні інтересам договірних сторін. Хоча угоди 1928 р. є угоди між двома країнами, але одночасне їх складання та збіг їх текстів доводить, що фактично є троїста угода між Туреччиною, Персією та Афганістаном.

А л е к с а н д р о в у статті, Англія та Єгипет, вивчає взаємовідносини, що склалися між двома країнами після оголошення Англією декларації

18 березня 1922 р. Він знайомиться з національним рухом, скерованим на здобуття незалежності Єгипту та передає зміст проєкту угоди між Чемберленом та Сарват-пашою. Цей проєкт був відхилений єгипетським парламентом. На його думку проєкт є коментарій до декларації 1922 р. Наприкінці він знайомить з останніми подіями. Александров приходить до висновку, що перед Англією стоїть дилема: або частково поступитися своєю програмою в Єгипті, або спираючись на реакційні кола та на свої військові залоги збільшити режим окупації.

Виктор Яновський.

Цивілістична література.

I. В наших оглядах розвитку цивілістичної літератури на Україні за попередні роки, що їх вміщено в цьому ж таки часопису¹⁾, ми накреслили були той загальний напрямок, який позначився в нашій науці.

Не стільки детальне розроблення та ґрунтовне дослідження окремих проблем радянського цивільного права, не стільки поглиблення наукового знання шляхом монографічного студювання тих питань, що давно вже чекають теоретичного тлумачення в науці цивільного права, скільки розгляд та задоволення пекучих потреб щоденного нашого життя, допомога правникам-практикам та законодавцеві стояли в центрі уваги тих авторів, що писали на теми цивільно-правного характеру на протязі минулого року. Законодавство наше продовжувало розгортатися швидким темпом. Тому висвітлення нових законодавчих актів треба відзначити, як перше завдання, що розв'язувалося в нашій літературі.

Далі, з'ясовувалися окремі спірні питання, що їх висувала наша практика вживання законодавчих приписів. Потім окремі автори опрацьовували тези судової практики. Нарешті слід згадати, що значне місце в нашій літературі 1928 року посідали питання перерібки Цивільного Кодексу, систематизації та удосконалення нашого цивільного законодавства.

Як видно з цього загального переліку, різні теоретичні інтереси відбилися на нашій літературі. При перегляді всієї літературної продукції яскраво відчуваємо безпосередній вплив, що його робило практичне життя. Суть нашої літератури залишилася, таким чином, та ж таки, яку ми вже раніш характеризували²⁾. Основний напрямок її розвитку перебуває без значних змін. Але не можна не помітити поширення, розгортання, охоплення широкої низки тем. Найбільше праць надруковано в наших періодичних виданнях, у часописах: «Вестник Советской Юстиции»³⁾ та «Червоному Праві»⁴⁾. Крім цього видано було декілька збірників праць різних науково-дослідчих установ, а також окремих книжок. Оглянемо твори цивілістичного змісту минулого року, без наміру дати тут вичерпливий перелік всього, що видано було за зазначений час.

II. Споміж праць, що їх вміщено в українських правничих часописах, відрізняємо спочатку ті, що за своєю темою висвітлюють питання проєкту Цивільного Кодексу України чи то цивільних кодексів наших республік (III—1), або торкаються окремих законодавчих актів та систематизації чинного законодавства (III—2). Низка тем стосується до питання загальної частини цивільного права (IV), далі права родинного та спадкового (V), речового (VI), права зобов'язань (VII).

III. 1. В 1927 році було почато підготовлення перерібки Цивільного Кодексу України. Було надруковано тези щодо завдання перегляду Цивільного Кодексу та загальну схему майбутнього Кодексу⁵⁾. Як тези, так

¹⁾ Див. «Україна», 1927 р. кн. 3, с. 168 і д. та 1928 р., кн. 4, с. 122 і далі. ²⁾ Пор. «Україна» за 1927 р., кн. 3, с. 168 і д. ³⁾ Двохтижневий часопис НарКомЮсту і Юридичного Товариства УСРР. Рік видання шостий. ⁴⁾ Теж двохтижневий орган НарКомЮсту УСРР. Рік видання третій. ⁵⁾ Див. «В.С.Ю.», 1927. № 18.

і схема свідчили, що задумана робота надзвичайно складна, завдання широке. Майбутній Кодекс має бути Кодексом Господарчих Законів. Він має охопити значно ширше коло правостосунків, ніж ми це маємо в чинному Цивільному Кодексі. Думки, що їх було покладено в основу, виробляючи схему Кодексу Господарчих Законів, висловлює В. І. Слівіцький у своїй доповіді на засіданні Катедри Проблеми Сучасного Права¹⁾. Звичайна річ—така серйозна й важлива проблема викликала різні думки та погляди. Свої точки зору висловив, напр., Б. С. Мартінов, у статті,—Гражданский Кодекс и хозяйственное право²⁾, автор, що чимало уваги віддав вивченню питання щодо характеру господарчого права та майнового обігу в радянському праві³⁾. На цю ж таки тему, написав статтю В. Батаци,—К вопросу о содержании и системе будущего Гражданского Кодекса⁴⁾, а також М.—Еще к вопросу о проекте хозяйственных законов УССР⁵⁾.

Характерні особливості цивільних кодексів інших республік відзначає Ф. В. Дьяков у статті,—Гражданский Кодекс Азербайджанского Советской Республики⁶⁾.

2. Поява нових законодавчих актів завжди становить вимогу до правника: дати інтерпретацію нових правових норм, провести їх аналіз та скласти коментар. Без цієї початкової роботи не можна провадити ніякої дальшої праці над правовими інститутами, що їх встановлює законодавство⁷⁾.

З'ясованню нових законодавчих актів присвятили свої статті: Б. В. Поннов, Новый закон о фирме⁸⁾, Я. И. Рапопорт, Общесоюзный закон об акционерных обществах⁹⁾, С. Ландкоф, Украинский закон о товариществах с ограниченной ответственностью¹⁰⁾.

Автори ці подають огляд зазначених законів, з'ясовують обставини виникнення цих законів та їхню суть.

Н. Наумов проробив цю ж роботу над іншим питанням, а саме—він з'ясовує в своїй статті—Новое горное положение СССР¹¹⁾.

Справа переробки чи то нових проєктів викликала появу статтів—В. Жегелева, О реформе товариществ полного и на вере¹²⁾ та Н. Зильберштейна, К проекту Морского Торгового Кодекса¹³⁾. З нової галузі юридичного знання, т. зв. повітряного права, назовемо статтю В. Ляхтина: Новый проект международной конвенции об ответственности воздушного перевозчика перед пассажирами и грузовладельцами и о воздушно-перевозочных документах¹⁴⁾.

Потреба упорядкування чинного законодавства, що давно вже повстала

з дальшим часом відчувається все з більшою силою, викликала утворення особливої комісії Н. К. Ю. України, завдання якої є систематизувати матеріал чинного законодавства. Юр. Мазуренко звертає увагу на цю справу в своїх статтях: Про систематизацію чинного законодавства¹⁵⁾.

IV 1. Існування в радянському праві галузей права земельного, трудового, родинного, що їм присвячено окремі кодекси, викликає потребу

¹⁾ Пор. «В.С.Ю.», № 2, с. 54 і д. ²⁾ Див. «В.С.Ю.», № 1, с. 1 і д. ³⁾ Див. напр.—Вопросы промышленного права («Материалы второго совещания юрист-консультатов госпромышленности»), 1928, с. 45 і т. д. ⁴⁾ «В.С.Ю.», № 2, с. 33 і д. Див. «В.С.Ю.», № 15—16, с. 451, і д. ⁵⁾ Пор. ще нашу доповідь—Зміст майбутнього Кодексу Господарчих Законів—в Комісії Радянського Права при Українській Академії Наук. «Червоне Право», 1928, № 23, с. 1124 і д. ⁶⁾ «В.С.Ю.», № 2, с. 34 і д.

⁷⁾ Пор. наші зауваження в «Записках Соціально-Економічного Відділу УАН», т. IV, с. IX і д. ⁸⁾ Див. «В.С.Ю.», № 6, с. 161 і д. ⁹⁾ Див. «В.С.Ю.», № 5, с. 135 і д.

¹⁰⁾ Див. «В.С.Ю.», № 19, с. 564 і д. ¹¹⁾ Див. «В.С.Ю.», № 7, с. 196 і д. ¹²⁾ Див. «В.С.Ю.», № 9, с. 262 і д. ¹³⁾ Див. «В.С.Ю.», № 9, с. 258 і д.

¹⁴⁾ По «Матеріалам Секції Воздушного Права Союзу Осоавиахим СССР». Див. «В.С.Ю.», № 14, с. 423 і д. ¹⁵⁾ Див. «Червоне Право», № 6, с. 291 та «В.С.Ю.», № 7, с. 193.

встановити взаємовідносини між цими галузями. Питання, як відомо, складне і спірне в поодиноких випадках, хоч щодо принципового вирішення вже утворилася пануюча думка¹⁾. Частина цього питання торкається Н. П. Р а з у м о в с ь к и й в статті—Взаимоотношения норм земельного и гражданского права²⁾.

В зв'язку з зазначеннями щодо джерел цивільного права слід сказати про праці С. Ф у к с а, в яких він виявляє судову практику: ГКК Верховного суду в 1927³⁾.

В. М. К о р е ц ь к и й подає аналіз цікавого рішення Верховного Суду УСРР 27. II. 1928 в своїй статті—К вопросу о разрешении трудовых конфликтов, возникающих на иностранных торговых судах⁴⁾. Цей же автор написав роботу ширшого значення на важливу тему: Международное хозяйственное право⁵⁾. В цій праці автор розглядає розуміння міжнародного господарчого права та робить спробу встановити схему можливої системи міжнародного господарчого права, накреслюючи дуже широкі рамки цієї схеми.

Тут таки згадаємо про статтю А. Г л а д с т е р н а: Советское право перед английским судом⁶⁾. Автор наводить рішення англійського суду щодо обов'язкової сили договорів страхування, яких було складено у нас до видання декрету радянської влади про націоналізацію страхових підприємств.

2. А. Г л а д с т е р н в коротенькій замітці,—Давность в гражданском праве⁷⁾, торкається важливого питання про те, кому належить право власності на річ, коли позов власника погашений давністю. Автор не вирішує цього питання, зазначаючи лише, що чинний закон має прогалини і потребує корективу щодо повноти та визначеності приписів.

Н. П. К а р а д ж е - І с к р о в у статті,—Публично-правовая давность в решениях арбитражных комиссий⁸⁾, виходить за межі назви своєї праці і розглядає значення та взаємини публічного та приватного права, вживання приватно-правних норм за аналогією для поповнення прогалин публічного права, нарешті—публічно-правову давність у практиці арбітражних комісій. Автор цей студіює теми, якими порівнюючи не часто цікавляться⁹⁾. Напрямок наукових інтересів авторових свідчить про бажання вивчати складні та мало висвітлені в нашій літературі питання.

3. Р. Б а б у н у статті,—К вопросу о правоспособности физических лиц¹⁰⁾, гадаючи, що теорія правоздатності є одна з найменш розроблених у науці права, висловлює свої твердження, щодо зв'язку між розумінням правоздатності та вільності. Автор вважає, що історія не забезпечила нас наявністю такого зв'язку. Він додержується думки, що в змісті цивільної правоздатності можна визначити певні права. На думку автору, необмежена цивільна правоздатність фізичних осіб у нас є ані самоціль, ані соціальний ідеал. Це продукт історичної потреби, характерний для певної доби подолання приватно-господарчого начала, не зв'язаний з дійсним розумінням вільності.

У галузі родинних прав найбільший інтерес викликали аліментацийні питання. І дійсно: аліментацийні справи відіграють у нашій судовій практиці велику роль, кількісно вони численні, по суті вони мають вели-

¹⁾ Пор. П. Стучка, Гражданское право и практика его применения. Тезисы, одобренные секцией права и государства Коммунистической Академии, 1929, с. 9.

²⁾ Див. «В.С.Ю.», № 19, с. 603 і д. ³⁾ Див. «В.С.Ю.», № 4, с. 110 (позовна давність), № 8, с. 239 (право власності). Пор. ще «В.С.Ю.», № 2, с. 39 (Юридические лица), № 3, с. 73 і д. (Недействительность сделок). ⁴⁾ Див. «В.С.Ю.», № 10, с. 299 і д. ⁵⁾ Див. «В.С.Ю.», № 22, с. 664 і д. ⁶⁾ Див. «В.С.Ю.», № 14, с. 426 і д. ⁷⁾ Див. «В.С.Ю.», № 15—16, сс. 454—455. ⁸⁾ Див. «В.С.Ю.», № 19, с. 567 і д. та № 10, с. 602 і д. ⁹⁾ Пор. його ж таки праці: Публичные вещи, вып. I, изд. ирк. секции науч. раб., 1927, с. 77 та Les choses publiques en droit Romain, 1928, 116 сс.

¹⁰⁾ Див. «В.С.Ю.», № 21, с. 630 і д.

чезний вплив у відповідній сфері людських взаємовідносин. В. І. Бошко написав цілу низку статтів на теми родинного права, вони переважно склали його науковий інтерес. Цей автор приділив місце і аліментарним питанням. Назвемо тут такі статті: Голос советской судебной практики по алиментарным делам¹⁾, Аліментаційна правоздатність подружжя в радянському праві²⁾, Аліментарна правоздатність у чужоземному законодавстві³⁾, також, — Аліментарна правоздатність свояків⁴⁾.

Майнові стосунки між подружжям у радянському праві регульовано на перший погляд так просто, що вони, можна було б чекати, не викликатимуть особливих суперечок. Відокремленість майна кожного з подружжя нібито усуває підставу для суперечок. Отже радянське законодавство, як відомо, не залишилося на старих позиціях дореволюційного права. Воно визнає в певних випадках спільність майна подружжя. Подружжя — не чужі люди. Майно, що надбало подружжя вже під час шлюбного свого життя, визнається за спільне майно їхнє⁵⁾. Але оця сама спільність і викликала чимало спірних думок. Висловилися з приводу цього В. І. Бошко, Юридична природа майнових відносин між дружинами⁶⁾, потім В. Вавин, — Имущественные взаимоотношения супругов по Брачным Кодексам РСФСР, УССР и БССР⁷⁾, далі Г. Лаский написав статтю, — Общность прав супругов на домовладениях⁸⁾. Поява цієї статті викликала замітку А. Лужека, — К вопросу о применении ст. 125 Кодекса законов о семье, опеке, браке и актах гражданского состояния⁹⁾. На цю ж тему написано і статтю Е. Меерсона, — Спільність майна дружин¹⁰⁾.

Незарєєстрований шлюб привабив інтерес декількох авторів. Так, В. І. Бошко розглянув цю тему у статті, — Про правність т. зв. фактичного шлюбу на Україні¹¹⁾, Б. Попов у статті, — Единоженство или многоженство¹²⁾. Це ж таке питання в зв'язку з спадкуванням подружжя розгорнуто в статтях М. Гредингера, — К вопросу о праве наследования фактических супругов¹³⁾ та Н. Познанського, — Наследование вдовы при незарегистрированном браке и одновременное наследование двух жен¹⁴⁾.

VI. Не досить значне місце в творчій правній літературі припало на долю речового права. И. Трепицын написав розвідки: Вещность собственности и залога¹⁵⁾ та, Что такое собственные деньги¹⁶⁾. М. Кнебельбаум подає свої погляди щодо права переважної купівлі частки у спільній власності в статті, — Право собственности¹⁷⁾. Д. Квирквелія заходився над питанням цікавим і спірним у науці радянського права у статті, — К проблеме защиты владения¹⁸⁾.

Важливі питання способів набування речових прав¹⁹⁾, суті права державної власності, складні боки заставного права майже залишилися без з'ясування. Теми речового права ще чекають своїх дослідників.

VII. Широка та найважливіша галузь права зобов'язань не викликала до появи особливо великої кількості праць. Найґрунтовніші проблеми залишилися і тут не розв'язані, навіть не порушені.

Н. Ареф'єв торкнувся дуже складного інституту невстойки в

¹⁾ «В.С.Ю.», № 20, с. 599, № 21, с. 631 — «Черв. Право», № 7, с. 345 і д. ²⁾ «Червоне Право», № 15—16, с. 792 і д. ³⁾ «Черв. Право», № 20, с. 986 і д. ⁴⁾ Пор. нашу роботу в «Працях Комісії для Виучування Звичаєвого Права України», в. 2, 1928, с. 429 і д. ⁵⁾ Див. «Черв. Право», № 4, с. 171 і д. ⁶⁾ «В.С.Ю.», № 7, с. 193, № 8, с. 227 і д. ⁷⁾ «В.С.Ю.», № 24, с. 724. ⁸⁾ Див. тут таки «В.С.Ю.», № 24, с. 72 і д. ⁹⁾ Див. «Черв. Право», № 8, с. 400 і д. ¹⁰⁾ Див. «Черв. Право», № 24, с. 1146 і д.

¹¹⁾ «В.С.Ю.», № 18, с. 530. ¹²⁾ Див. «В.С.Ю.», № 5, с. 133 і д. ¹³⁾ Див. «В.С.Ю.», № 11—12, с. 339 і д. ¹⁴⁾ Див. «В.С.Ю.», № 8, с. 229 і д. ¹⁵⁾ Тут таки «В.С.Ю.», № 11—12, с. 343 і д. ¹⁶⁾ Див. «В.С.Ю.», № 10, с. 303 і д. ¹⁷⁾ Див. «В.С.Ю.», № 11—12, с. 345 і д. ¹⁸⁾ Пор. ще розвідку В. Завітневича, «Праці Комісії для Виучування Звичаєвого Права України», вип. 2, с. 107 і д. ¹⁹⁾ Див. В. Завітневич, там таки, с. 117 і д.

зв'язку з прострочкою у своїй статті: Неустойка за просрочку в исполнени договора подряда или поставки (из практики госорганов). Автор наводить судову практику та дає її коротеньку аналізу *).

М. Розенфельд накреслює в статті,—Запродажная на строения¹⁾, правові стосунки, що утворюються в наслідок цього договору.

Складний та важливий договір купівлі висвітлювався дуже не повно в нашій літературі. З'явилася коротенька замітка під назвою—Ставлення вимог з приводу хиб (арт. арт. 196—198 ЦК) Л. Димшиця та М. Розенфельда²⁾, а також стаття К. Берновського під тою ж самою назвою³⁾.

С. Ландкоф приділив увагу надзвичайно важливим у нашому праві т. зв. генеральним договорам у двох статтях: Особенности генерального договора купли-продажи в советском плановом хозяйстве⁴⁾ та Особенности генерального договора комиссии в советском плановом хозяйстве⁵⁾.

Наприкінці згадаємо ще про статті, що стосуються до відшкодування.

С. Арабажин надрукував статтю,—Вина потерпевшего⁶⁾. Це явище викликало чимало труднощів у нашій практиці. Звичайно, питання це тут лише схематично накреслено, складність його, велика судова практика, різні її напрямки та доповнення недостатнього і неповного закону,— все це ставить завдання, яке не можна розв'язати в декількох рядках.

А. Строев у статті,—Обязательства, возникающие из причинения вреда⁷⁾, робить огляд статтів, що надійшли до редакції. Тут згадується про статті И. Трепичина, Плетнікова, Фішмана, П. Г. Крауза, Г. Д. Владимірського, Гостяну, Інохіної.

Добре відомо, які труднощі викликало в судовій практиці вживання правил чинного права щодо відшкодування. Особливо суперечливі питання повстали при встановленні відповідальності державних установ за шкоду, заподіяну неправильними службовими діями урядових осіб.

Л. Дубинський висвітлює де що з цих питань у статті,—До зміни арт. 407 Цивільного Кодексу УСРР⁸⁾. Тепер маємо ці зміни, що передбачалися в проєкті, вже в перетворенні в закон⁹⁾.

VIII. Крім періодичних видань на протязі минулого року вийшло друком декілька збірників праць науково-дослідчих установ.

1. Катедра Проблеми Сучасного Права та Правничий Факультет Харківського Інституту Народного Господарства видали число друге «Збірника Статей»¹⁰⁾. Цивіліста цікавить робота В. П. Кобалевського,—К учению о законе в советском праве¹¹⁾.

Розглянувши деякі теорії, що їх було висунуто в чужоземній та радянській літературі з приводу закону, автор переводить аналізу на матеріялі нашого права і встановлює свої погляди на радянський закон у відміну від підлеглих законові адміністративних актів. Продовження вчення авторого ми подибуємо тепер в його новій книжці з адміністративного права¹²⁾. Не можна не визнати, що ця праця В. П. Кобалевського становить важливий внесок до розуміння закону та адміністративного акту в радянському праві. Бажано було б побачити поглиблення праці авторою та поширення її для висвітлення тих дальших питань, що їх ще не було охоплено його аналізою.

*) «В.С.Ю.», № 13, с. 380 і д.

¹⁾ «В.С.Ю.», № 5, с. 137. ²⁾ Див. «Червоне Право», № 19, с. 919. ³⁾ «Червоне Право», № 21, с. 998. ⁴⁾ «В.С.Ю.», № 23, с. 682 і д. ⁵⁾ «В.С.Ю.», № 24, с. 714 і д.

⁶⁾ «В.С.Ю.», № 13, с. 382 і д.

⁷⁾ Див. «В.С.Ю.», № 24, с. 727 і д. ⁸⁾ Див. «Черв. Пр.», № 11, с. 532 і д.

⁹⁾ В редакції пост. ВУЦВК і РНК УСРР 16 травня 1928 р., «Зб. Уз.», 1928, № 11, арт. 110, та 6 лютого 1929 р. «Зб. Зак.», № 8, арт. 64. Див. також Цив. Код. зі змінами на 1 червня 1929 р. ¹⁰⁾ 1928, с. 162. ¹¹⁾ «Збірник», сс. 5—26.

¹²⁾ В. П. Кобалевский, Советское административное право, 1929, сс. 139, 146. Пор. тепер ще М. Товстоліс, Адміністративні акти «Наукові дослідн та розвідки Комісії Радянського Права», вип. I, с. 63 і д.

В. М. Г о р д о н подав до «Збірника» статтю під назвою.—Кооперативная лавина сделок в торговом обороте¹⁾. Заслужений наш учений зібрав лише матеріял та виготовив замітки щодо питання, зазначеного в назві його статті. У статті коротенько накреслено стан розвитку та деякі риси операції, яку називають *Boule de neige*, *Schneeball*. Редакція правильно зробила, надрукувавши цінні замітки авторові.

С. Л. Ф у к с вмістив у «Збірнику» свою працю.—Право коміссонера выступить самостоятельной стороной *Das Selbsteintrittsrecht des Kommissionärs* по Гражданскому Кодексу УССР (ст. 275¹⁷ ГК)²⁾. Автор вводить читача в передумови розв'язання того завдання, що його він поставив собі. Виникнення кожного господарчо-правного інституту, залежить від цілком точно визначених потреб господарчого розвитку. Відповідність цих потреб інтересам пануючої класи забезпечує інституту законодавче нормування. Така вихідна точка накреслює порядок дальшої роботи. Автор з'ясовує господарче оточення, в якому утворюється та господарча потреба, що її має задовольнити даний інститут, слідує розвиток права коміссонера виступити стороною і робить висновки (негативні) щодо потреби в такому інституті в умовах нашого господарчого ладу. Ретельне студювання задуманої теми, використання доцільно вибраного матеріялу, старанне обґрунтування своїх тверджень дає підставу чекати дальших корисних праць від цього молодого дослідника.

В. М. К о р е ц ь к и й ознайомлює читача з процесом утворення правового нормування світо-господарчих стосунків, що виникають, завдяки появі нових об'єктів господарчої діяльності. У своїй коротенькій статті автор спеціально говорить про—*Международное радиоправо*³⁾. Автор зібрав літературу питання, подав головні факти, що стосуються до виникнення радіоправа, та змалював складні завдання, що виникають при нормуванні зазначених стосунків.

2. У «Записках Одеського Інституту Народнього Господарства», перший том яких минулого року вийшов під назвою «Государство та Право», І. Я. Ф а а с надрукував статтю.—*Отрицательный договорный интерес*⁴⁾. Автор з'ясовує стан питання в літературі, аналізує норми чинного права радянського, зазначає його ухилення від німецького зразку, подає свої зауваження *de lege ferenda*. Не входячи тут в обміркування принципів тверджень авторських, зазначимо, що ця цінна праця допомагає висвітленню багатьох теоретичних питань, що повстають при вивченні радянського цивільного права.

3. Секція Приватного Права Комісії для Виучування Права України видала другий випуск своїх праць⁵⁾. Згадаємо тут про ті праці, що до нас стосуються⁵⁾.

Надруковані в цьому збірнику розвідки стоять у безпосередньому зв'язку з попередньою роботою Комісії. Основне завдання своє учасники збірника вбачали в систематичному збиранні відомостей про українське, тепер чинне, звичаєве право та в його науковому опрацюванні. Найбільшу частину збірника присвячено окремим інститутам українського звичаєвого права. Як зазначено в передньому слові редактора, такий зміст вміщених праць пояснюється станом сьогочасного нашого знання звичаєвого права України. Ще не можна дати нарису українського звичаєвого права в більш-менш закінченому вигляді.

¹⁾ «Збірник», сс. 49—60.

²⁾ «Збірник», сс. 61—91.

³⁾ «Збірник» сс. 123—142. ⁴⁾ «Господарство та Право», «Записки Одеського Інституту Народнього Господарства», т. I, 1928, сс. 205—260.

⁵⁾ «Праці Комісії для Виучування Звичаєвого Права України», за нашою редакцією, 1928, сс. V + 443. Перший випуск виданий був 1925 року від Комісії в цілому її складі, тоді ця Комісія не поділялася на секції. ⁶⁾ Див. ще зазначення, що їх зроблено в бібліографії земельного права.

Одна з важливих ділянок звичаєвого права—це радянське земельне право. Тут і радянський закон посиляється на місцеві звичаї. Тому то Комісія надає земельному праву особливої уваги і це значення звичаєвого права в земельно-правових стосунках відбилосся і на змісті вміщених в збірнику праць. Про ці роботи згадується в іншому місці.

Є. М. Езерський написав змістовну статтю,—Вплив звичаю на судову практику¹⁾. Автор безпосередньо спостерегає практику наших судів, стоїть близько до щоденного вживання звичаєвого права та закону. Він подає нам студії над приймацтвом. Праця насичена свіжим матеріалом. Факти, наведені в статті, важливі і істотні. З них можна буде скористатися для широких висновків, особливо при виготовленні загальної праці з звичаєвого права України.

Вячеслав Камінський на підставі власноручно зібраного матеріалу опрацював питання про—Парубоцькі Громади на Поділлі, як звичаєво-правний інститут²⁾. Він таки написав ще два етюди: Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині³⁾ та Нарис звичаєво-спадкових норм у Вінницькому повіті на Поділлі⁴⁾. В останній праці автор продовжує вивчати спробу кодифікації звичаєвого права переважно в галузі спадкового права. Зібрання, систематизація та оброблення матеріалу звичаєвого права України—є важлива справа. Кожна праця такого характеру наближає нас до того моменту, коли ми зможемо почати обробку українського звичаєвого права в цілому.

Василь Завітневич зібрав відомості про—Первісні способи набуття права власності за звичаєвим правом с. Замість на Прилуччині⁵⁾.

В зв'язку з зазначеними працями можна згадати про нашу роботу,—До питання про виучування народнього права України⁶⁾. В цій нашій праці ми намагаємося виявити, яку цінність теоретичну та практичну становить вивчення звичаєвого права. Беручи за відправний пункт матеріали українського звичаєвого права сімдесятих років минулого століття, ми стежимо за дальшим розвитком звичаєвого права, з'ясовуємо дальші зміни, його значення поруч з законом і для законодавства та накреслимо низку питань, що їх слід науково вивчити.

М. Товстоліс надрукував чотири праці з історії українського звичаєвого права. Автор—відомий дослідник історії нашого права—і тут зробив цінні доповнення нашого знання про минуле звичаєве право. Ці статті: Спільна власність за звичаєвим правом України⁷⁾—тема, над якою давно вже працює автор, далі,—Про знахідку за звичаєвим правом України⁸⁾, Розуміння застави в звичаєвому праві України⁹⁾, та нарис спадково-правних стосунків села Прохорів на Чернігівщині під назвою,—З минулого¹⁰⁾.

Студії над теорією звичаєвого права знайшли свій вираз в двох змістовних та цікавих працях. Борис Язловський ретельно та тонко опрацював важливе методологічне питання,—Репрезентативна метода та студії над звичаєвим правом¹¹⁾. Олександр Добров виготовив нариси з теорії джерел права та надрукував першу частину цієї праці,—Правоутворення без законодавця¹²⁾. Автор дає огляд розвитку теорії звичаєвого права, аналізує чинність звичаєвого права, розглядає його конститутивні ознаки, з'ясовує сьогочасний стан звичаєвого права в різних країнах та значення його в Радянському Союзі.

ІХ. З числа праць, що їх видаю окремими книжками назвемо такі:

М. І. Мітіліно, Торговельне право радянських республік¹³⁾.

Які вимоги можна поставити для наукової книжки, що має обслугову-

¹⁾ Див. «Праці», сс. 231—270. ²⁾ Див. «Праці», сс. 89—106. ³⁾ Там таки, сс. 150—167. ⁴⁾ Там таки, сс. 125—149. ⁵⁾ «Праці», сс. 117—124. ⁶⁾ Праці, сс. 416—440.

⁷⁾ «Праці», сс. 1—24. ⁸⁾ Там таки, сс. 25—39. ⁹⁾ Там таки, сс. 40—61. ¹⁰⁾ Там таки, сс. 271—293. ¹¹⁾ Там таки, сс. 195—230.

¹²⁾ Див. «Праці», сс. 294—415. ¹³⁾ Курс для ВУЗ'ів, Харків, 1928, сс. 468.

вати студенство наших ВиШ'ів в їх праці над вивченням юридичної дисципліни зазначеної галузі?

Потрібно, щоб підручник давав наукове висвітлення тої матерії, яка увіходить до даної галузі знання. Лише в цей спосіб підручник може допомогти вивченню науки.

Щоб теоретично вивчити та подати в науково опрацьованому викладі певну частину дійсності доводиться упорядкувати весь матеріал, що стосується до обраної та визначеної галузі знання. Систематизуюча тенденція має набути в підручнику для ВиШ'ів найглибшого виразу. Система є одна з головних підвалин для підручника. Тільки завдяки вдало обраній системі можна уявити учневі будову наукового знання і засвоїти напрямок дальшого розвитку науки.

Підручник для ВиШ'ів не може охопити весь зміст науки. Це було б ненаукове ставлення до справи. Потрібно, щоб підручник ознайомив учнів з проблематикою даної галузі знання, щоб він накреслив провідні думки, відкрив розуміння наукової методи, що своєрідна для даної науки. Цієї мети можна дійти послідовністю мислення, логічною витриманістю провідних думок, постійним розгортанням обґрунтування, протиставленням своїх власних думок іншим поглядам. Ця вимога викликає потребу в притягненні апарату джерел та літератури.

Такі риси мають характеризувати підручник для ВиШ'ів.

Книга проф. Мітіліно свідчить, що автор розуміє своє спеціальне завдання. Вдало збудовавши план, автор досить добре його виконує. Не переобтяжуючи пам'яті учнів дрібними фактами, він висовує головні моменти, що характеризують ті а чи інші інститути торговельного права. Свої тверження автор обґрунтовує теоретичними підставами і бере їх в оточенні практичних засад, що дає змогу авторові уникнути абстрактної відірваності від сьогочасної дійсності. Нарешті—автор наводить чималу бібліографію і тим полегшує справу дальшої роботи для тих, хто не хоче обмежитися елементами даної науки, а прагне поглибити й поширити свої знання та виробити власні погляди¹⁾.

Е. Кельман у книжці,—²Советское право перед иностранными судами²⁾, зібрав рішення чужоземних судів. Цей збірник становить доповнення іншої праці авторової, що її видано було друком позаминулого року³⁾. Матеріал, поданий у книзі, частково був зібраний самим автором на підставі перших джерел. Частково рішення, наведені тут, вже було опубліковано раніш. Автор додає до деяких рішень свої примітки. В кінці книги наведено й радянську літературу, що стосується до даної матерії. На жаль, матеріал вже на час видання був застарілий. Але як відзначення певного етапу в розвитку тих питань, що до них стосуються наведені рішення, книжка зберігає своє значення⁴⁾.

Я. Канторович, Основные идеи гражданского права, с предисловием проф. Ал. Малицкого⁵⁾. В цю книгу увійшли, головним чином, старі статті Канторовича, що їх було надруковано на протязі 1906—1917 в різних дореволюційних правничих часописах. Ці статті становлять основу, автор доповнив їх, змінив частково, додав посилання на нове законодавство. Теми, які обрав автор,—найважливіші, життєві, повні інтересу. Еволюція ідеї права власності, право зобов'язань в історичному розвитку, проблема договірної вільності, воля та проява волі, цивільна провина, випадок та непереможна сила, проблема причинного зв'язку неможливість

¹⁾ Пор. ще зауваження, що їх зроблено в рецензії С. Вильнянського, «В.С.Ю.», 1928, № 5, с. 156 і д. та Н. Наумова, «Червоне Право», 1928, №№ 15—16, с. 799 і д.

²⁾ Юрид. Изд. НКЮ УССР, 1928, сс. 118. ³⁾ Советское Право за рубежом, 1927. Див. рец. В. М. Корецького, «В.С.Ю.», 1927, № 9—10, с. 383.

⁴⁾ Пор. ще рец. П. Трублаєвича, «В.С.Ю.», 1928 р., № 19, с. 582 і д. та С. Крилова, «Червоне Право», 1928 р., № 22, с. 1088. ⁵⁾ Юрид. изд. НКЮ УССР, Харків, 1928 р., сс. 309.

виконання, відшкодування моральної шкоди, права виключні, проблема спадкування—ось неповний перелік трактованих автором тем. Автор взяв проблеми найскладніші. За сьогочасним станом науки цивільного права опрацювання цих проблем становить величезні труднощі. Перемогти їх може лише той, хто добре теоретично озброєний. Автор подав низку гарно написаних етюдів, легких, навіть блискучих. Але вони, ці етюди, не відбивають поглиблених сьогочасних шукань цивілістики. Книжка змальовує стан, який уже пережила цивілістика. Як нарис минулого, вона цікава, і її з приємністю прочитає той, хто хоче ознайомитись з деякими загальними питаннями цивілістики. З принциповими поглядами авторовими не легко погодитись, та вони і не є одноманітні і витримані.

На кінці згадаю ще про переклади статтів чужоземних вчених та правників у виданні: проф. Э. Лямбер, др. Г. Фройнд, Иностранная критика Советского Гражданского Кодекса. Редакция и очерк проф. С. Ландкофа¹⁾. Праці закордонних учених правників, особливо такого знавця порівняльного правознавства як Едуард Лямбер, дуже цікаві. Правда, уявлення чужоземних авторів про наше право не можуть бути повними. Їм залишається невідоме те оточення, в якому здійснюється радянське право. До того ж, у той час, коли Лямбер і Фройнд писали про Цивільний Кодекс, не було ще розвиненої судової практики, а відомо яку присутню роль має судова практика для розуміння закону²⁾. За час існування Цивільний Кодекс чимало змінився. Досить згадати новелі біжучого року. Таким чином статті Лямбера та Фройнда можна вважати за застарілі. А в тім технічні зауваження чужоземних вчених-правників зберігають свою важливість усупереч тому, що зазначає редактор перекладу в своєму критичному вступі³⁾.

Ми закінчили наш огляд. Можна було б його ще доповнювати тими а чи тими окремими статтями, замітками, навіть окремими виданнями. Але тут ми не можемо поставити собі завдання дати всі вичерпливі відомості щодо правничих праць минулого року. Вже з наведеного, на нашу думку, видно, який характер має українська цивілістика нашого часу.

Життєва потреба вживання права настирливо вимагала розв'язання багатьох питань чинного права. Тут полягало основне завдання, що з більшим а чи меншим успіхом в окремих випадках розв'язувала наша цивілістика. Про неї не можна сказати, що вона, захопившись вивченням права, забула про життя⁴⁾. Щільний зв'язок з практикою відчуваємо майже в кожній статті. Не мертві формули, а рухливі живі соціальні стосунки були в центрі уваги нашої літератури⁵⁾.

Добре відомо, що право, як об'єктивне соціальне явище, не може вичерпуватися нормою або правилом, будь воно записане, а чи то незаписане⁶⁾. Для наукового висвітлення права недостатньо ознайомитися з нормативним змістом законодавства. Потрібно з'ясувати, чи перетворюється та як саме перетворюється воно в житті, які є дійсні правові стосунки. Одним із засобів для цього є вивчення судової практики, другим—безпосередні спостереження здійснення права—цього складного процесу⁷⁾.

¹⁾ Юрид. Изд. НКЮ УССР, Харьков, 1928, с. 87. ²⁾ Див. нашу роботу,—Приватне Право та студіювання його в новітній зах.-евр. літературі, «Записки Соц. Екон. Відділу», т.т. II—III, с. 346, т. IV, с. X.

³⁾ Див. цит. працю, с. 16 і д. та рецензію Є. Кельмана, «Вісник Радянської Юстиції», 1929 р., № 5, с. 160. ⁴⁾ Пор. Ludwig Spiegel, Gesetz und Recht, S. 25.

⁵⁾ Пор. думки, висловлені у П. И. Стучки, Курс Советского Гражданского Права, I, с. 130 та А. К. Стальгевича, Пути развития советской правовой мысли, с. 70 і д.

⁶⁾ Див. Е. Пашуканис, Общая теория права и марксизма, 1927 р., с. 42 і д.

⁷⁾ Цю працю провадить систематично Комісія Звичаєвого Права Української Академії Наук, Комуністична Академія та декілька науково-дослідчих, особливо краєзнавчих, організацій. Пор. доповідь А. Крицмана,—Анализ крестьянского двора, і обговорення її на конференції марксо-ленінських науково-дослідчих установ в квітні місяці 1929 року. «На аграрном фронті», 1929, № 7, с. 96 і д. № 8, с. 83 і д.

Ігноруючи судову практику, ми ставимо себе під загрозу відійти від правової дійсності.

Вивчаючи судову практику, в багатьох випадках можна без особливих труднощів помітити, що вона не завжди відповідає закону. Висновкам практики легко можна було б протиставити точний текст закону або доводи логіки. Але досить взяти ті чи інші правила закону в оточенні їх вживання, щоб помітити силу тих обставин, що впливають на вживання закону.

Неніві, часто запозичені правові правила набувають нового змісту в нашу переходову добу¹⁾. З цього видно, яку вагу мають дослідження судової практики, а ми відзначили, що останній приділялося чимало місця. Інтерпретація закону, його неповнота, протиріччя в законодавстві викликають значні труднощі для вживання²⁾. Отже не лише відсутність закону але й наявність багатьох законів, мінливість їх, постійна зміна надзвичайно ускладнюють справу. Поява закону іноді зовсім не сприяє з'ясуванню права. Воно могло бути ясне в судовій практиці до появи закону. Щождо гіпертрофії закону, то від неї страждає нарешті й сам законодавець³⁾.

Коли взагалі в правових питаннях не легко знайти математично точне вирішення, то надмірна численність законодавчих актів утворює серйозну перешкоду для знання та для свідомого користування правовими правилами⁴⁾. Вона унеможлиблює застосування приписів закону в практиці життя⁵⁾.

Складність нашого законодавства безумовно відбилася на напрямку нашої літератури. Потреба задовольняти найпекучіші вимоги життя, розв'язати найважливіші питання практики, допомогти пристосуванню закону, це залишилося завданням цивілістики. Глибша науково-теоретична обробка матеріалу нашого цивільного права, монографічне висвітлення, більш повне та ґрунтовне, багатьох його інститутів та укладення в наукову систему є дальше завдання, що його має здійснити наша цивілістика в майбутньому.

Арнольд Кристер.

Цивільний процес.

Головне завдання, яке стояло на протязі 1928 року в наших судових установах.—це спрощення та поліпшення судопереведення та судового апарату. Отже в галузі цивільного процесу в низці робіт, що їх вміщено на сторінках «Вестника Советской Юстиции» та «Червоного Права», головну увагу зверталось на обміркування тих засобів для усунення хиб та тяганини, які помічаємо при розгляді цивільних справ.

1. В нашій статті,—Спрощення цивільного процесу («ВСЮ», № 13, с. 375) ми висловлюємося за скасування інституту позаочного судопереведення, за доцільність оголошення у складних справах попереду резолюцій з наступним вирокіом,—за усунення повторного виклику та допиту свідків при розгляді справ по суті після скасування вироків; за доцільне визнаємо т. зв. підготовче судопереведення у формі переведення допиту свідків та інших повірочних дій одноособово членом суда або нарсуддею, а також

¹⁾ Див. Сталькевич, с. 69 і д.

²⁾ Пор. Walter Burchard, Die Lücken des Gesetzes und die Gesetzesauslegung, S. 9 і д. Його ж такж: Die Organisation der Rechtsgemeinschaft. Untersuchungen über die Eigenart des Privatrechts, des Staatsrechts und des Völkerrechts S. 105 і т. д. Тут і дальша література питання. Пор. ще François Gény, Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif. Essai critique, 2 ed. 1919, П. 74 і д.

³⁾ Не без гумору зазначає Н. Reichel, Gesetz und Richterspruch. s. 49. Es ist mit dem Gesetzmachen zuweilen nicht anders als mit Schuldenmachen; ein zugestopftes Loch öffnet zwei neue.

⁴⁾ Про щодо цього П. И. Стучка, Гражданск. Право и практика его применения, с. 9.

⁵⁾ Див. ще щодо цього Н. Sperl, Lehrbuch der Bürgerlichen Rechtspflege, I, s. 4.

висловлюємо думку щодо реконструкції касаційної інстанції в напрямку припущення подавати до розгляду нові документи та інші докази.

2. А. Петров у статті,—До питання про спрощення цив. процесу («ВСЮ», № 19, с. 566), заперечує в деяких частинах проти зауважень наших, та зазначає, що припустимість подання нових доказів в касаційній інстанції буде мати в наслідок не спрощення, а ускладнення процесу: щож до т. зв. підготовчого судопереведення, то він гадає, що доцільно підготовчі дії покласти на сторони, зобов'язавши їх подавати всі докази не пізніше першого судового засідання.

3. Л. Дубинський (До спрощення цивільного процесу, «ВСЮ», № 13, с. 393) дає докладний огляд матеріалів, що їх надіслано до редакції «ВСЮ» в справі спрощення процесу. Автор висловлюється за недоцільність передачі дрібних справ (ціною до 25—50 карб.) на розгляд сільрад: підготовче судопереведення одноособово членом суда або нарсуддею, може несприятливо відбитися на активності нарсасідателів при розгляді справ; скасування позаочного судопереведення треба визнати за бажане, оскільки це прискорить розв'язання судових справ та усуне іноді штучну тяганину, яку провадять сторони, користуючись цим інститутом; оголошення по справах спочатку резолюції, а потім мотивованого вироку автор визнає за недоцільне, оскільки вирок, що його оголошується сторонам, повинен мати змістом всебічне та мотивоване розв'язання справи. Щодо поширення функцій касаційної інстанції, то автор приєднується до тих судових діячів (Грішин, Фрейдкіс, Кулнар'юв), які визнають, що перевірка доказів в касаційній інстанції може ускладнити цивільний процес та перетворити цю інстанцію в апеляційну; але одночасно автор висловлюється й за надання касаційній інстанції права вносити зміни в судові вироки на підставі «фактичних висновків, яких дано судом I-ої інстанції». Щодо участі третіх осіб в процесі, то автор визнає за бажане обмеження вступу третіх осіб та прирівняння побічного вступу третьої особи до становища головної сторони у процесі.

4. Т. Зайцева (До спрощення і змін ЦПК, «Ч. П.», № 11, с. 542) висловлюється за поширення арт. 35 ЦПК про звільнення дрібних позовів від судових оплат—на позови ціною до 25 карб.; автор висловлюється також за те, щоб відповідно арт. 45 ЦПК було встановлено певні внески на поштові витрати по справах, оскільки це сприятиме усуненню тяганини при переведенні справ; за думкою автора заяви про поновлення реченців доцільно було б розв'язувати одноособово нарсуддею, а не колегіально в судових засіданнях (арт. 63 ЦПК); за недоцільне визнає автор і внесення в судові засідання на затвердження постанов нарсудді про забезпечення позовів; він гадає, що в зв'язку з житловою кризою доцільно було б доповнити арт. 187 ЦПК вказівкою про неприпустимість переводити залобіжне виконання по справах про виселення з житлових приміщень; зазначений в арт. 181 тижневий реченець для подання заяв про додаткові вироки треба, на думку автора, збільшити; право скасування присудів в порядку арт. 254 ЦПК треба надати пленуму окрсуду, а не залишати виключно за Найвищим Судом; окремі скарги (249 арт. ЦПК) доцільно було б розглядати для усунення тяганини без виклику сторін; арт. 240 ЦПК, що обмежує подачу пояснень на касаційні скарги тижневим реченцем, на думку автора, є нежиттєвий, а тому підлягає скасуванню.

5. Т. Фрейдкіс (Про спрощення ЦПК, «Ч. П.», № 11, с. 545) висловлюється за доповнення арт. 43 вказівкою на звільнення від судових оплат позовів, що походять з карних справ; на погляд автора,—засвідчення довіреностей від селян доцільно покласти на сільради. Щодо права 3-х осіб вчиняти самостійні позови аж до остаточного розв'язання справи в касаційному порядку, то на думку автора, арт. 171 ЦПК треба викласти в такій редакції, що звільняє цю інстанцію від непитомих їй функцій першої інстанції.

6. Л. Дубинський (До перегляду і спрощення ЦПК, «Ч. П.»,

№ 15—16, с. 724) спиняється на недостатній регламентації в чинному кодексі питання про мирові угоди (арт. 210), про зустрічний позов (арт. 81), про припинення переведення справи за неявкою сторін, про вступ 3-х осіб, запобіжне виконання, оскарження позаочних присудів та доповнення їх касінстанцією; одночасно автор дає освітлення цих питань в комісії по спрощенню судопарату при НКЮ.

7. Т. Островський (31-й арт. ЦПК, «Ч. П.», № 8, с. 408) висловлюється за зміну цього арт. в тому напрямку, щоб на позовних заявах, яких суди не приймають через невідсудність, викладались мотивовані резолюції та заяви з цими резолюціями повертались заявникам з об'явою про порядок оскарження.

8. Л. Дубинський (До перегляду касаційної системи оскарження присудів, «Ч. П.», № 9, с. 437)—визнає за неприпустиме ускладнення чинної системи касаційного перегляду судових вироків будь-якими принципами апеляційної системи; з приводу ж обмеження касаційного оскарження пропонує залишити право оскарження лише за певними категоріями осіб та установ, коли ціна позову не перевищує 300 або 500 карб.

9. Т. Хоменко (108 та 119 арт. ЦПК, «Ч. П.», № 11, с. 549) зупиняється на пристосуванні зазначених артикулів в судовій практиці та гадає, що без згоди сторін суд не має права стосовно до арт. 108 ЦПК припинити допит свідків.

10. Т. Штейнберг (Арт. 2 ЦПК, «Ч. П.», № 11, с. 547) торкається ролі прокуратури у цивільному процесі й висловлюється за те, щоб залишити за прокуратурою у випадку, коли вирок набрав законної сили право не тільки опротестувати присуд в порядку арт. 254 ЦПК, але й вступати в справу на правах сторони, порушуючи клопотання про поновлення речення для подачі касаційного протесту відповідно арт. арт. 62—64 ЦПК.

11. Т. Гнилиця (Арт. арт. 224 та 225 ЦПК, «Ч. П.», № 11, с. 554) торкається розв'язання нарсудами т. зв. безспірних справ про встановлення часу народження громадян; посилаючись на велику тяганину, автор висловлюється за те, щоб ці справи передати до органів З. А. Г. Стану.

12. Т. Гітерман (Про касаційні скарги по цивільних справах, «Ч. П.», № 7, с. 359) пропонує удосконалення порядку подачі касаційних скарг.

13. Л. Дубинський (До зміни арт. 254 ЦПК, «Ч. П.», № 11, с. 555) висловлюється за те, щоб встановити певний термін для порушення прокуратурою протестів про скасування вироків, що набули законної сили.

14. М. Шарпов (Арт. 118 ЦПК, «Ч. П.», № 17, с. 818) зупиняється на порядку збирання та одержання доказів по цивільних справах і зокрема—на активній ролі суду в цьому питанні.

15. Л. Дубинський (Чергові завдання прокуратури по судово-цивільному наглядові, «Ч. П.», № 10, с. 485) дає низку статистичних даних щодо участі прокуратури в різних стадіях процесу та одночасно дає практичні зауваження щодо умов, за яких слід заявляти протести на суд. вирок.

16. Т. Корженевський (Про відсудність справ, що впливають з договору простого т-ва, «Ч. П.», № 18, с. 873) подає думки щодо п. «в» арт. 23 ЦПК, висловлюючись за доцільність передачі справ простого товариства на розгляд нарсудів.

17. Л. Дубинський (Позаочний присуд у чинному ЦПК, «Ч. П.», № 1, с. 10) приводить низку міркувань що «свідчать про потребу залишити процесуальний інститут відклику на позаочний присуд»¹⁾.

18. Т. Кууск (Про позаочний присуд, «Ч. П.», № 5, с. 265) висловлюється за те, щоб у випадку неприйняття відклику сторона позбавлялася права подавати касаційну скаргу.

¹⁾ Пор. вище ч. 3.

19. Т. Чухреї (Про позаочний присуд, «Ч. П.», № 5, с. 266).
20. Л. Дубинський (Роля прокуратури в радянському цивільному процесі, «Ч. П.», № 19, с. 905 та № 20, с. 952) дає історичний огляд законодавства щодо участі прокуратури в радянському процесі на протязі з 1921 р. до останнього часу, та аналізує участь прокуратури на підставі арт. арт. 2, 12, 172, 244, 252 та 254 ЦПК.
21. Т. Шаралов (Арт. 271 ЦПК і аліменти, «Ч. П.», № 21, с. 1015) висловлює свою думку щодо недоцільності пристосування порядку повернення стягання на майно відповідача на підставі арт. 271 ЦПК у випадках, коли стягання аліментів повертається на майно члена селянського двору, або двору в цілому.
22. Т. Цесенштейн (Миріві в позовах на будинки, що підлягають денационалізації, «Ч. П.», № 23, с. 1111) визнає, «що мирову, за якою один із претендентів за сплату вибуває з процесу, не можна вважати за відступку прав на державний будинок і звідси прийти до висновку, що така мирова протизаконна».
23. Л. Дубинський (Про обов'язковість для третіх осіб вироків, що набули законної сили, «В. С. Ю.», № 15—16, с. 446) висуває низку практичних думок щодо зазначеного в назві питання.
24. Т. Фрейдкіс (Про обов'язковість вироків, що набрали законної сили, для третіх осіб, «Ч. П.», № 21, с. 1012), не погоджуючись з висновками т. Дубинського¹⁾, наводить своє міркування щодо цього питання.
25. Т. Корженевський (Протоколи судових засідань, «Ч. П.», № 11, с. 550) висловлюється за зміну арт. 111. Практика майже всюди ігнорує цей арт., а права сторін захищає арт. 112, що надає сторонам право подавати свої зауваження на протоколи. 26. Проти цього погляду т. Корженевського заперечує т. В. П. («Ч. П.», № 11, с. 552).
27. Шаркевич (Про протоколи судових засідань, «Ч. П.», № 24, с. 1170) висловлюється за доцільність складання протоколів судових засідань при безпосередній участі нарсудді.
28. Т. Зайцева (Чи підлягають оплаті каскарги по справах, що впливають з кримінального процесу, коли їх розв'язано у цивільному суді за ініціативою кримінального суду, «В. С. Ю.», № 1, с. 16) висловлюється за те, що шільгу звільнення цих позовів від судових видатків треба поширювати лише на потерпілого.
29. Юр. К—ський (Амнестія й цивільний позов у кримінальному процесі, «В. С. Ю.», № 5, с. 190) гадає, що на інтереси потерпілого амнестія не повинна впливати, а тому висловлюється за з'ясування цивільним судом усіх обставин карного вчинку, що ним заподіяно збитки.
30. Л. Дубинський (Забезпечення позову у формі заборони дій, «В. С. Ю.», № 11—12, ст. 341) робить висновок, що забезпечення позовів у зазначеній формі не суперечить нашому чинному Цив. Проц. Кодексові.
31. Цесенштейн (Чи припускається за кредитором залишати право забудови в порядку арт. 315 Ц. П., «В. С. Ю.», № 9, с. 268) пропонує для усунення непорозумінь при застосуванні арт. 315 до права забудови змінити редакцію, ст. 82 ЦПК. •
32. Т. Зайцева (Про розстрочку судми на підставі уваги до арт. 35 ЦПК, «В. С. Ю.», № 6, с. 180) з'ясовує судову практику до арт. 35 ЦПК та подає зауваження до неї.
33. Т. Кусиков (Право порушувати справи про неспроможність, «В. С. Ю.», № 18, с. 534) знайомить з практикою РСФРР у цьому питанні на підставі постанови з 31. XII. 1927 р. про неспроможність.
34. І. Рабин (Про стягання судового при замиренні сторін, «Ч. П.», № 22, с. 1060), посиляючись на неясну редакцію двох ухвал Найвищого Суду в цьому питанні з 9. XII. 27 р. (спр. ч. 4654) та з 18. I. 28 р. (спр. 284), висловлюється за те, що при замиренні сторін залізваний повинен

¹⁾ Див. п. 23.

сплатити на прибуток держави, чи повернути позивачеві судове мито з суми мирової угоди.

35. С. Корженевський (Арт. 239 ЦПК, «Ч. П.», № 22, с. 1061) заперечує проти зміни редакції 239 арт. ЦПК в напрямку неприпустимости надсилки каскарги аж до впливу реченця для касац. оскарження та подачі пояснень супротивною стороною.

Ми навели низку праць в галузі цивільного процесу. Як бачимо в центрі уваги стояли питання удосконалення, реорганізації нашої цивільної процедури. Дискусія з приводу цього розгорталася дуже жваво і безперечно в наслідок її краще з'ясовано чимало важливих питань нашого цивільного процесу.

Олександр Бутовський.

Адміністраційне право.

В царині адміністраційного права та науки, що його виучує, рік 1928, порівнюючи з минулими, являє помітну різницю. Так, з 1 лютого на Україні переводиться в життя Адміністраційний Кодекс. За своє завдання він має забезпечити зміцнення революційної законности в галузі адміністраційній, а також надання певної системи правилам, що регулюють діяльність адміністраційних органів влади.

Адміністраційний Кодекс, що являє спробу зібрати до купи всі найважливіші адміністраційні закони, викликав після свого видання низку статтів, що їх вміщено в «Червоному Праві» та «Вестнику Советской Юстиции» за 1928 р.

Не можна передовсім обминути статті І. К. Сухоплюєва під титулом,—Адміністраційний Кодекс УСРР («Ч. П.», № 1, сс. 1—5). Як безпосередній співробітник у працях комісії для видання Кодексу, т. Сухоплюєв дає докладний нарис праці комісії щодо вироблення проєкта Адміністраційного Кодексу та остаточної його редакції. В цій статті автор подає зміст самого Адмін. Кодексу та з'ясовує його значіння для української людности та для органів адмінвлади, зазначаючи тут позитивні досягнення і передовсім його завдання, щоб зміцнити революційну законність. Той самий автор у статті,—Судова відповідальність за порушення обов'язкових постанов («Ч. П.», № 6, сс. 300—304), торкається дуже складного питання про судову відповідальність за порушення обов'язкових постанов. Він, спиняючись на тлумаченні ст. 72, доходить до висновку, що АдмінКодекс дуже спростив питання про взаємини поміж обов'язковими постановами та Кримінальним Кодексом, і через це цей останній втратив ту гостроту, яка існувала до видання нового Карного Кодексу. Звертаючи увагу на витлумачення точного розуміння згаданого артикулу АдмінКодексу, автор визнає за потрібне видавати обов'язкові постанови щодо правопорушень, які передбачає цей артикул: інакше кажучи тільки за наявністю такої постанови, що містить в собі відповідну санкцію, можливо застосовувати арт. 72 АдмінКодексу в тому розумінні, щоб встановити не судову, а адміністраційну відповідальність.

Таке тлумачення арт. 72 АдмінКодексу викликало зауваження деяких практиків. Так Пашківський у статті,—Деякі зміни з адміністраційної практики («Ч. П.», № 18, сс. 868—870), зазначає, що арт. 72 Адмін. Кодексу передбачає низку незначних злочинів, до яких застосовуються засоби адміністраційного впливу порядком не судовим, а саме адміністраційним, при чому ніяких обов'язкових постанов для застосування арт. 72 складати не доводиться.

У цей же таки самісінський артикул автор вважає за доцільне запровадити додаток до змісту 31 арт. Кодексу.

Знов же таки т. Григор'їв, ґрунтуючись на власних практичних спостереженнях, визнає за доцільне змінити арт. арт. 74, 75 і 77 АдмінКодексу в тому напрямку, що замість слів: «районові виконавчі комітети»

у всіх випадках треба розуміти: «районові адміністраційно-міліцейські відділи» (№ 21, сс. 1010—1011).

До часткового тлумачення згаданого артикула (72) Кодексу, а саме п. «т» звертається і І. Сухоплюєв у праці під титулом, — Явное недо-разумение (з приводу п. «т» арт. 72 Адмін. Кодексу, «В. С. Ю.», № 20—28, сс. 607—608). Так, даючи відповідь з приводу порушеного т. Маранцем питання про тлумачення арт. 72 Адмін. Кодексу у зв'язку з постановою ВУЦВК і РНК У С. Р. Р. від 27 липня 1927 р. («В. С. Ю.», № 17, сс. 511—512), він зазначає, що після видання постанови ВУЦВК та РНК від 4. IV. 1928 («Вісті», № 99 і «С. У. УСРР», № 9, с. 84) всі сумніви щодо п. 7 арт. 72 Адмін. Код. втрачають усяку підставу.

У статті, — Зламання правил про торгівлю горілкою («Ч. П.», № 24, сс. 1164—1165), т. Гиттер спиняється на тлумаченні п. «е» арт. 72 Адмін. Кодексу, при чому висловлюється за потребу застосувати у цьому випадку арт. 135 Кримін. Кодексу.

Нарешті треба згадати і про статтю Сухоплюєва. — Обов'язкові по-станови («Ч. П.», № 2, сс. 54—59). Тут автор докладно з'ясовує питання про те, яким саме вимогам повинні відповідати обов'язкові постанови, а також в чому саме вони повинні бути відмінні від закону, спиняється на тлумаченні п. 13 інструкції НКВС і НКФ РСФРР від 19 травня 1927 року, з приводу цього полемізуючи з т. Власовим.

З низки статтів, що торкаються організації адміністраційних установ, варт згадати про статті У. С.—ко з приводу тлумачення арт. 57—Поло-ження про сільраду, а також т. Годя про, — Кривосвідчення в сільрадах при розв'язанні земельних справ і т. Борисова, — Про нагляд за про-токольними постановами сільрад, де визнає Борисов за доцільне запро-вадити нові форми такого нагляду (№ 23, сс. 1113—1114; № 24, сс. 1167—1168). Знов же у ст., — Про переведення судово-виконавчих чинностей сільрадами, т. Айзенберг спиняється на з'ясуванні питання про суть повноважень сільрад у цій царині та докладному тлумаченні інструкції, яку з цього приводу видано (№ 9, сс. 459—462).

Питанню, що тісно зв'язане з ученням про адміністраційну юстицію, присвячує т. Готліб статтю, — Скарги на адміністраційні органи влади та порядок їх вирішення (№ 8, сс. 396—400). В цій статті автор з'ясовує порядок подачі таких скарг, суть обов'язків прокуратури в цій царині, зачитовуючи відповідні закони. На жаль, проте, автор не звернув уваги на існування спеціальних артикулів Адмін. Кодекса, що торкаються по-рушеного питання, і не додав про них своїх міркувань (арт. 520—528).

В статті, — Записи актів громадського стану та подвірні реєстри, т. Угнівий між зазначеними актами робить зіставлення і з'ясовує істотну різницю між ними з погляду наслідків, що їх вони викликають, і при цьому визнає законодавчу регламентацію подвірних реєстрів (№ 22, сс. 1062—1063) за недостатню.

В царині права житлового, яке являє частину права адміністраційного, з-поміж низки статтів належить спинити увагу на статті проф. Хмель-ницького, — О жилищных примирительно-конфликтных комиссиях («В. С. Ю.», № 19, сс. 568—569). Автор спиняється на розгляді змісту постанов ЦВК і РНК УСРР від 26. IV. 1928 р., при чому вважає за доціль-не змінити ґрунтовно деякі його пункти, принаймні наприклад через вст-ановлення визначних реквізитів для посідання посад викладачів і членів комісій, через скасування обмеження представництва сторін в комісіях.

В статті, — Анулювання денационалізації домобудівель («Ч. П.», № 21, сс. 1011—1012) т. Мельників спинає увагу на значенні функцій ци-вільного суду в справах розв'язання питання про скасування актів за денационалізацію будівель, оскільки кримінальний суд встановлює зло-чинні дії підчас переведення денационалізації, а також про наслідки ану-лювання актів за денационалізацію.

Т. Цесенштейн в своїй статті,—Миріві в позовах про будинки, що підлягають денационалізації («Ч. П.», № 23, сс. 1111—1112), ставить до розв'язання питання: чи мають претенденти, що зверталися до суду із своїми вимогами щодо будинку, який підлягає націоналізації, закінчити свої суперечки мировою, і, сплативши один претендент одному, вийти із процесу? Це питання він розв'язує позитивно.

Так само т. Пашківський у статті,—Про компетенцію міських рад в справі виселення з приміщень (№ 23, сс. 1115—1116) визнає редакцію п. «а» арт. 3 постанови ВУЦВК'а і РНК від 31 серпня 1921 р. про виселення громадян з житлових приміщень за неясну. Він подає висновок, що таке виселення припустимо наявністю постанов адмін. відділів, що їх стверджує не тільки Президія Виконкому, але й Міська Рада.

Щождо праць з адміністраційного права, які мають характер не часописних статтів, а окремих видань, то за втішне явище треба вважати видання підручника з адміністраційного права для студентів ВиШ'ів (і урядових осіб адміністрації)—підручника, якого склав проф. О. Ф. Євстихіїв під титулом,—Основи радянського адміністраційного права.

Своїм змістом підручник цей є відновлення першого видання тієї самої книжки автора під титулом.—Основи советского административного права, виданої ще року 1925, з приводу якої ми мали приємність подати своєчасно свої думки¹⁾.

Відміна цього останнього видання полягає в тім, що працю, яку видано р. 1928, написано українською мовою. Щождо змісту, то тут ми маємо розширення матеріялу, а саме: запроваджено нові відділи—про «відокремлення публічно-правових взаємін (§ 57)», про «межі застосування норм приватного права в галузі адміністраційного права (§ 58)», про «позашкільне виховання й навчання (§ 91)» і про «відповідальність держави за втрати (§ 102)».

Порівнюючи з попереднім виданням, особливість цього підручника становить те, що в ньому зацитовується чинне радянське законодавство останнього часу: при чому автор взяв на увагу при своєму викладанні також і адміністраційний кодекс, як джерело радянського адміністраційного права. Завдяки цьому, в підручнику останнього видання ми не подибуємо анахронізмів, які можна було помітити у попередньому виданні. До безперечних позитивних рис книжки треба зарахувати й те, що автор широко й вичерпливо використав літературу адміністраційного права взагалі—і радянського зокрема.

В зв'язку з цим, що автор у своїй праці не обмежується тільки загальною частиною курсу адміністраційного права, а присвячує майже сто сторінок (§ 69—104) з'ясуванню питань особливої частини, все те, що ми сказали про нього вище, дає ґрунт, щоб передбачати, що підручника проф. Євстихієва чекає якнайширше розповсюдження поміж тих кол радянського громадянства, для вжитку яких його складено.

Микола Товстоліс.

Земельне право.

Земельне питання було завжди в центрі уваги наших провідних і керівних органів радянської влади. Перебороти труднощі на аграрному фронті завжди було невідкладною проблемою в реконструкції нашого народнього господарства, бо від того, як розв'язати її, залежить існування всього трудящого населення. Відсталість сільського господарства від темпів розвитку інших галузей нашого народнього господарства поставила завдання усунути нерівномірність між збільшеними потребами нашої промисловости, робітничої кляси та бідняцько-середняцьких мас на продукти сільського господарства і тією загальною продукцією, що її дає нам на сьогодні сільське господарство. Одною з причин цієї відсталости й нерівномірности

¹⁾ «Техніка, Економіка і Право», 1926, № 1(7), сс. 186—188.

сільського господарства є його роздрібненість, розпорошеність і натуральний характер господарювання.

Провідною засадою Земельного Кодексу 1922 року і дальших його змін було надати права трудового землекористування з метою розвитку виробничих сил нашої країни окремим і індивідуальним землекористувачам та їхнім об'єднанням, сприяючи переходові цього індивідуального господарства до усуспільнених форм обробки землі. Оскільки за тих часів доміантна форма землекористування була приватним індивідуальним господарюванням, розвиток продукційних сил сільського господарства відбувався непляново, стихійно. Пляновий і піднесений розвиток промисловости скоро перегнав і став у диспропорцію із продукцією сільського господарства. Перед країною повстала найсерйозніша потреба перебудови сільського господарства на основі поширення усуспільненого сектора в сільському господарстві, де продукційні сили можуть пляново розгортатися і йти в ногу із загальним темпом розвитку всього народнього господарства та задовольняти його потреби.

Певна річ, що законодавець, задовольняючи потреби економічного життя країни, не міг не відбити в своїй законодавчій політиці процес перебудови сільського господарства й не закріпити законодавчими актами ці заходи радвлади.

Таким законодавчим актом і були «Основні засади землекористування та землевпорядкування СРСР», видані згідно з конституцією СРСР.

Навколо трьох проєктів «Основних засад землекористування та землевпорядкування»—I) проєкт в редакції, що її ухвалила комісія законодавчих пропозицій при РНК СРСР, II) проєкт РадНарКому РСФРР, що його зладив і опрацював НарКомЗем РСФСР і нарешіті III) проєкт в редакції, ухваленій в комісії законодавчих пропозицій при РадНарКомові БСРР—розгорнулася широка дискусія не тільки з приводу того, які саме загальні норми земельного права має містити в собі союзний закон про землекористування та землевпорядкування, а й з приводу внутрішнього змісту цих норм та їхнього спрямовання.

В наслідок цієї дискусії 1927 року випущено від Аграрної Секції Комуністичної Академії збірник статтів, доповідей та матеріалів про основні засади землекористування та землевпорядкування. За теми для дискусії були: 1) принципи націоналізації землі, 2) усуспільнення хліборобства, 3) розвиток продукційних сил, 4) община в радянському аграрному законодавстві, 5) суб'єкти прав на землекористування, 6) порядок трудового землекористування, 7) хліборобське господарство, тощо. Ми не будемо розглядати окремих дуже важливих уміщених там статтів та матеріалів, бо це не становить нашого тут завдання, лише відзначимо, що вони прислужилися великою мірою новому, пізніше виданому, основному законі про землекористування та землевпорядкування і значно змінили не тільки зміст норм проєкту, а й їхнє спрямовання, давши в ньому місце новим положенням.

На підставі цих основних засад землекористування та землевпорядкування республіканські уряди повинні ухвалити новий Земельний Кодекс, що всіма сторонами сприяв би розвиткові тих форм землекористування, які своєю соціально-економічною природою дозволяли б запровадити принципи кооперування та механізації сільського господарства і були б новим шляхом розвитку його в напрямку поглиблення плянового регулювання та соціалістичного господарювання.

Ось коротенький зміст принципів законодавчо-аграрної політики нашого уряду, що збуджували думку нашого радянського вченого і практика протягом 1928 року.

Із окремих видань 1928 року слід відзначити коментар, що його уклали М. Гершонов і Є. Кельман. 27 липня 1927 року ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову «Про зміну й доповнення Земельного Ко-

дексу»¹⁾),—отже автори, задовольняючи потреби життя, взялися до перерібки перших двох видань свого коментаря. Практична важливість цього коментаря збільшилася тим, що життя покликала розв'язувати переважну частину земельних справ сільради. Певна річ, що членам сільради, що взялися вперше до виконання таких важливих обов'язків судді-урядовця, книга ця стала у великій пригоді. Автори багато доклали сил і подали не тільки своє тлумачення того, а чи того артикулу, а й думки інших авторитетних осіб, що висловлювалися в пресі з приводу окремих питань земельного права. Крім того в коментарі використано велику судово-земельну практику Особливої Колегії Вищого Контролю в Земельних Суперечках і вміщено майже увесь найновіший директивний та нормативний матеріал.

Свого часу ми мали нагоду на сторінках преси²⁾ вітати видання цього коментаря й там відзначити деякі помилки й хиби, тому тут удруте говорити про них не будемо.

Один із авторів коментаря до Зем. Код. УСРР, а саме проф. М. Гершонов написав підручник для юридичних курсів та самоосвіти під назвою,—Земельний Суд, що є другим переробленим виданням,—Земельного Суду, видання 1925 р. В цій книжці автор на ґрунті законодавчого й нормативного матеріалу в приступній для низового земробітника формі висвітлив особливості судово-земельного процесу, використавши і ті норми із Ц. П. К., що ними керуються і органи розв'язання земельних суперечок.

Як хибу цієї книжки слід уважати те, що автор майже в усіх розділах говорить про порядок розв'язання земельних суперечок в судово-земельних комісіях, і не взявся до аналізу інструкції для розв'язання земельних суперечок в сільрадах, а цього, здавалося б, ніяк не можна було обминути.

Оглядаючи правничу літературу із земельного права за 1928 рік, не можна обминути «Праць Комісії для Виучування Звичайного Права України» за редакцією проф. А. Кристера, в яких висвітленню земельно-правових норм приділено чимало місця. І це цілком природня річ, бо сам законодавець деяким звичаєво-правним нормам в зем. законі надає чинної сили.

Із окремих присвячених земельному праву праць цієї збірки слід відзначити статтю проф. М. Гершона, —Селянський двір з погляду радянського земельного права і місцевих звичаїв, його ж статтю,—Зміни Земельного Кодексу УСРР, мою статтю,—Позви про поновлення порушеного землекористування, В. Камінського,—Нарис звичаєво-спадкових норм селянства у Вінницькому повіті на Поділлі, Є. Єзерського,—Вплив звичаю на судову практику і проф. А. Кристера,—До питання про виучування народнього права України.

Окремі статті із земельного права друкувалися в періодичних виданнях, в журналах «Червоне Право» та «Вестник Советской Юстиции». Обидва вони—органи НКЮ УСРР. Статті ці мають практичний характер. Окремих науково-дослідницьких статей протягом 1928 року не з'явилося.

Важливіший друкований матеріал, уміщений у журналах «Червоне Право» і «Вестник Советской Юстиции», можна розподілити так:

- а) Право трудового землекористування та земле-
впорядкування.

В. Завітневич, Охорона фактичного землекористування, «Червоне Право», № 10.
В. Завітневич, рецензія на Коментар до Зем. Кодексу УСРР проф. М. Гершона і Є. Кельмана. «Ч. П.», № 10. **Запорожченко**, Про фактичне землекористування, «Ч. П.», № 12. **В. Жуковський**, Про 25, 217³ і 219 арт.арт. Зем. Код., «Ч. П.», № 12. **С. Корженевський**, Про вивласнення будівель с.-г. призначення, «Ч. П.», № 12. **В. Даданов**, Чи підлягає відібранню утаєна від оподаткування земля, «Ч. П.», № 12. **А. Дудник**, Про відобрання неоподаткованої землі, «Ч. П.», № 18. **В. Завітневич**, доповідь «Право трудового землекористування в секції Аграрного

¹⁾ «Збірник Законів УСРР», 1927 рік, № 40—41. арт. 180.

²⁾ Див. журн. «Червоне Право», орган НКЮ УСРР, № 10 за 1928 рік, с. 526.

права при Комісії Радянського Права ВУАН, «Ч. П.», № 20. **В. Дадаков**, Прокурорський нагляд та постанови сільрад у порядку арт. 25 Зем. Код., «Ч. П.», № 21. **Юр. К—ський**, О неправильном применении 26 ст. Зем. Код., «Вестник Сов. Юстиции», № 1. Проф. **В. Бошко**, рецензія на Коментар до Зем. Код. УСРР проф. М. Герлонова та проф. Є. Кельмана, «В. С. Ю.», № 9. **А. Луговец**, Еще о применении 26 ст. Зем. Код., «В. С. Ю.», № 10. **П. Балицький**, О давности в Земельном Праве, «В. С. Ю.», № 10. **Д. Квірелія**, К проблеме защиты владения, «В. С. Ю.», № 11—12. **П. Балицький**, О закономерности землепользования, «В. С. Ю.», № 20. **А. Шебалін**, Общие начала землепользования и землеустройства, «В. С. Ю.», № 21, 22. **Фрейдкіс**, О давности в земельном праве, «В. С. Ю.», № 21.

б) Трудове хліборобське господарство.

Землянський і Бабенко (дві статті), Як тлумачити арт. 82 та 208 Зем. Код., «Ч. П.», № 1. **О. Махайлина**, Виділ чи дарування, «Ч. П.», № 2. **І. Рабун**, До статті: Виділ чи дарування, «Ч. П.», № 4. **Х. Фрейдкіс**, До тлумачення уваги до 67 арт. Зем. Код., «Ч. П.», № 12. **М. Рузин**, Увага до арт. 67 Зем. Код. та її прикладання, «Ч. П.», № 12. **Вільнер**, Як тлумачити арт. арт. 82 та 208 Зем. Код., «Ч. П.», № 12. **Д. Линницький**, Ще про поділ майна двору, «Ч. П.», № 12. **М. Запорожець**, Про справляння аліментів з члена с.-г. комуни. **З. Колесник**, Майно особистого користування члена двору, «Ч. П.», № 17. **З. Чухрей**, Про увагу до 67 арт. Зем. Код., «Ч. П.», № 18. **В. Галатте та В. Дейнека**, Поділ майна в селянському дворі, «Ч. П.», № 20. **Янушевич**, Арт. 75 Зем. Код., «Ч. П.», № 21. **М. Угнівий**, Записи актів громадського стану та подвірні реєстри, «Ч. П.», № 22. **В. Бобровицький**, Ще про поділ майна двору, «Ч. П.», № 22. **В. Янушевич**, До тлумачення уваги до арт. 67 Зем. Код., «Ч. П.», № 22. **І. Бойченко**, Про поновлення в правах члена двору, «Ч. П.», № 22. **Ю. Поссевін**, Неподільність селянських господарств, «Ч. П.», № 23. **С. Маргуліс**, Арт. 66 і увага до арт. 67 Зем. Код., «Ч. П.», № 23. **Ю. Поссевін**, О членстве в селянском дворе, «В. С. Ю.», № 1. **Е. Пржевалінський**, Примечание к 67 ст. Зем. Код., «В. С. Ю.», № 1. **Ф. Некрасов**, К вопросу об объединении и слиянии крестьянских дворов, «В. С. Ю.», № 2. **В. Тимченко**, 82 ст. Зем. Код., «В. С. Ю.», № 2: **Я. Аронсон**, О пределах правомочий домохозяина крестьянского двора, «В. С. Ю.», № 3. **Е.**, К вопросу о правах «стариков» при разделе, «В. С. Ю.», № 3. **Е.**, Предел алиментарной ответственности сельского двора, «В. С. Ю.», № 5. **А. Віслоцький**, 2 часть ст. 75 Зем. Код., «В. С. Ю.», № 6. **Зародзев**, О толковании прим. к ст. 67 Зем. Код., «В. С. Ю.», № 6. **С. Цінеман**, Временный член крестьянского двора, «В. С. Ю.», № 10. **О. Нууси**, Подсудность семейных разделов, «В. С. Ю.», № 11—12. **Б. Комаровський**, 399 ст. Гражд. Код., 67 и 76 ст.ст. Зем. Код., «В. С. Ю.», № 11—12: **Фрейдкіс**, Прим. к 76 ст. Зем. Код. и хозяйственная целесообразность, «В. С. Ю.», № 13. **Разумовський**, К вопросу о пределах полномочий домохозяина крестьянского двора, «В. С. Ю.», № 15—16. **А. Луговец**, Можно ли распространить Трудовой Кодекс на с.-х. двор, «В. С. Ю.», № 15—16. **С. Блюмнін**, О временном членстве в крестьянском дворе и трудовом праве, «В. С. Ю.», № 15—16. **В. Янушевич**, Завещание в крестьянском дворе, «В. С. Ю.», № 17. **Кр. К—ський**, Об усыновлении примаков, «В. С. Ю.», № 17. **І. Вільковський**, О праве члена крестьянского двора на иск в случае нарушения интересов двора, «В. С. Ю.», № 18. **Н. Угнівий**, Записи актов гражданского состояния и подворные списки, «В. С. Ю.», № 19. **И. Мокрий**, Коллизия 76 и 90 ст.ст. Зем. Код., «В. С. Ю.», № 21.

в) Органи розв'язання земельних суперечок та судово-земельний процес.

Воблий, Перша спроба судової роботи сільрад, «Ч. П.», № 1. **Т. Запорожченко**, Про передачу справ, підсудних нарсудам, на розгляд у сільради, «Ч. П.», № 12. **А. Дудник**, Про передачу земельних справ у Нарсуди, «Ч. П.», № 12. **В. Тимченко**, Земельні справи в сільрадах, «Ч. П.». **В. Федорів**, Про права земорганів ліквідувати земгромади, «Ч. П.», № 17. **А. Криштопа**, Про поширення прав РСЗК, «Ч. П.», № 17. **Д. Серпухович**, Ще про скасування РСЗК, «Ч. П.», № 17. **Ф. Іванек**, Судова робота сільрад, «Ч. П.», № 17. **І. Рабін**, Про раціоналізацію Судземкомісій, «Ч. П.», № 18. **М. Зубач**, Арт. арт. 11 і 15 інструкції про сільради, «Ч. П.», № 19. **Корженевський**, Земельні суди, «Ч. П.», № 19. **К. Солуха**, Оскарження цив. вироків за 25 арт. Зем. Код., «Ч. П.», № 19. **З. Чухрей**, Про раціоналізацію судземкомісій, «Ч. П.», № 20. **О. Мельников**, Підсудність справ про поділ селянського господарства, «Ч. П.», № 20. **Ф. Чумало**, Чи час ліквідувати судземкомісії, «Ч. П.», № 23. **К. Петров**, Про права земорганів ліквідувати земгромади, «Ч. П.», № 24. **Г. Пасевич**, Примирение сторон по инструкции о порядке рассмотрения земельных дел сельсоветами, «В. С. Ю.», № 5. **М. Цибульський**, Ст. 220 Зем. Код., «В. С. Ю.», № 5: **К. Разумовський**, О порядке рассмотрения земельных споров в сельсоветах, «В. С. Ю.», № 9. **Б. Аменіцький, М. Садовський і Дорфман**, О порядке рассмотрения сельсоветами земспор, «В. С. Ю.», № 15—16 (три статті). **В. Янушевич**, О порядке рассмотрения земельных споров, «В. С. Ю.», № 19. **М. Цибульський**, Некоторые неточности в инструкции о порядке рассмотрения зем. дел сельсоветами, «В. С. Ю.», № 19. **Н. Разумовський**, О примирении сторон по инструкции сельсоветам, «В. С. Ю.», № 21.

Василь Завітневич.

Критика, звідомлення, обговорення.

З новіших праць про Слово о полку Ігоревім.

1. В. Ф. Ржига, *Композиція Слова о полку Ігореве*, „Slavia“, 1925, seš. I, ss. 44—62.

Після досить цікавих міркувань про те, що сам автор Слова о полку Ігоревім розумів свій твір як пісню, а не як повість, В. Ф. Ржига робить спробу з'ясувати загальний склад Слова, його структуру і композиційні прийоми. На його погляд, ціла пам'ятка складається з прелюдії (заспів), головної частини й фіналу (закінчення). Прелюдія має таку схему: 1) роздум поета про те, як почати свою пісню, 2) згадка про Бояна, 3) спроба почати оповідання і 4) звернення до Бояна й приклади Боянових заспівів. Головна частина розподіляється на три менших складових частини: перша—похід Ігоря з його сумними наслідками; друга—сон Святослава й поклик до князів; третя—плач Ярославни і утеча Ігоря з полону. Нарешті фінал—містить у собі два розділи: у першому автор нагадує приспів (цитату) Бояна і висловлює радість з приводу повернення Ігоря, а у другому—проголошує славу молодим князям. Щодо структури Слова, то тут ми бачимо з одного боку послідовне пристосування принципу трьохчасткового розділу, а з другого—дивну художню закінченість, не тільки внутрішню, логічну, але й зовнішню, формальну (рефрени, заспіви, приспіви, поклики і т. п.). Всупереч поглядам Потебні й Франка, В. Ф. Ржига стверджує, що Слово—єдиний, суцільний художній витвір: це—«редкая художественная драгоценность, состоящая из тончайшей поэтической филиграни в оправе рефренов и запевов, с самоцветными камнями вставок песен о прошлом, с бесценными жемчужинами Плача Ярославны и причитания русских жен». Цілком можливо припустити, що назва твору («Слово о плъку Игореві, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова»), хоч і давня, належить не авторові, а комусь з його сучасників.

2. В. Ржига, *До тексту Слова о полку Ігоревім*, „Науковий Збірник за рік 1927“, ss. 12—13.

Розвідка В. Ржиги торкається двох місць у Слові: «Тогда при Олзѣ Гориславличи сѣяшется и растяшеть усобицами; погибашеть жизнь Даждь-Божа внука»... і 2) «...свивал славы оба полы сего времени». Щодо першого уривка, то він, на думку дослідника і на перекір думкам Потебні, Барсова і В. М. Перетца,—зовсім не потребує ні виправлення, ні нового розділення слів. При всіх трьох предикатах («сѣяшется», «растяшеть», «погибашеть») суб'єктом є слово «жизнь»,—і подане місце можна перекладати так: «Тоді, за Олега Гориславича, засівалась, зростала усобицями й гинула власність Даждь-божого внука». Так само, як у першому виданні, цей уривок читається і в відомому приписові на Апостолі 1307 р.

Треба залишити без ніяких поправок,—гадає автор,—і вираз Слова «свивая славы оба полы сего времени», а не читати замість «славы»—«славію», як пропонують Буслаєв, Тихонравов, В. Мілер і В. М. Перетц.

3. Проф. М. К. Грунський, Питання про автора „Слова о полку Ігоревім“, „Юбілейний Збірник на пошану академіка Д. І. Багалія“, К., 1927 р., сс. 439—446.

Що має за мету ця стаття, які «головні думки», проводить автор,— досить важко відповісти. Проф. Грунський торкається багатьох питань, що так або інакше зв'язані з Словом, але назва її повинна б бути не «Питання про автора Слова о полку Ігоревім», а скоріш—«Питання про Слово о полку Ігоревім».

4. Проф. М. Грунський, Форма та композиція „Слова о полку Ігоревім“, „Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН“, кн. XVIII, 1928 р., сс. 1—24.

Після критичного перегляду літератури про формальну будову Слова (особливо докладно автор зупиняється на праці проф. Сіверса „Das Igoelied“), проф. Грунський прийшов до таких висновків:

I. Текст Слова дійшов до нас у такому покаліченому вигляді, що не можна думати про послідовний поділ на вірші цього тексту—цьому перешкоджає не тільки зовнішній бік, але й внутрішній.

II. Спроби реконструювати Слово та поділити його на вірші тим для нас цінні, що показують цілковиту неможливість при розподілі Слова на вірші провести одну наче лінію. Ці спроби викривають перед нами дійсно ритмічну сторону Слова, але ритм виявляється різними шляхами.

III. Дослідники, що працювали над питаннями про форму Слова та намагалися дати первісну картину твору, дозволяли собі цілу низку таких змін у Слові, яка з наукового боку зовсім неприпустима.

IV Зовсім недоцільні спроби реконструювати попередні списки Слова, не зробивши перш за все докладнішої аналізи пам'ятки щодо її мови та ортографії». (с. 24).

Деякі завваження автора майбутній дослідник, напевне, використає.

5. В. М. Перетц, З приводу статті проф. Грунського, „Зап. Історично-Філологічного Відділу ВУАН“, кн. XIX, сс. 351—52.

Стаття проф. М. Грунського викликала невеличку відповідь акад. В. М. Перетца.—На думку акад. Перетца, «вивчати мову «Слова»—це річ неможлива. Можна ж і треба вивчати мову Мусін-Пушкінського списку, оскільки вона точно відбилася у виданні 1800 р. та Катерин. копії. Ледве чи можна вагатися—і професор мовознавець повинен знати це—що мова давньої пам'ятки й пізнішого її списку, навіть «покаліченого», можуть бути багато не тотожні...».

6. Д. В. Айналов, Сон Святослава в Слове о полку Ігореве, „Известия по русскому языку и словесности“, 1928 р., т. I, кн. 2, сс. 477—482.

Проф. Д. В. Айналов пропонує виправити два «темних» місця у Слові: 1) «бѣша дѣбрь Кисаню» і 2) «нѣ се зло княже ми не пособіе». Щодо першого місця дослідник справедливо зауважує, що виправлення Владимиrowa, Корша і Лонгинова «не менее темны, чем самый текст Слова» і окрім цього «не оправдываются возможной транскрипцией» (с. 479). Звертаючи увагу на те, що в рукопису XVI в. літера «б» могла скидатися на «с», автор висловлює гадку, що замість «бѣша» треба читати «сѣша» і «босуви врани възграяху у Плъсньска на болони, сѣша дѣбрь Кисаню и несошася къ синему морю». Таким чином Святослав бачив, як звечора почало «граять воронье», потім воно сіло у Кисанську дѣбрь і звідти полетіло до синього моря (сс. 479—80)¹⁾. Щодо другого загадкового ви-

¹⁾ Треба додати, що на певну недолідність читання „бѣша“ звернув увагу акад. С. С. Голубинський і виправив „бѣша“ на „бѣжа“: „Я видѣлъ во снѣ, что по загородью Плесенска бѣжала дѣбрь Кисаню и что не могъ я сослать ея („не сошлю“) къ синему морю, т. е. на ея дѣйствительное мѣсто“ („Ист. русск. церкви“, I-1, сс. 866—67, примеч.).

разу, то в оригіналі, на думку дослідника, його написано без поділу на окремі слова: «неосезлокняжеминшособіе», цебто: «но се зло, княже, минеть по собѣ» («собѣ» замість помилкового «собіе»). «Дружина— коментує проф. Айналов — откликаєсь на порыв бодрости князя, утешает его тем, что зло, причиненное ему Игорем и Всеволодом, не вечно, пройдет само по себе и забудется» (с. 482). До такого розуміння цього місця схилився Лонгінов, що пропонував читати: «но се зло, княже, мине...». Заслуговує на велику увагу загальний принцип дослідника— не допускати жодного примусу над текстом пам'ятки і не порушувати «правильности чтения ни одной буквы в этом тексте» (с. 481).

7. **Н. В. Шляков**, *Боян*, „Известия по русскому языку и словесности“, 1928 р., т. I, кн. 2, сс. 483—98.

Стаття М. В. Шлякова має на меті розвинути та уґрунтувати погляд на Бояна, як на історичну особу, «отца наших поэтов», що дійсно існував і складав пісні «старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарѣза Редеду пред пълкы касожьскими, красному Романови Святославичю» (с. 483). Шляхом цілої низки різних міркувань, досить оригінальних та дотепних, хоч і не дуже довідних, автор пробує визначити час життя Бояна («родился не позже 1006 г... и умер ок. 95 лет от роду»), його походження («Тмутараканец, дружинник, но едва ли Козарин или Касог»), товариство, до якого він належав, а також вплив на пісні Бояна «восточной народной поэзии Кавказа» (сс. 488—90). Щодо слідів Боянових пісень, то їх треба шукати у літописних оповіданнях про поєдинок Мстислава Володимировича із Редедю і про боротьбу його з Ярославом Володимировичем (порівн. Лаврент. літ. під 6530 і 6532 р.р.). Між іншим М. В. Шляков торкається «самого темного места Слова о полку Игореве» (с. 491): «Рекъ Боянъ и ходы на Святъславля... Олгова коганя хоти». Замість «и ходы на» дослідник пропонує читати «грудыня», а замість «Олгова»—«Ольгови»: «Сказал Боян, певец и гордыни (величия) Святослава старого, времени Ярослава, Олегу: когане, хоть и тяжело тебе, голова, без плеч, но плохо и телу без головы» (с. 492).

Слову о полку Ігоревім присвячено також три статті в «Сборнике статей в честь академика А. И. Соболевского»: П. В. Булычев, К палеографическому изучению «Слова о полку Игореве»; Ф. И. Покровский, Ярослав «Осмомысл»; В. Н. Перетц, «Слово о полку Игореве» и исторические библейские книги. (Про них див. в окремій рецензії на цей збірник).

Дмитро Абрамович.

Slovesnost Slovanů. Napsal Frank Wollman (Slovane. Kulturni obraz slovanskeho sveta, dil II), Vesmir, Praha, 1928, сс. 264.

З рік тому одмітив я¹⁾ появу першого тому сеї малої енциклопедії слов'янознавства: „Slovane. Kulturni obraz slovanskeho sveta“, що розпочало празьке видавництво Vesmir за підмогою чеського міністерства освіти, під загальною редакцією професора Празького університету Мілоша Вейнгарта. Тепер відзначу вихід другого тому, присвяченого слов'янській літературі. Плян книжки такий: творчість мітична (сс. 5—8); культура церковно-слов'янська і західно-слов'янське письменство феодальної доби (сс. 9—27); реформація, гуманізм, католізація, барок (сс. 28—51); усна епіка і лірика (сс. 52—63); відродження просвіщенної доби (сс. 64—76); романтичне відродження (сс. 77—128); тенденційний реалізм (сс. 129—159); романтичний синтез і космополітизм (сс. 160—177); сучасна література (сс. 178—232); післяслово (сс. 237—239); бібліографія (сс. 237—250).

¹⁾ „Україна“, 1928, кн. IV с. 134.

Можна б спорити щодо цього плану—але він кінець кінцем не має великого значіння супроти незвичайно малого розміру всіх цих розділів аж до XIX віку. Що тут споритись, коли перед-християнську творчість вложено на 4 сторінках, а усній творчості дано 12? Вісімнадцятий вік займає теж 12 сторінок. Поділивши се на 6 чи 7 національних літератур—що дістанеться кожній? кілька побіжних уваг! Можна сильно сумніватися в доцільності такого підручника. Що він може дати? Ні конкретних фактів, ні докладних загальних характеристик—бо все таки автор хилиться до деталізації—старається подати як більше ймень, титулів, фактів. Але вибір їх при такій малій простороні стає випадковим і суб'єктивним. Навіть в «сучасній літературі» цілком випадковий вибір імен і фактів. Особливо впадає в очі те, що відведене тут українській народності: в начерку «ідей доби» рівно 10 рядків (с. 184), що згадують про Львівську «Зорю», «Наукове Товариство ім. Шевченка» «засноване за ініціативою Ол. Кониського в 1893 р.» (!) і «Літературно-Науковий Вістник». Стільки! До Української Академії Наук не дійшло—що ж казати за інше! В огляді «творчості» на двох неповних сторінках коротко обговорена творчість Коцюбинського, Кобилянської, Стефаніка, Винниченка (Леся Українка лишилася в попередній добі: романтичного синтезу і космополітизму). Кількома словами охарактеризовані М. Чернявський, Л. Яновська, Семанюк, Яцків, Турянський, Олесь, Лепкий, Черкасенко, М. Вороний, В. Пачовський. Буквально лише згаданий Тичина і більше нема!

Бібліографія теж дуже скупа, неповно зібрана і позбавлена всяких аднотацій—в такому підручнику цілком необхідних.

Завдання підручника цілком не осягається при таких малих розмірах. При тім матерія занадто складна, щоб її можна було скільки небудь добре обробити одним пером.

М. Грушевський.

Michał Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, wydanie czwarte uzupełnione, Warszawa—Kraków, Gebethner i Wolf, 1927, два томи, 296 + VI + 332 сс. + 2 мапи.

Поява першого видання „Dziejów Polski“ Бобжинського в 1877 р. викликала чималу сенсацію в науковому світі. Це була перша критично оброблена цілість польської історії, що давала зовсім оригінальну синтезу результатів тодішнього стану наукових дослідів над минувшиною польського народу і польської держави. Прийняла її з повним признанням польська критика, хоча історіографія автора не дуже погоджувалася з пануючими серед польської суспільности поглядами на історичну роль Польщі; апробувала її й закордонна критика, а переклади, пороблені на російську і чеську мову, були проречистим доказом визначного успіху. В 1881 р. вийшло друге польське видання цієї книжки, в 1887—90 р. третє, а тепер по дальших 40 літах, немов у 50-літній ювілей першого, появилася четверте видання.

Ми не беремося тут рішати, наскільки авторові вдалося в цім новім виданню опанувати і вихіснувати велику літературу польської історії, яка наросла за цих 40 літ, що минули від появи третього видання, та на скільки він потрапив з цієї літератури витягнути нові висновки для своєї синтези. Це полишаємо польській критиці; вона вже почала висловлюватися у цій справі, наразі доволі негативно (див. K. Piotrowicz і D. J. Feldmann, *Z pow'odu czwartego wydania „Dziejów Polski“ M. Bobrzyńskiego, „Przegląd Polski,“ maj, 1928*). Зазначимо лише, що основними рисами історіософії Бобжинського у попередніх виданнях його „Dziejów Polski“ були: 1) переконання про необхідність і єдиноспасенність для Польщі сильної монархічної влади і в наслідок цього висла-

влювання володарів, котрі до сього стреміли (Болеслава II, Мешка Старого, Степана Баторія) та безоглядне осуджування цих чинників (вельмож), які монаршу владу старалися ославити; 2) погляд, що головним винуватцем упадку і роздорів давньої Польщі була сама польська суспільність та що звалювання сеї вини на заборчість і захланність сусідів є історично неоправдане, а з національно-політичного боку шкідне. Першу рису автор тепер де в чім ослабив, затушкував, що виявляється хочби й у відмінній стилізації заголовків поодиноких уступів, котрі в попередніх виданнях мали форму категоричних осудів, а тепер подані у нейтральнішій стилізації (прим. уступ 2-ий II-го тому мав досі заголовок: „Słaba i krótkowidząca polityka Zygmunta I gubi posłannictwo dziejowe narodu i wytwarza anarchję“—а тепер сей заголовок звучить: „Zygmunt I. Pokój za każdą cenę“; уступ 3-ій мав досі заголовок: „Zygmunt III marnuje owoce wielkiej gracy Stefana Batorego“—а тепер: „O monarchję“ і т. д. (Друга риса залишалася незмінна, і навіть у кінцевих замітках („Uwagi nowe“) автор наново її підкреслює й обороняє проти замірів Бальцера і „варшавської“ школи.

В оцім нашім огляді ми спинимось лише на становищі автора су-проти політики Польщі на Сході, а головно на українських землях, та його відношенні до здобутків української історіографії. З перших листків „Dziejów“ упевняємось, що Бобжинський мало обізнаний з російською та українською історіографією, не тільки найновішою, але й давнішою. Обговорюючи східні межі Польської Держави за Мешка I, автор зазначає в сім новім виданні, що т. зв. Червенські городи тепер вже не слід ототожнювати з пізнішою Червоною Руссю, бо як Семкович у своїй праці „Geograficzne podstawy polityki Chrobrego“ (Краків, 1925) виказав, Червень — це не Червоногород коло Заліщик, а старовинний город коло Холму. Отже, авторові невідомо, що сю справу вже давно перед Семковичем вирішили спершу Ходаковський, відтак Лонгінов, а в кінці М. Грушевський обговорив її ще раз основно у 1-му томі своєї Історії України-Руси. Зовсім зайво переповідає автор також і в цім виданні, як історичний факт, давню легенду про удар Болеслава Хороброго мечем у Золоті Ворота при в'їзді до Києва 1018 р., хоч загально відомо, що тоді Золотих Воріт ще не було. Також лишає своє оповідання з попередніх видань про нове прилучення Червенських городів до Польщі Болеславом II при повороті з першого походу на Русь 1069 р., хоча акад. М. С. Грушевський довів, що се могло статися щойно 1074 р. в боротьбі після другого прогнання Ізяслава. Взагалі впадає в око, що Бобжинський в оглядах історичної літератури, які подає на початку поодиноких розділів своєї праці, дискретно промовчує існування восьмитомової «Історії України-Руси» М. Грушевського, а згадує лише мимохідь у «Вступі». Короткий огляд історії Княжої Руси в § 39-ім I-го тому (сс. 173 — 175) передруковано з попереднього видання без жадних змін; залишилася невідомо звідки захоплена звістка, що князь Роман Мстиславич боронив Червону Русь від нападів Половців і Волохів (!).

З другого боку слід зазначити, що Бобжинський перший з польських істориків вже в давніших виданнях своєї книжки звернув увагу на культурно-цивілізаційні впливи, які в X — XII вв. з Русі йшли до Польщі. «Взаємини з Руссю — каже — мусили також цивілізаційно впливати на Польщу. За посередництвом Руси просочувалися до Польщі візантійські впливи, і хоча з західними не могли засадничо змагатися, то все ж таки в нашій цивілізації і в наших первісних урядженнях відігравали більшу роль, ніж досі приймалося, а в організації абсолютної монаршої влади, в її відношенні до церкви, в первіснім польським ладі, в будові костелів залишили багато слідів». В найновішій польській історіографії питання культурних впливів Русі на Польщу розглядає й Ст. Закжев-

ський в своїй монографії про Болеслава Хороброго. Також подане у Бобжинського вияснення поділу давньої Руси в XII-м в. на два нові політичні осередки можна признати за влучне.

В другому томі автор дещо більше, ніж в попередніх виданнях, говорить про Михайла Глинського, а королеві Боні присвячує окремий уступ; в осуді сеї останньої став де в чім обережніший, зазначаючи, що всі польські історики її ганяють, але ні один досі не розглянув докладніше її діяльність. Де в чім поширено також уступ про Люблінську унію, але загальна оцінка цієї епохальної в історії Польщі події залишилася незмінною: автор жалкує, що Жигмонт Август не запровадив діничної монархії через іменування свого наслідника на Литві і робить йому закид за се, що згодився на окреме правління на Литві. Де в чім модифікує оцінку московської політики Жигмонта III; досі осуджував його рішучо за заналащення нагоди на переведення унії Польщі з Росією: тепер сам не вірить в можливість, щоб така унія справді далася була перевести, «Бо ж до поганської Литви, котра шукала рятунку в Польщі за Ягайла, годі прирівнювати Московщину XVII-го в., сильну своїм почуттям державности і своєю окремою вірою».

З чималої вже тепер української літератури про Козаччину Бобжинський знає дуже мало. Цитує лише розвідку І. Крипякевича про Баторієві вольності, але з польським заголовком, не подаючи, де її видано; до першої половини XVII в. і доби Хмельниччини, крім Куліша і Карпова, наводить ще М. С. Грушевського—«Історія українського козацтва» (російський переклад VII-го тому «Історії України-Руси») з помилковою датою видання 1903 замість 1913 р. та його ж якусь розвідку «Про духа козацького Богдана Хмельницького», — мабуть видану ним книжечку для народу, писану в українській, не в російській, мові під заголовком: «Про батька козацького Богдана Хмельницького» (Київ, 1909) — а зовсім не згадує, що в 1913—1922 рр. вийшли три частини VIII-го тому його великої історії, які доходять до 1651 р. В оповіданні подій також трапляються деякі огріхи. Згадуючи про ординацію Ст. Баторія з 1575 р., автор каже, що король начальним проводирем над козаками поставив Дмитра Вишневецького; Дмитро Вишневецький ще 1563 р. згинув замучений в Царгороді, а начальником над козаками Баторій поставив Михайла Вишневецького, черкаського і канівського старосту. В дальшій ході оповідання про Козаччину автор ніде не зазначає основної різниці, яка існувала між городовим і січовим козацтвом, через що, очевидно, освітлення подій подекуди криве. Помітно, що при обговорюванні Берестейської унії автор в теперішнім виданні випустив уступ з 3-го вид. з негативним осудом цього акту, що закінчувався питанням: «Чи не більше хісна для католицької церкви і для польськості приніс би. чистий католицизм без унії?» Політику польського уряду супроти козаків засуджує, характеризуючи її як хитку й шкідливу. Зазначає, що слід було козацьку старшину зрівняти з польською шляхтою, як се зроблено з литовськими боярами в Городні, і надати їй землі по обох боках Дніпра, і усунути з цих областей Вишневецьких, Конецпольських, Калиновських і ін., котрі на них заснували немов особні держави; замість Городельської унії жертвувало польське управління вільним козакам «реєстр», тобто признання жонду, вільности і військової організації для невеличкого числа козаків, щоб решту тим певніше вернути до підданства, а се вело до братоубійчих воєн. А про війни з козаками в 20-х і 30-х роках XVII в. каже: «Почалися страшні, убійчі ворохобні, які польські історики раді б промовчати, добре відчувачи, що перемоги над козаками не приносять народові чести, як не приносили державі користи». Доволі безсторонньо обговорює причини, чому Зборівської та Білоцерківської умови обі сторони не могли додер-

жати і не додержали. Гадацьку умову прирівнює до Городельської унії, одночасно зазначаючи, що її заключено запізно. Думаємо, що тепер, після появи праць Б. Липинського, слід було б Бобжинському згадати про участь шляхти в повстанню Хмельницького. Не розуміємо також, чому автор, що в попередніх виданнях Хмельницького звав польським шляхтичем, тепер каже, що він був козаком „*podajacym się za szlachcica*“. Вважає невиправлений ще з попередніх видань огріх, а саме, називання Тутай-бея кримським ханом. Щодо конфедерації дисунітів 1767 р., то вона зав'язалася в Слуцькому, а не в Луцькому, як помилково каже автор. Є також кілька помилок в датуванні, напр., рік смерти Карла XII-го поданий двічі 1717 р. замість 1718 р., і навіть перший поділ Польщі датований у заголовку уступу 1773 роком; це, очевидно, друкарську помилку не догледіли при коректі.

Загалом доводиться сказати, що Бобжинський, як мало хто з польських істориків, дивиться на історію Польщі тверезими очима і супроти Українців намагається бути безстороннім. Але коли ще перед сорока літами можна було ігнорувати українську наукову літературу й трактувати її *per non est*,—то тепер це рішуче вже неможливо, і тому під тим зглядом праця Бобжинського не зовсім відповідає вислідам сучасної науки.

Мирон Кордуба.

Іван Крипякевич, *Студії над державою Богдана Хмельницького (V Гетьманські універсали. VI. Суд)*, «Записки Наукового Товариства імени Шевченка», Львів, 1927, т. CXLVII, сс. 55-80).

Вищеназвані студії є продовженням вже оголошених друком дослідів автора над одним з найцікавіших моментів українського державного життя — над державою Богдана Хмельницького.

В частині студії, присвяченій універсалам (сс. 55 — 76) автор спочатку коротко розглядає звичайну в дипломатиці схему формул, що творять зміст дипльому, а потім переходить до аналізу форми універсалів Богдана Хмельницького. Шляхом дуже докладної й мистецької аналізу цих універсалів автор приходить до висновку, що універсали Б. Хмельницького мають низку таких формул, що повторюються майже у всіх його універсалах, причому поодинокі формули знаходяться у різних універсалах у досить різномірних видах. Потім автор, використовуючи саму аналізу низки автентичних універсалів Б. Хмельницького, робить аналізу відомого Білоцерківського універсалу Б. Хмельницького 1648 р., не знаходить у ньому тих формул, що повинні бути в автентичних універсалах Б. Хмельницького і приходить до висновку, що в Білоцерківському універсалі ми маємо фальсифікат.

Далі автор подає докладний список універсалів Б. Хмельницького, відомих з оголошених публікацій. В кінці частини студії, присвяченої універсалам, автор оголошує п'ять неопублікованих досі універсалів Б. Хмельницького й один підроблений універсал, приписаний Б. Хмельницькому, ніби з табору під Батогом 1652 р. В цьому списку універсалів автор зазначає щодо кожного універсалу короткий зміст його, видання, в яких універсали видруковано, або, коли універсала ще не видруковано, в яких працях є поклики на нього, а також де переховується універсал.

У другій частині студії, присвяченій судові (сс. 76 — 80), автор зібравши й систематизувавши всі відомі дані, дає характеристику стану судів на Україні за Богдана Хмельницького.

Ці студії Крипякевича, подібно до попередніх його студій про державу Б. Хмельницького, є оригінальним і цінним вкладом в українську історичну літературу. Для своїх студій автор використав дуже багато

матеріалу з першоджерел. Аналіза універсалів Б. Хмельницького переведена автором мистецьки.

Переконуюче доводить автор, що в Білоцерківському універсалі (який такі дослідники, як С. Соловійов, М. Максимович, І. Каманін, П. Клепацький, вважали автентичним) ми маємо фальсифікат. Велику користь для дослідників Хмельниччини має і наведений у автора список універсалів Б. Хмельницького, як і оголошені автором універсали цього гетьмана.

Частина студії, присвячена судові, дає дуже влучну характеристику стану судівництва в державі Б. Хмельницького, питанню дуже темному й мало розробленому в нашій історіографії¹⁾.

Щодо списку універсалів Б. Хмельницького, наведеного у студії шанов. І. Крип'якевича, можна тільки зауважити, що універсал С. Снятинському 1648 р. (7-й по черзі у списку І. Крип'якевича) видруковано не тільки в «Трудах Чернігівської Архівної Комісії» (т. X), як зазначено в студії шановного дослідника, а також і в збірці Плятера: W. de Broel-Plater, Zbiór Pamiętnikow do dziejów Polskich, t. IV, Warszawa, 1859, ss. 163—164).

До списку універсалів Б. Хмельницького, наведеного у студії І. Крип'якевича, можна ще додати такі універсали: 1) 1650 р., 28 серпня, Ямполь,—до козаків, щоб не чинили кривд шляхті в воєводствах Київському, Чернігівському й у Житомирському старостві, а нерестрові козаки й піддані, щоб відбували послушення панам (опубліковано в «Архіві Ю.-З. Росії», ч. III, т. IV, Київ, 1914, № 206, ss. 513—514, з книги Київського Центрального Архіву, № 19, л. 542 зв., акт 535), 2) 1650 р., 20 вересня, Ямполь,—до міщан і селян Київського воєводства про послушення панам і нечинення сваволі («Архів Ю.-З. Росії», ч. III, т. IV, № 208, с. 518 з книги Київ. Центр. Арх., № 19, л. 550 зв., акт. 546).

Микола Петровський

Е. Шмурло, Римская курія на русскомъ православномъ востокѣ въ 1609—1654 годахъ, Прага, 1928, изд. архива министерства иностранныхъ дѣлъ. Серия первая, № 4, ss. 1—VIII+5—354; 5+256.

Другий заголовний лист—чеською мовою додає до імени автора його стан—„проф.“, а третій—мовою французькою—показує його колишнє звання: Ancien délégué à Rome de l'Académie des Sciences de St.-Petersbourg. Дійсно, колись, з 1903 р. Шмурло був за вченого кореспондента в Римі Російської Академії Наук. Але ще раніш од р. 1893, перед ним почали відчинятися один за одним римські архіви і він зробився великим знавцем їх скарбів щодо історії відносин між Римом та Москвою. За це свідчить низка звідомлень і статей проф. Шмурла, два академічні видання: „Россія и Италия. Сборникъ историческихъ матеріаловъ и изслѣдованій, касающихся сношеній Россіи съ Италией“, I—IV (1907—1924) і „Памятники культурныхъ и дипломатическихъ сношеній Россіи с Италией“, т. I, вып. 1 (1578—1581) (Лнгр., 1925) і нарешті оця книга.

Складається вона з двох частин—„Изследования“ і „Приложеній“. Головніша частина—друга. Тут ми маємо 126 документів, що їх знайшов Є. Ф. Шмурло в 4 архівах та 3 бібліотеках Риму, переважно в архіві „Пропаганди Фіде“, цебто Конгрегації Пропаганди Віри. Із документів, яких текст тут оголошено, 40 латинською мовою, 1 сербською, останні—італійською. Усі сливе документи надруковано

¹⁾ В галузі судівництва на Україні за Б. Хмельницького, треба ще відмітити цікаву, засновану головним чином на архівних даних, студію В. Євфимовського, До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини, „Науковий Збірн. Історичн. Секції УАН за 1927 р.“, с. 27 і д.), що вийшла в світ одночасно з студією І. Крип'якевича.

повністю, іноді тільки випущено звертання до адресатів і підписи. І усюди найточніш позначено архіви та фонди, з яких узято той чи інший документ.

Документи розташовано не в загальному хронологічному порядку, а відповідно до тих подій, яких вони стосуються, і відповідно до розділів, з яких складається 1-ша частина, чи саме „ислѣдованіе“. Але автор в передмові застерігає, що це не стільки розвідка, скільки коментарій до тих документів, що тут надруковано. Хоч є тут і аналіза цих документів і автор не відмовляється від різного роду окремих висновків, але це зроблено „безъ привлеченія всѣхъ тѣхъ данныхъ, какія имѣются в печатной литературѣ и безъ которыхъ вопросы, затронутые въ книгѣ, не могутъ считаться достаточно исчерпанными. Чуть ли не каждая изъ 18 главъ этой книги могла бы явиться предметомъ самостоятельнаго ислѣдованія; между тѣмъ авторъ въ своихъ разсужденіяхъ, за рѣдкими исключениями, не виходить за предѣлы лично имъ собранихъ и нынѣ предлагаемыхъ читателю документовъ, привлекая „посторонній“ матеріаль лишь въ тѣхъ случаяхъ, когда полное отсутствіе его оказалось (сказалось?) бы не благопріятно на ясности самого коментарія“ (1).

Це трохи дивно читати, особливо коли далі автор визнає, що він „сознательно оставилъ въ сторонѣ цѣнный матеріаль, собранный какъ въ старыхъ изданіяхъ, такъ и въ болѣе новыхъ (книги и статьи г.г. Жуковича, Крипякевича)“ і не використав для одного розділу (XIII) найновіше колективне єзуїтське видання „La Confession orthodoxe de Pierre Moghila“ (Roma—Paris, 1927). А цей розділ якраз розповідає про уніяльну тенденцію цього митрополита та про його догматичні погляди. І читач залишається з недомислом: невже ж цього видання й подібних йому не можна було використати з пожитком хочби для коментаря? Правда, причина такої поведінки автора вияснюється потім. Для свого XVI розділу міг би використати „выдающееся по богатству данныхъ и глубинѣ всесторонняго анализа исслѣдованіе акад. Ягича: *Život i Rod Jurja Krizanića (u Zagrebu, 1917)*“ Але він надрукував свій розділ про Крижанича, що був вже тоді написаний, „въ томъ видѣ, какъ она (його праця) была первоначально задумана и составлена, полагая, что и послѣ вышеназваннаго труда она не потеряла своего права на появленіе в свѣтъ“ (166).

Тема розвідки проф. Шмурла—заходи римської курії, зокрема Конгрегації Пропаганди Віри „на русскомъ православномъ востокѣ“, цебто в Московській державі. Але чимало місця займає й така країна, що в поході Риму проти Москви мала значіння пляцдарму. Це землі українські та білоруські,—Західня Русь по колишньому виразу, „Русь польская“ чи „Русская Польша“, як зовсім невдало її називає автор (сс. 28, 42, 81, 85, 97).

Доба розвідки перша половина XVII в. Автор визнає цей період за зовсім мало освітлений з боку істориків і це тому, що, власне кажучи, тоді й не було взаємовідносин між Москвою та Римом. Після доби самозванців, коли в очах московських людей так себе скомпрометувала Польща й латинська церква, Москва повернулася до Риму задом і зовсім одгородилася від нього. Обірвались взаємовідносини і за той час можна казати тільки про однібічні стосунки до Москви римського престолу. Він ніколи не тратив надії на релігійне і політичне опанування схизматичької Московської держави... Свій дослід проф. Шмурло допроваджує до 1654 р., до підгортання Малої Росії під владу московського царя. Це була доба, коли Москва почала агресивнішу політику супроти Польщі, що викликало енергійну одсіч з боку римської курії. З другого боку й сама Москва почула

себе примушеною увійти в зв'язок з курією задля спільної боротьби з Туреччиною. Але автор запевнює, що й така доба, яку він досліджує, „не теряетъ отъ того своей цѣнности и крупнаго историческаго значенія въ общей схемѣ той картины, имя которой—„Россия и Римскій престолъ“ (7). І з ним не важко погодитися, переглянувши хоч би титули 18-ти розділів його праці.

Розд. I. Московская война 1609—1611. Розд. II. Коронуваніє королеви Владислава московскою короною. 1617. (Розуміти треба не саме коронування, а розмови про нього з Римом...) Розд. III. Польская Русь и Русь Московская послѣ Деулинскаго перемирія. Розд. IV. Конгрегація пропаганды и унія въ Польшѣ. Розд. V и VI. Мѣры къ поддержанію унії. Русская семинарія. Розд. VII и XIII. Универсальная унія. 1624—1629 и 1636—1648. Розд. VIII. Смоленская епархія (Конгрегація пропаганды у московскаго рубежа). Розд. IX и X. Миссіонеры Орсини (1626) и Янсенъ (1630—1633). Розд. XI. Французскіе наемники въ русскихъ войскахъ 1634 г. Розд. XII. „Статьи для успокоенія народа русскаго“. Розд. XIV. Московія—путь в Персію и Арменію. 1634—1647. Розд. XV. Кальвинскія школы въ Москвѣ, Киевѣ и Новгородкѣ. 1639 (і знов таки не самі школи, а гадки про них, бо в Москві та Києві таких шкіл не було). Розд. XVI. Юрій Крижаничъ. 1618—1683. Розд. XVII. „Сынъ“ царя Василя Ивановича Шуйскаго (Тимофей Акундиновъ). 1643. Розд. XVIII. Унія и казацкое движеніе.

Може не кожного зацікавлять заголовки декотрих розділів, але треба зауважити, що автор розглядає історичні події не самі по собі, а з погляду відносин до них римської курії з її агентами, і що він викладає їх озброєний новими матеріялами, які він винайшов на протязі багатьох років в малоприступних архівосховищах і частину їх надрукував в додатках до розвідки. Якраз 126 документів розміщено за змістом розділів II. Нема тут тільки документів до розділів I, III і IX. Але ж і ці розділи обґрунтовано знахідками проф. Шмурла, тільки вони надруковані не в Додатках, а в Примітках до всіх 18 розділів. Правда, тут нові документи далеко не завжди надруковано цілком,—частіш лиш в переказі чи в уривках. Всього ж тут використано не менш як 325 архівних документів, що з Додатками складає число 451. На сс. 217—234 автор подає хронологічний реєстр усіх їх французькою мовою (*Liste chronologique des documents*), з позначенням місць в книзі, де кожний наведено, і видань, де раніш було надруковано деякі з тих 451 документів. А надруковано раніш тільки 10, при чому 2 заходами самого проф. Шмурла.

До речі французькій мові в книзі дано велике місце. Маємо тут у французькому перекладі передмову, вступ, показник імен (останній з пристосуванням до французького алфавету). Саму розвідку подано, коли не в перекладі, то в величезному резюме—68 сторінок на 174 сс. російського тексту. Нарешті хронологічний реєстр тільки французькою мовою. Ясна ознака, що автор вважає не тільки на російського читача, що й зрозуміло: тема книги має широкий загальний інтерес, а багатство нових даних так загострює його, як і задовольняє цікавість. Коли автор „лишь хотѣлъ посильно освѣтить дѣятельность Римской куріи на русскомъ православномъ востокѣ“ (I), то він це зробив: його праця кидає яскравий промінь на події тих часів.

Характер видання проф. Шмурла й застережень, що він зробив, позбавляє можливості „критикувати“ книгу. Але на деякі уваги автор сам викликає „уважного“ читача. Дрібніші хиби свої праці проф. Шмурло виправдує своїм віддаленням в час її друкування „отъ русскихъ книгохранилищъ, гдѣ авторъ могъ бы привести необходимую или полезную для себя справку“ (передм., III). Але інших

з них він міг би уникнути і без них. Потрібні книги у нього були:

На сс. 17—18 він перелічує пограничні міста, що ними Володислав IV поступився батькові р. 1617, коли йшов на Москву по корону: Смоленськ, Брянськ, Стародуб, Почапов, Новогрудок, Путивль, Невель; Себеж. Але ясно, що замість підкреслених міст треба читати: Почеп, Новгород (Сіверський). Правда, автор посилається на Szujskiego. Dzieje Polski, III, 207, де написано Roszarowa, Nowogródka (odstąpił Władysław), але у нас ці міста так не називалися й не називаються.

На сс. 25 і 198 Шмурло називає Мелетія Смотрицького в момент хіротонії його п. Теофаном в полоцькі архієпископи „послушником“, „послушникомъ монастырскимъ“, причому посилається на „Исторію русской церкви“ Макарія, який сам наводить з твору Мелетія таке місце: od starszego tego (цебто архім. Леонтія Карповича), jako posłusznik, w nawiedzenie jego zesłany byłem“ (Yerif. niewinności, л. 13). Смотрицький, після кількох років праці педагогічної та вчено-літературної, був 1620 р. відома людина, хоч був тільки монах, і не належав до „послушниковъ“ в загальному розумінні цього виразу. Архим. Леонтій післав його в Київ замість себе, як свого уповноваженого (Див. „Западно-русскія школы“, автору відомі, сс. 393, 395).

С. 28. Проф. Шмурло підтримує стару гадку Куліша, нібито московський патріарх Філарет брав участь в відновленні західньоруської єрархії. Але під це припущення не можна підвести документальних даних.

На с. 51 проф. Шмурло на підставі донесення папського нунція в Польщі Ланчелотті називає цифри допомог на уніятську семінарію зі сторони уніятських єпископів та різних установ, що виявилися на Кобринському соборі. Але він не погодив тих цифр з іншими, що оголошено в друку (див. „Западнорусскія школы“). Він позначає 5000 зл. од „вилєнскихъ монастырей“, тоді як у Вільні був один тільки уніятський монастир, а він обіцяв давати по 100 коп. лит. грошей впродовж чотирьох років.

Сс. 52 і 96, 98. „Универсальная унія“ 1624—1629 та 1636—1648. Так автор називає спроби втягнути в унію з Римом усіх православних та покласти край руській схизмі—шляхом утворення західньоруського патріархату: це „современники называли универсальною унією“. Але цей термін і тоді не був загальний, і тепер не прийнятий в сучасній історичній науці, а втягнути усіх руських в унію завжди була тенденція в Римській курії та її агентів.

С. 64. Переказуючи позитивні аргументи на користь загального з'їзду уніятів з православними, автор не обговорює деяких неточностей. „Уніятское духовенство все вышло изъ латинскихъ коллегій“. Цього не можна сказати навіть про більшість манахів-базиліян, вже не кажучи про світське духовенство. І невжеж в 1629 р. був живий якийсь кн. Острозький, прихильник унії?

С. 121. Митрополит уніятський Потій носив ім'я Іпатій, а не Ігнатій.

С. 129. Місто Лаішев, яке лежить нібито на Волзі, поміж Нижнім Новгородом та Васильсурськом, в дійсності треба шукати на Камі. А там—очевидно Лисково.

Сс. 132—134, 136. Не ясно, яким чином могли виникнути гадки про кальвінські школи в Московії з боротьби уніятів проти православних шкіл в Польщі, зокрема проти київської колегії і яким чином „кальвінізмъ въ православныхъ школахъ, дѣйствительный или воображаемый лишній разъ напоминалъ ей (Римській курії) о духовномъ родствѣ и культурныхъ связяхъ между Киевомъ и Москвой“.

Віддалення автора од Росії в часи друкування книги одбилося й на його російській мові. Трапляються в нього деякі неправильні вирази.

Але все це—дрібниця, що зовсім не відбивається на вартості розвідки, а тим менш не знецінює Приміток до неї та Додатків. Автор зробив величезний вклад в міжнародню й культурну історію й перший вміло використав надруковані в нього матеріяли,

Костянтин Харлампович.

Виктор Романовський, *Хто був „Самовидець“? „Україна“*, 1925, кн. 5, сс. 60—73.

Микола Петровський, *До питання про певність відомостей Літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку—Романовського)*, „Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти“, кн. 6, (1926 р.), сс. 1—80.

Проф. Олександр Оглоблін, *До питання про автора Літопису Самовидця*, „Записки Історично-Філологічного Відділу УАН“, 1926, кн. VII—VIII, 181—196.

Микола Андрусак, *До питання про авторство Літопису Самовидця*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“, т. CXLIX, Львів, 1928, сс. 189—194.

Праці перших трьох авторів, здається, майже одночасно виготовлені, на протязі 1926—1927 рр. вийшли друком і зараз таки звернули на себе велику увагу. Всі три дослідники однаково розв'язували питання про невідомого автора так званого Літопису Самовидця, питання, що на протязі більш піввіку залишалося нерозв'язаним і про яке перші дослідники цього літопису (О. Левицький) казали, що вважають «совершенно бесплодной всякую попытку разоблачить этот таинственный анонимъ» (Літопись Самовидца, вид. 1878 р., с. 34).

Не зайве буде зауважити, що розв'язати це трудне питання стало можливим лише після ґрунтовної праці небіжчика В. Модзалевського про Романа Ракушку-Романовського. Це й відмітив у своїй статті В. Романовський, присвятивши її, до речі сказати, небіжчикові. Проте на Ракушку як автора літопису вказав ще в 1840-х рр. Сердюков («Україна», 1925, кн. 6, с. 191).

Праці проф. Оглобліна, Петровського, Романовського викликали низку бібліографічно-критичних зауважень («Записки Наукового Тов. ім. Шевченка у Львєві», т. 144—145, с. 280; «Україна», 1927, кн. 4, сс. 149—150, «Україна», 1928, кн. 4, с. 146; „Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin“, Heft 2, 1928, с. 52) і більш-менш докладних заміток з приводу них (приміром вказаний лист О. Дорошкевича, «Україна», 1925, кн. 6, с. 191). До таких праць належить і названа вище стаття М. Андрусяка.

Ніхто з рецензентів не суперечив основному висновкові названих дослідників, — що автором літопису був Роман Ракушка-Романовський. Тільки М. Андрусак навів два факти, які, на його думку, суперечать авторству Романа Ракушки, й висловив припущення, що автором літопису міг бути хтонебудь із Ніжинців, «що займали якінебудь уряди при гетьманах» (с. 194). Далі М. Андрусак називає Івана Биховця, як можливого автора літопису Самовидця. Але залишимо на деякий мент зауваження М. Андрусяка й розглянемо безпосередньо праці вищеназваних дослідників.

Метода, за допомогою якої вони прийшли майже до однакового висновку, була в них теж однакова — зіставлення літописного оповідання взагалі й тих даних біографічного характеру, які можна взяти з літопису, зокрема з даними життєпису Романа Ракушки. Проти доцільності цієї методи нічого не можна сказати. При невідомості нам, а може й неіснуванні тепер взагалі оригіналу літопису, при відсутності праць, що освітлювали б літературну генезу козацьких літописів, зокрема таких як

Літопис Самовидця, «Краткое Описание Малой России» Грабянки, порівняння даних літописного оповідання з біографічними даними тої чи іншої особи лишається єдиною доцільною методою при виявленні аноніму.

Щодо Літопису Самовидця, то в цьому напрямку особливо багато зробив у своїй праці М. Петровський. Він не обмежився порівнянням суто біографічних даних із літопису й життєпису Р. Ракушки, а розглянувши в першій частині своєї праці ті історичні помилки, які йому вдалося виявити (понад 20 із доби Хмельниччини; про достовірність відомостей літопису Самовидця взагалі М. Петровський готує велику монографію), зробив ще спробу «з'ясувати також і причини цих непевних звісток», виходячи з авторства Р. Ракушки. Між іншим М. Петровський спростовує думку В. Модзалевського, прийняту О. Оглобліним (с. 194, пр. 3) і В. Романовським (с. 67), що Ракушка був підскарбієм за Многогрішного (сс. 50 — 51 праці Петровського). Цю помилкову думку В. Модзалевського повторює й Окиншевич у своїй статті «Генеральна старшина» («Праці Комісії для виучування історії зах.-рус. та україн. права», в. 2, с. 133). М. Петровський спростовує також припущення М. Костомарова, що автором літопису був Федір Коробка (сс. 46 — 49 праці Петровського).

Сходяться у висновках, названі вище дослідники авторства Самовидця розходяться між собою в деяких деталях. Так, В. Романовський підкреслює, що в літопису немає підстав для того, щоб автора його вважати за людину духовного стану: «в літопису немає ні цитат з святого письма, ані фактів, що підносили б перед читачами «на православіє гоненіє» (с. 64 статті В. Романовського). Але це твердження є неправильним, і інші дослідники відзначають наявні зв'язки Самовидця з духовними колами та інтересами. «Починаючи з р. 1669 (або 1670) він приділяє певну увагу церковним справам, — пише О. Оглоблін. Поруч із тим частіше почувуються морально-релігійні настрої й оцінки. У другій частині літопису спостерігаємо великий інтерес до цього. Не кажучи вже за українські церковні справи, Самовидець цікавиться московськими церковними подіями тодішніми» (с. 189 статті О. Оглобіна). М. Петровський теж відзначає, «що в оповіданнях літопису... бачимо багато даних, які свідчать, що літописець був дуже близький до духовних кол і інтересів, що зрозуміло, — додає дослідник, — бо Ракушка значну частину свого життя пробув священником» (сс. 59 — 60 статті М. Петровського).

М. Петровський каже про Ракушку, що «освіту він міг одержати й на Правобережжі (наприкл. у Києві)» — с. 38, а О. Оглоблін не суперечить думці Ор. Левицького, що Самовидець (Ракушка) «може проходив курс наук у латинській школі в Переяславі або в Новгороді-Сіверському» (с. 184). М. Петровський заявляє себе рішучим прихильником думки акад. Д. Багалія, що літописець не був присутній при обранні на гетьмана Д. Многогрішного (сс. 51 — 52), О. Оглоблін же наче вважає, за Левицьким, що літописець був при цьому (с. 186). М. Петровський погоджується з Модзалевським, що Ракушка помер р. 1703 (сс. 58 — 59). О. Оглоблін чомусь не заперечує застарілу думку Ор. Левицького про смерть Самовидця р. 1702, яким закінчується літопис. О. Оглоблін взагалі ігнорує працю В. Модзалевського, очевидно з методологічних міркувань, при розгляді літописних даних біографічного характеру (сс. 183 — 192; поклики на неї стріваємо далі, сс. 192—196). Це інколи приводить О. Оглобіна до суперечности (так, на с. 196 він повторює за Модзалевським, що можливий автор літопису Р. Ракушка помер р. 1703). О. Оглоблін повніше від інших зазначає ті джерела, відкіль Ракушка міг довідуватися про політичні новини, живучи в Стародубі. Це були: 1. місцеве й закордонне купецтво, 2. стародубівська козацька старшина, 3. Ракуш-

чині сини: Петро, Іван і Кость (с. 195). М. Петровський звертає увагу лише на присутність Ракушчиних синів у війську та на близькість літописця до духовних кол (с. 59).

О. Оглоблін висловлює думку, що Ракушка в другій половині свого життя був «широ відданий московській орієнтації»; на думку О. Оглобіна, Ракушка «навіть підкреслює в своєму творі цю прихильність» (с. 196 цитованої праці). В. Романовський в своїй праці не каже нічого про це, але присвячує майже сторінку зносинам Ракушки з Москвою в першу половину його діяльності. За Романовським Ракушка зарекомендував себе перед Москвою, «як вірного слугу» (с. 65 цитов. праці). Можливо, що тоді дійсно вважали Ракушку за такого, але його справжні симпатії були не на боці Москви. Це досить переконуюче доводить М. Петровський. На його думку, «до Москви... літописець відносився вороже, як це можливо читати між рядків» (с. 74 праці Петровського). Дослідник далі наводить низку прикладів із літопису, що стверджують його думку (сс. 74, 77 цитованої праці). Неприхильне ставлення Ракушки до Москви М. Петровський з'ясовує тим, що Ракушка «бачив протягом свого життя, що колоніальна політика Москви на Україні вела до знищення автономії України й обмеження тих економічних і політичних привілеїв, які верхи козацтва, до якого належав і Ракушка, придбали в революції 1648 р.» (с. 74 праці Петровського).

Праця М. Петровського, докладніше висвітлюючи питання про авторство Ракушки, подає дуже цікаву характеристику поглядів та ставлення Ракушки до сучасних йому політичних подій (Хмельниччини, Чорної Ради та інш.) та діячів (Богдана Хмельницького, Сомка, Брюховецького та інших до Мазепи включно, — сс. 61 — 74) і закінчується блискучою характеристикою Ракушки (сс. 75 — 77).

Декілька слів з приводу зауважень М. Андрусяка.

Визнаючи, що «докази згаданих учених переконуюче промовляють за тим, що автором літопису був Ракушка» (сс. 189 — 190), М. Андрусяк доводить, хоч, правда, й не дуже переконливо, що Ракушки не було у війську Золотаренковим підчас походу на Білу Русь. Але самий факт відсутності Самовидця в складі ніжинського полка підчас акцій на Білій Русі, нічого не промовляє за, чи проти авторства Ракушки. Останній рр. 1654 — 55 був «ревізором скарбу військового» й «дозорцею скарбу військового в полку Ніжинском» («Записки Іст.-Філ. Від. УАН», кн. I, с. 23) й, як це видно з огляду кола його діяльності (там-таки, сс. 21 — 25), навряд чи міг відриватися від справ для участі у військових походах. Саме літописне оповідання, на мій погляд, цим разом нічого не дає для висновків про місце перебування в цей час його автора.

Друге зауваження М. Андрусяка торкається відрядження Ракушки до царгородського патріярха. М. Андрусяк, спираючись на тому, що мета відрядження зазначена в літопису, на його думку, неправильно, заперечує, що автор літопису був сам Ракушка, який, звичайно, знав справжню мету свого відрядження до Царгороду (сс. 191 — 193 праці Андрусяка). В даному твердженні М. Андрусяк наче помиляється: головна й єдина мета відрядження, за літописом, просити «о підтвердження сакри на метрополію киевскую» Тукальському, ніскільки не суперечить тому, що останнього затверджено на київській митрополії ще р. 1668; адже ж мова йде не про затвердження, а підтвердження висвячення на митрополіта, «а то для того, же и епископъ премышлскій, Антоній Винѣцкій озывался метрополитою киевскимъ и жебы одинъ хто з нихъ былъ метрополитомъ, а не два» (Літопис Самовидця, с. 108). Щодо інших зауважень М. Андрусяка з приводу посольства Ракушки, то більш переконливим, принаймні на мій погляд, є докази Петровського, Оглобіна та Романовського за авторство Ракушки.

«Всяке відкриття має свою історію» — можна сказати перефразуючи відоме прислів'я. Бажаючи «виправити історичну перспективу» в справі розкриття Самовидцева аноніму, Ол. Дорошкевич нагадав про лист П. Куліша до О. Бодянського з 22.X.1846. В цьому листі П. Куліш пише, що «якийсь-то Сердюков... готує велику статтю, в якій між іншим... доводить, що автором літопису Самовидця був Ракушка». Але, як видно з листа О. Бодянського до зазначеного Сердюкова вже з 3.VI.1856, останньому ще й тоді не пощастило довести авторство Ракушки. «Давай Вамъ богъ охоты и терпѣнія, пише О. Бодянський Сердюкову, доказать, кто былъ творцемъ настоящимъ лѣтописи Самовидца и Истории Руссовъ» («Труды Черниг. Предв. Комитета по устройству XIV археол. съѣзда», с. 44. — На цього листа звернув увагу М. Н. Петровський на засіданні історичної секції Ніжинської Н.-Д. Катедри р. 1928). Отже ж. Сердюкову й на протязі 10-ти років не вдавалося довести своєї думки про авторство Ракушки.

Не безсумнівна, на мій погляд, думка М. Петровського, що Величку «був невідомий Самовидець» (с. 55 цитованої праці). В деяких місцях Величчиного літопису можна помітити певну залежність його від Самовидця, а може від літописів літературно споріднених з останнім (як Грабянчин, прикладом). Але питання про користування Величка з Літопису Самовидця вимагає детального розроблення й це лишає можливості зупинитися на ньому зараз в коротенькому рецензійному огляді.

Анатолій Єршов.

Кат. Лазаревська, Господарство незаможного панка на Конотопщині в першій пол. XIX в., «Археографічний Укр. Збірник», т. II, 1927, сс. VIII—XXII.

Проф. П. Клепацький, Господарство Диканського маєтку Кочубеїв у I пол. XIX ст., «Юб. Збірник УАН на пошану акад. Д. І. Багалія», 1927, сс. 967—989.

З нової історії України найтемніша для дослідника-історика господарства доба — це перша пол. XIX стол. Причиною до цього в першу чергу є брак, а інколи й повна відсутність будь-якого статистичного матеріялу. Тодішня урядова статистична практика залишала бажати дуже багато, так щодо методології, як і організації стат. роботи; часто-густо можна натрапити тепер на таке, що для одного часу й місця подається неоднакові відомості. Особливо зле стоїть справа з даними до економіки сільського господарства. І не дурно наші дослідники (прим., остання праця акад. Воблого), користаючись з випадкових, розкиданих по різних часописах відомостей, застерігають, що лішого матеріялу немає¹⁾. Урядові статистичні справи небагато дають дослідникові й тому — зокрема для сільського господарства слід шукати дані по справах маєтків, здебільшого — по фамілійних архівах. Революція «звільнила» такі архіви, а інтерес до вивчення економіки притяг увагу дослідника до фамілійного архіву. В колишній Росії, праці П. Струве, Перелєшина, Волконського, Снежневського, а згсдом в РСФСР — Кашина, Андреевського та Насонова, дали вже чимало так фактичного матеріялу та висновків з його, як і до методології вивчення панського господарства першої пол. XIX ст. та розробки фамілійних маєткових архівів.

На Україні справа з цим стоїть далеко гірше: якщо не згадувати тут про праці співробітників катедр — акад. М. Грушевського та Д. Багалія, зв'язані з історією кріпацького селянства та господарства (В. Камін-

¹⁾ Більше про це див. ст. автора рецензії в т. VIII „Наукового Збірника Н.-Д. Катедри Іст. Укр. Культури ім. акад. Багалія“ — „Уваги до вивчення панського господарства першої пол. XIX ст.“ (вступний розділ з моногр. „Велике панське господарство першої пол. XIX ст.“ — кн. Репніних“).

ський, М. Корнилович, О. Назарець, М. Тихонов, Г. Дяків та А. Козаченко), спеціально на панському господарстві I-ої пол. XIX в. думка дослідника ще не спинялась.

Рецензовані дві роботи є першими в українській історіографії, що зосереджуються виключно та на певному господарстві; тому, хоч і невідатні вони на розмір, але на них слід зосібна спинитись, особливо, коли й самому доводиться вивчати панський маєток першої половини XIX ст. Ми не говоримо тут уже про те, що вивчення панського та селянського господарства цього часу має своє значіння навіть для історії аграрної Жовтневої Революції (досить згадати проблему «феодального» куркуля в цій революції, висунуту за наших часів ак. М. Яворським). Отож ці роботи, кажемо, вже одним фактом свого з'явлення сигналізують притягнення уваги дослідників до ділянки, до цього часу занедбаной.

Розглянемо ж тепер кожную з рецензованих праць.

Праця Кат. Лазаревської, очевидно, не виходить з самостійного інтересу автора до вивчення панського господарства. З'явлення цієї статті пояснюється, почасти, й місцем її видрукування—збірник, присвячений Ол. Лазаревському, власникові невеличкого маєтку на Конотопщині. В статті-замітці якраз і опрацьовано нотатки О. Лазаревського, зв'язані з цим маєтком. Дрібним («незаможним», як його зве автор) панком був сам Лазаревський; господарські та прибутково-видаткові записи родини Лазаревських за роки 1838—45 і стали за джерело до цієї статті. Хоч «матеріяли ці неповні, прибутки й видатки записано не всі, а господарчі записи уривчасті й часто неясні, але все ж таки вони дають уявлення про загальний стан господарства»,—справедливо каже автор¹⁾. Якраз для типу дрібного маєтку в нас майже немає ніякого певного джерела. Бо ж навіть фамілійні архіви, збірки в таких родинях є велика, несподівана рідкість; через це дослідникові доводиться використовувати такі побічні джерела, як от архіви опік, «приказов общ. призрения», тощо.

Почавши з загальної характеристики стану господарства на Лівобережжі в першій пол. XIX ст. та визнавши, що занепад цього господарства був зв'язаний з браком робочих рук та недостатньою їх кваліфікацією, автор подає загальні відомості про організацію господарства Лазаревських. Найповніш щодо відомостей представлені роки 1838—41, за які є вичерпніші записи. Характер прибутків та витрат господарства в загальних рисах, витрати самого пана та його родини, праця й господарство кріпаків, зокрема дворових, тут же ціни на продукцію та речі, а також і вказівки на якість одежі, тощо—ось весь зміст рецензованої статті. Цей матеріал подає дещо й для характеристики побуту дрібного панства в другій чверті XIX ст.²⁾ Наприкінці статті вміщено дві зведені таблиці—прибутків та витрат за роки 1838—41; в самому збірнику далі частково вміщене листування та самі господарські записи Лазаревських.

Як бачимо, матеріал має чимале значіння для дослідника; шкода тільки, що автор не підходить об'єктивно до поміщика Лазаревського: в ньому особисто вона не вбачає визискувача. Неглибокий підхід виявляє автор, коли пробує аналізувати стан маєтку, ба навіть зробити якісь ширші узагальнення, часто помилкові, як от розуміння причини загибелі маєтку—мовляв, через брак кваліфікованої робочої сили... інтенсифікації в маєтку на думку автора заважало не що інше, як «звичка додержуватися старовини, тая традиція»³⁾ і т. д. З літератури, прим., не притягнуто ані однієї праці; методологією робота теж похвалитись не може—це є, власне, переказ матеріалів, тільки інколи їхне підсумовання.

¹⁾ «Археогр. Укр. Збірник», т. II, 1927, с. VIII.

²⁾ У передньому своєму слові до цього тому голова Археогр. Комісії УАН акад. М. Грушевський відмічає все це як «цікавий історично-побутовий матеріал» (с. V).

³⁾ К. Лазаревська, *op. cit.*, с. IX.

Загалом, робота описова, має археографічне, джерельне значіння, чим, певне, й пояснюється її поява саме в археографічному збірникові. Але ми кажемо се не для того, щоб погудити її—ні, лише, щоб зробити такий висновок: в роботі Кат. Лазаревської ми маємо вперше в таких розмірах поданий фактичний джерельний матеріал з життя дрібного панського господарства. Вкупі з опублікованим листуванням і матеріалом у збірнику робота ця якраз і є такою. Але цінна, як джерело, робота ще раз доводить, що дослідники ще й досі не звернули достатньої уваги на дослідження господарства передреформного дрібного панства на Україні.

Другою роботою, що розглядає інший тип панського господарства— велике, є праця проф. П. Г. Клепацького — «Господарство Диканського маєтку Кочубеїв у першій пол. XIX ст.». Робота зачіпає, виходить, велике панське господарство; автор містить її, як ескіз до своєї докторської дисертації й тому на ній слід більше спинитися. За джерело до цієї роботи П. Г. Клепацький використав матеріали з Диканського архіву князів Кочубеїв, що в цей час перебувають у Полт. Краєв. Іст. Архіві. Автор правильно оцінює значіння Кочубеївського архіву. Неправий тільки П. Г. Клепацький, коли говорить, що нібито він перший викрив для студювання цей архів: проф. Григорович ще більше як років з 20 тому працював над описом цього архіву в Диканці. Архів був відомий Стороженкові, децо звідси було видруковано до революції; там працювали— Т. О. Богданович, спеціально над В. П. Кочубеєм та І. Т. Рибаків, що розробляв новіший опис фонду. Слід, звичайно, визнати, що проф. Клепацькому довелося чимало прикласти праці та зусиль, щоб переглянути архів, бо до ладу його так і не доведено.

В цьому своєму ескізі автор подає загальні відомості про розташування та розміри Диканської вотчини на початку XIX ст. (невідомо, який був рух площі та населення в маєтку), коротко говорить про управління; далі більше йде мова про саме господарство маєтку, а саме—про хліборобство в першу чергу (подаючи дуже коротко та загально—як і чим обробляли землю, що сіяли, якою була врожайність та вмолотність, про організацію панщини та наділу селян, запаси хліба в копах, збут його та про питому вагу хліборобства в господарстві маєтку, разом з горідом та степом і поштовою станцією на степу). Далі так само загально йде мова про гуральництво—техніку, збут, прибуток від гуральництва; за цим автор спиняється на скотарстві, вівчарстві, птахівництві, ткацтві, бджільництві та салітарництві в маєтку. Наприкінці подається підсумок підрахунку й висновок, що господарство «уже перед війною 1812 року було більш промислове, ніж аграрно-патріархальне. Коли, каже він далі¹⁾, до цього додати ще, що від самого початку XIX віку воно виявляло змавання (очевидно, «намагання»? А. К.) і в аграрній, і в промисловій частині до машинізації, то цей висновок ще більш викристалізується»²⁾.

Перш за все слід зауважити, що автор не подає критики та характеристики того матеріалу, який йому довелося використовувати.—Ми так і не довідуємося, що з себе являють його матеріали. В самій розвідці далеко немає мови про всю «першу половину XIX ст.»—тут подані де як і дані лише за перші 12 літ XIX ст., хоч інколи автор (мабуть тоді, як підвернеться якийсь пізніший документ—і то тільки з 20-х років) подає й пізніші дані. Отож загалом виходить, що автор порівнює та робить висновки, орудуючи даними—чи то початку, чи то середини першої половини XIX ст. Вважаємо, що орудування такими даними й висновки з них загалом для всієї першої пол. XIX ст. ніяк не можуть задовольнити дослідника: такий великий маєток за якихось трьох десятиліть міг був

¹⁾ Клепацький, *op. cit.*, с. 989.

²⁾ *Ibid.*, с. 969.

зробити (і зробив) остільки багато поступовань, що дорівнювати (не кажемо вже про передреформні часи) кінець 20-х років чи то середину ХІХ ст. до початку його—ніяк неможна. Нерівномірно висвітлені та й неглибоко окремі боки господарства—дещо за довший, дещо за коротший час. Автор часто вираховує гадано низку даних і весь характер їх такий, що викликає підозріння щодо точности (з листування, тощо).

Не спинятимемося на дрібних зауваженнях (можна, прим., заперечувати вираховання собівартости відра горілки, де не береться на увагу розлив, самоспоживання й т. інш.), а розглянемо авторові підсумки. Для цього коротенько підсумуємо стан цього маєтку. Тільки в 20-х роках управління маєтку робить несміливі спроби виписати плуги з... сусідніх Репнінських економій (які, до речі, теж технічно стояли невисоко, були звичайними під той час); цими плугами, як констатує сам автор, обробляли в економії Репніна вже давненько, так, що там навіть з селян «большая часть уже снабдилась и работает онными»¹⁾.

Автор певний того, що такі ж потуги були в економії й до іншого виду машинізації. Проте, у віщо саме вилилися ці потуги, який тип маєтку склався тут, ми так і не довідуємося, хіба тільки маємо вищеведене авторове твердження про «аграрно-патріархальне» та «промислове» господарство в Диканці. Виникає питання, які підстави мав автор, щоб надавати такого значіння такій машинізації в маєтку, що подекуди відставала навіть від... «машинізації селянського господарства кріпаків Репніна (а відомо ж, яка різниця була в можливостях Кочубейської економії та Репнінських селян).

Якщо взяти кожную ділянку господарства в маєтку зокрема—вона теж не справляє вражіння блискучости, як то доводить автор, а навпаки, і врожайність невелика, і «оранку довелось таки зменшити», прибуток від хліборобства не сягав і 10%. Правда, гуральництво, як і по інших маєтках, тільки й давало господарству прибуток, але тут дуже шкодило хитання цін. До речі, автор бере зависоку пересічну ціну на вино, якої в 30-х рр. уже не знали—4 крб.; треба було, нарешті, ще прикуповувати хліб (впорядковане господарство: купували, тоді як свій лежав немолочений у скиртах). Якщо пригадати, що скотарство в маєтку було дефіцитним, вівчарство давало всього від 1,3% до 9,1% прибутку в усьому маєтку, а бджільництво, ткацтво, салітарництво давали зовсім нікчемний прибуток, то просто дивуєшся, де саме автор уперто бачить «більш промислове, аніж аграрно-патріархальне господарство», з машинізацією нижчою за техніку кріпаків Репніна і т. інш. Адже ж і сама робота, і земля в маєтку продовжували забирати найбільше робочих рук та часу.

Нарешті, не зачеплює автор усіх ділянок господарства: де, прим., відомості про млинарство—а тим часом це теж була прибуткова стаття в маєтковому бюджеті, принаймні, не нижча за салітарництво... Самих то промислових закладів—як-от сукняна та інші фабрики, заводи—типове явище для великих маєтків першої пол. ХІХ ст. ми тут не бачимо²⁾. Так де ж автор убачає «промислове господарство»? Взагалі, автор не викрив процесів у маєтку, не виявив еволюції всього господарства та окремих його царин, не помітив, в чому була хвороба маєтку (хоч і подав деякі дані до збуту), яка була заборгованість, не розв'язує проблеми робочої сили в маєтку та ринку для нього, не підводить до реформи, як до перспективи для цього типу господарства. Робота носить швидче описовий, перехідний характер, а не науково-дослідчий; висновків—цінних та оригінальних, як того слід було чекати від ескізу докторської дисертації, тут немає... І не

¹⁾ Клепацький й. с. 972.

²⁾ Мабуть, що авторові не підвернулися під руку відповідні матеріали?

дуже загальною щодо якості різниться ця робота від розглянутої вище роботи Кат. Лазаревської: нічого не використано з літератури, сама передача матеріялу й т. інш.¹⁾ Знов таки дивуєшся, які підстави були в автора після його наведеного вище висновку про тип господарства гадати, що «звідси (звідки? А. К.) вже дуже (!) близько до декабризму та інших проявів громадського руху й суспільної думки на Україні за першої половини (усієї? А. К.) XIX віку»²⁾.

Отже відводимо належне місце цій роботі в українській історіографії: вона дає джерельний матеріял для дослідника, а самотійного значіння (особливо, у висновочній частині) не має. Можливо, що тут винні й матеріяли — тоді авторові треба було бути скромнішим щодо меж і дати роботу в іншій постановці теми. Тут ще треба згадати про «Матеріяли до хрестоматії краєзнавства», в яких П. Клепацький почав друкувати цікаві документальні витяги з цього архіву до стану Диканського маєтку в першій пол. XIX ст.³⁾ Гадаємо, що через особливість стану матеріялів цього архіву корисніше було б авторові продовжити публікування його матеріялів: вони для дослідника панського господарства дали б далеко більше, аніж розібрана вище розвідка того ж автора. При всьому тому, звичайно за роботою залишається її значіння: вона вперше в українській історичній літературі практично порушує питання про вивчення великого панського господарства; через те ця розвідка сама по собі становить уже цінність для дослідника сільського господарства на Лівобічній Україні першої пол. (власне, першого десятиліття) XIX стол.

Антін Козаченко.

Дмитро Маркович, По степах та хуторах. Редакція і вступна стаття Т. Черкаського, Київ, „Рух“, 1929, сс. V + CX + 480.

По революції вийшло було друком тільки одно видання творів Д. Марковича: Твори, кн. I—II. Київ, вид. «Дзвін», 1918—1919 рр.⁴⁾ Отже цілком своєчасним є отсе друге пореволюційне видання «Руху».

Передпослана йому вступна стаття Т. Черкаського (п. з. «Дмитро Маркович», сс. V—LX) містить коротку біографію письменника, зложену на підставі невеликої літератури. Автор сумлінно переказав (сс. VI—XX) відомі факти з життя письменника, особливо докладно спинившись на молодих роках, при чому притягнув і нещодавно надруковану нескінчену автобіографію Марковича (публікація М. Хращевського у зб., «Література», К., 1928). У значній мірі за браком відомостей досить коротко переказано факти з життя Д. Марковича⁵⁾ у 70-х—90-х рр. Невідомо чому оминув автор звістки про перебування Д. Марковича в Херсоні р. 1886-го одмічені біографами (С. Волох, Дмитро Маркович, «ЛНВ», 1902, VII. с. 55). Факт цей безперечно має значіння, бо змушує здогадуватися про зв'язки Д. Марковича з громадянством Степової України. До речі буде одмітити, що в архіві М. Ф. Комарова зберіглися листи до нього Д. Марковича й копія скарги його з р. 1898 з приводу заборони трьох оповідань у поданому до цензури зб. «По степах і хуторах» («Омелько Каторжний», «Два платочки», «Шматок») та негативна відповідь Гл. Управл. по дел. печ. (від 3 червня 1898 р.). З цієї відповіді видно, що

¹⁾ Хоч сам автор надає чимало значіння своїй роботі—він її „подає до уваги українському громадянству“, с. 968.

²⁾ Клепацький, оп. сіт., с. 989; тобто й Кочубей з його великою маєтністю потрапив до декабристів.

³⁾ Клепацький, Матеріяли до хрестоматії краєзнавства. „Зап. Полт. ІНО“, т. III. 1925—1926 р.

⁴⁾ Видана р. 1926-го збірка „У найми“, К., „Рух“, містила всього п'ять оповідань.

⁵⁾ Між іншим Т. Черкаський подав нову біографічну подробицу про трус у Марковича в рр. 1908—9.

Маркович жив тоді у Варшаві (Т. Черкаський за іншими біографами говорить загально, що Маркович служив у Царстві Польському). Отож можна зробити висновок, що письменник весь час підтримував якісь зв'язки з М. Комаровим. У другому розділі (сс. XX—XXVI) зібрано корисні бібліографічні відомості про літературну працю Д. Марковича: українські й російські оповідання, переклади українських творів та їх видання. У третьому (сс. XXVI—XXX) подано огляд критики про творчість Д. Марковича. Всупереч авторові статті ми б не сказали, що Д. Марковичеві «пощастило в критиці». Щоправда, тих кілька авторів, що озвалися про його творчість, поставилися до неї прихильно, але треба сказати, що Маркович був письменник, який зістався мало поміченим у критиці. Про нього писали всього тільки якихнебудь десять критиків, та й то обмежувалися вони двома-трьома сторінками і тільки С. Волох частіше й докладніше нагадував громадянству про талановитого українського письменника. Стаття самого Т. Черкаського — найдокладніша з досі написаних. А тим часом твори Д. Марковича, окремими виданнями та по журналах, видавалися досить часто. Перегляд літератури про письменника подано в Т. Черкаського, можна сказати, цілком формально: зацитовано головні висновки того чи іншого критика та й годі. Тим часом статті про Д. Марковича, коли приглянутися до них ближче, хоч і у цілому таки досить трафаретні змістом, цікаві головно тим, що їхні автори, пишучи про твори письменника й про самого автора, користали з нагоди висловити свої, свого середовища й навіть, може, партії громадські погляди. Всі критики погоджувалися на тому, що з Д. Марковича був письменник-гуманіст реалістичного напрямку, який умів знаходити «людське» у запеклих злочинцях, добачали в ньому велику проникливість у психологію людини. Одначе поза тим досить яскраво позначаються і різниці в загальних громадських поглядах поодиноких критиків. Так ось С. Волох твори Д. Марковича розглядає крізь призму соціальних противенств у дореволюційній Україні й яскраво виявляє свою зневажливість до владущих верств («ЛНВ», 1902, VIII, сс. 60 і далі), Л. Бурчак («Книгар», 1918, с. 817) зауважує, що твори Д. М—ча «не будуть читати у панських будуарах, бо їх не візьме у руки людина, що шукає у письменстві розваги і лоскотання нервів, його оповідання—це ці, на яких з презирством дивляться «служителі чистого мистецтва»..., а поміркований соціаліст-федераліст М. Кушнір залишається з утертою формулою—письменник-гуманіст» («Книгар», 1918, с. 875). Всі ці цікаві рисочки залишилися поза увагою Т. Черкаського, який не вжив до аналізу історії критики про Д. Марковича методи соціологічної, не розглядав критику літературну, як певну функцію громадськості.

До речі, довго спиняється Т. Черкаський на двох статтях—українській С. Волоха («ЛНВ», 1902, VIII) і російській В. Черепіна («К. С.», 1903, III) на підставі порівняння доводячи, що це є статті одного автора, при чому друга є переклад з українського тексту в «ЛНВ». Розшукування в даному разі—зайві, бо в примітці до статті у «К. С.» серед літератури питання В. Черепін між іншим одмітив: «Наша стаття «Дмитро Маркович». «Літературно-Науковий Вістник», 1902, VIII». Обидва прізвища є псевдоніми Вячеслава Прокоповича.

Не будемо спинятися на дальших розділах (IV, V сс. XXI—LXI) статті. Тут автор не пішов далі своїх попередників і зробив звичайну в старих «критико-біографічних нарисах» помилку: замість справжньої аналізу творчості письменника він запропонував читачам переказ творів із довгими цитатами. Де не де все ж таки можна натрапити на корисні помічення.

У цілому стаття мало вносить у вивчення Д. Марковича, але пророблена праця все ж таки має інтерес, як перший докладний підсумок,

особливо в розділі біографічному. Бібліографічні вказівки вичерпані і це робить статтю потрібною для дослідника¹⁾.

У другій частині книжки передруковано початок нескінченої автобіографії Д. Марковича («Життя одної людини», сс. LXIII—LXXXIV), Заметки и воспоминания об Афанасие Васильевиче Марковиче (сс. LXXXIV—CV). З давнього минулого. «Про Олександра Яковича Кониського» (сс. CV—CIXI). До цього матеріялу додано кілька корисних приміток (сс. CIX—CXI).

Цілих 465 сторінок займають українські (російські не ввійшли) оповідання Д. Марковича. Оповідання передруковано по можливості з перших друкованих текстів, а деякі виправки взято з видання 1908-го р., бо видання 1918—19 р. має надзвичайно багато технічних помилок, пропусків, тощо (с. 473). У примітках не зазначено, які саме поправки зробив Т. Черкаський у перводруках оповідань. Наприкінці (сс. 474—478) надруковано примітки до кожного оповідання (бібліографія), з яких видно, де й коли те чи інше оповідання друкувалося досі.

Розгляньте в нас видання творів Д. Марковича—найповніше з досі видаваних. Коли взяти на увагу це, а також наявність у ньому бібліографічного апарату, й коли, нарешті, зважити, що різниці в досі друкованих текстах одних і тих самих оповідань здебільшого не великі, то в цілому нове популярне видання творів Д. Марковича можна визнати за корисне придбання в літературі. Воно безперечно буде стимулювати інтерес у громадянстві до творчості визначного українського письменника, спонукатиме до призибування нових матеріялів до його життя й громадської діяльності, так мало ще відомої, та нарешті зрушить науковий інтерес до самої літературної творчості письменника в колах наших літературознавців.

Кость Копержинський.

М. Коцюбинський, Твори. Загальна редакція І. Н. Лакизи. Редакція тексту й примітки Ан. Лебедя («Праці Інституту Т. Шевченка»), «Книгоспілка», том. I, сс. CXIV + 146 + XXXVIII.

Ан. Лебідь, Коцюбинський (Нотатки до біографії), «Книгоспілка», 1929, сс. 94. (Відбитка статті «М. Коцюбинський» з I тому творів).

Почало виходити видання Коцюбинського, широко та ґрунтовно коментоване, з критичним опрацюванням тексту творів. Поява такого видання Коцюбинського на часі, бо поглиблену марксістську аналізу творчості М. Коцюбинського можна буде зробити тільки після опублікування матеріялів з державних архівів та приватних сховищ, які й дадуть ґрунт для соціологічних висновків. Видання обіцяє бути найповнішим серед усіх, що досі виходили. Де ж пак—10 томів, коли в Галичині Видавнича Спілка колись набрала невеликих 5 томиків, стільки ж «Криниця» 1917 р. Правда, Державне Видавництво теж має поширити своє видання 5 до 8 томів, але три останніх ще й досі не вийшли.

Плян у видавництва добрий, якби тільки пощастило його виконати. Щодо першого тому, то не можна не відзначити одного з влучних моментів, а власне спробу починати збірку белетристичних творів з «Хариті». В I томі вміщені такі твори: «Харитя», «На віру», «Ялинка», «П'ятизлотник», «Ціпов'яз» та «Маленький грішник». На кінці, на стор. 1—XXXVIII, подано примітки та варіанти до цих творів.

Подаючи місця, виправлені в першій редакції чорним атраментом, червоним атраментом у пізнішій редакції та місця, дописані червоним

¹⁾ Шкодять виданню деякі прикрі друкарські помилки. Статтю С. Волоха у „ЛНВ“ позначено р. 1908 (треба: 1902). Збірник „Література“ позначено 1918 (треба: 1928), див. с. VI. Оповідання „Іванъ изъ Буджака“ надруковано рос. мовою у „Слові“ не р. 1885-го, а 1881-го.

атраментом, автор на жаль в примітках не відзначав дописаного чорним атраментом у рукописах, а тоді історія тексту творів М. Коцюбинського стала б ще повніша перед нами.

В статті «Від редактора тексту» (сс. VII—XXII) А. Лебідь критикує попередні видання М. Коцюбинського, детально трактує про плян даного видання та уґрунтовує свої поправки в тексті.

Проте на жаль і тут мусимо відзначити помилковість деяких тверджень. Особливо викликає сумнів роля Волод. Гнатюка в обробці тексту, коли він доглядав друк Коцюбинського у Львові, як один з директорів Видавничої Спілки. А. Лебідь уважає, що В. Гнатюк Коцюбинському запропонував цілу низку редакційних поправок. Цитуючи листа Коц. до В. Гнатюка з 4. XI. 902 (ст. ст.): «Згода. Робіть так, як уважаєте потрібним і кращим»,—А. Лебідь розводить руками. Що треба розуміти під цими словами?

А тим часом лист В. Гнатюка до Коцюбинського, що його А. Лебідь чомусь в Архіві не помітив, показує, що Коцюбинський зовсім тут не редакційні поправки мав на увазі. Ось той лист:

Львів, 12 (н. ст. С. К.) XI. 1902.

Високоповажний Добродію! Посилаю дальшу коректу. З клішем я думаю зробити так: До третьої книжки дам кліш давніший тому, що він зроблений і як би не був ужитий, мене на загальних зборах В. Спілки могли б за те чіпати. Зате до 4-ої книжки, яку, маю надію, видамо на другий рік і де піде решта Ваших праць, я дам зробити кліш із нової фотографії і поміщу його там разом із біографією та статтею про Вашу літературну діяльність. Прошу написати, чи годиться на те (Підкр. мов. С. К.)

З правдивим поважаням В. Гнатюк.

Що В. Гнатюк сам не робив змін тексту в творах Коцюбинського, можна бачити ще й з такого випадку. В листі 1/XI н. ст. 1902 в Р. С. Гнатюк додає:

«В сім аркуші треба змінити слова «гроза» на «буря». Я забув се зробити, а властиво не хотів без Вашої відомости. «Гроза»—се по-російськи». Коцюбинський відповів коротко: «Слово «гроза» я замінив словом «буря» (л. 23/5 ст. ст. X. 902, Чернігів). Не може бути сумніву, що Коцюбинський сам без будь-якого впливу Гнатюка виправив «господар виймає останнє число «Зорі» на «господар виймає книжку», «він одривається від «Зорі» на «він одривається від книжки». І робив ці поправки Коцюбинський не тому, щоб «вільніше пропустити через російську цензуру книжку на наддніпрянську Україну», а просто через те, що такі вислови були анахронізмом: «Зорі» тоді вже не існувало.

Поруч цих уваг не можна не згадати тих поправок тексту, що їх перевів А. Лебідь у «Ціпов'язі». Що й говорити—натиск В. Лукича, редактора «Зорі», на Коцюбинського переробити два нецензурних місця в «Ціпов'язі» становить собою факт надто показний у ранній творчості М. Коцюбинського, щоб його не відзначити в примітці. Але треба не забувати й іншого моменту у творчості Коцюбинського. Це друкування у Видавничій Спілці, коли Коцюбинський ретельно переглядав свої друковані твори вже в коректі. Щодо «Ціпов'яза» ми маємо в той час в листі до Гнатюка (27/X ст. ст. 1899) такий самий намір Коцюбинського: «Особливо цікавлюся давнішими працями своїми, як «На віру», «Ціпов'яз»—бо я хотів би дещо поправити або й змінити там». Отже тоді, 6 років перед цим, вимагаючи від Коцюбинського переробки сцени у пристава, Лукич посилався на той спеціальний пункт заборони, що його наприкінці 1892 р. поставила до «Зорі» російська цензура й де сказано, що «не вільно дражнити пануючої в Росії народности, себто московської, навіть здалека,—а також інституцій державних».

Тепер же на час друкування Коцюбинського в Видавничій Спілці було взагалі заборонено довозити українські книжки в Російську імперію. Отже якби Коцюбинський тепер, 1899 року, дорожив тією сценою,

яку він колись переробив з вимоги Лукича, то він би це вільно міг зробити. Спеціальні обставини проти тієї сцени зникли. І якщо тепер, перепускаючи через свої руки Ціпов'яза, Коцюбинський не поновив старої сцени, то це значить, що він свою переробку вважав за кращу. От чому ми не можемо погодитися з реконструкцією тексту Ан. Лебеда щодо московської граматики, та розправи станового з Семеном у «Ціпов'язі».

Не зрозуміло також, чому А. Лебідь накинувся на мене за дату написання «Дебюту». Закидаючи в свій час Ан. Лебедеві категоричність поправок попереднього редактора акад. Єфремова, я якраз намагався підкреслити умовність кожної такої дати. Але це не значить, що я взагалі проти того, щоб за дати творів виставляти ті, що їх виставив Коцюбинський на рукописах своїх творів.

Слабша проти інших частин I-го тому—біографічна: «М. Коцюбинський. Нотатки до біографії» Ан. Лебеда (сс. XXV—CXIII), що вийшла й окремою відбиткою.

Ці нотатки мають позитивну рису в безпретензійності. Автор знає, що при теперішній нерозробленості біографії Коцюбинського, годі дати вичерпні відомості про нього. Проте і в нотатках читач має право вимагати матеріялу тільки критично перевіреного. А автор тут якраз чимало нагрішив. Взяти хочби відношення до джерел на біографію Коцюбинського. Як можна, наприклад, на перше місце ставити спогади Саліковського, коли він про освіту Коцюбинського наплутав, датуючи зустрічі з майбутнім письменником, на якихсь 3 роки помилився. Не був Саліковський і «проводирем в учнівських заколотах, лідером і організатором в подільській семінарії», як гадає Ан. Лебідь. Так само здивування в читача може викликати думка, повторена за А. Зекцером, що в подільській семінарії учився «пролетарський елемент» і що доступ до гімназії «пролетаріятові» був обмежений. Рух народницько-революційний творили переважно попівські та дяківські діти, що їх назвати пролетарями не можна.

Разом з тим доводиться дивуватись, як міг повірити Ан. Лебідь департаментові поліції, що Коцюбинський року 1890 був за кордоном з червня до серпня, коли документально відомо, що наш письменник був там зо два тижні.

Філоксерну добу в житті Коцюбинського в нас зовсім ще не розроблено. Спогади ж про це подавали переважно люди, що мало знали нашого письменника. Тому не дивно, що й у Ан. Лебеда чимало помилкового. В тім то й річ, що Коцюбинський був разом з Вит. Боровиком і під орудою його в Басарабії роками 1892—1894. У Криму ж Коцюбинський та Боровик були в різних загонах і бачились тільки при нагоді.

Некритичне відношення до друкованих матеріялів про Коцюбинського можна, напр., помітити ще й на такому факті. Лист Коцюбинського до Вікшемського, яким наш письменник виявляє намір їхати 1908 р. спочивати на Волинь, крім того, що його можна бачити в чернігівському архіві, надрукований уже два рази. Не зважаючи на те, що перше село, де мав спочивати М. Коцюбинський, в моїй статті подано поправно—Клепачі, Ан. Лебідь назву цього села бере з статті, де вона перевернута, даючи читачеві якісь чудернацькі «Киспачі».

Але може зате Ан. Лебідь дав правдивий образ Коцюбинського, як громадського, та політичного діяча? Ні, й цього не можна сказати. В образі цьому ми передусім маємо чимало суперечностей. На с. 82 автор, напр., каже, що Коцюбинський на початку XX ст., до революційних груп не належав, «їхній активізм і проповідь соціальних зрушень і революційних виступів була чужа його стихії, самотній вдачі»... І далі... «ніколи він не був у центрі нових революційних ідей, не брав

активної участі в тих революційних партіях, що активно вже працювали, готуючи пролетаріят і селянство до близького революційного виступу». А через декілька сторінок (89), спростовуючи «соціал-демократа», Ан. Лебідь характеризує письменника як передову радикальну, революційно настроєну людину». (Підкр. моє С. К.).

Такі твердження про Коцюбинського, як «типовий ідейний народник культурник» (ст. 19), заперечення, що з нього був активний громадський робітник» в юнацькі роки (с. 17), визнання за основу світогляду «ідеї національного відродження країни» (с. 82), потребують чималого обмеження, бо, напр., щодо останнього, то є підстави гадати, що після 1905 року Коцюбинський приймав думку, що нація—то суспільне втворення, а значить національна проблема не була для нього «найперше культурною і державною».

Дарма наш історик літератури сперечається з свідченнями про зв'язки Коцюбинського з соціал-демократами. Автор не обізнаний з усіма джерелами до вивчення світогляду Коцюбинського. Він не знає «жадних матеріалів, які більш менш ясно підтверджували б симпатії» нашого письменника. А такі матеріали не тільки є, але й їх і знайти не важко.

Признаючи пресі, що появилася по 1905 р.,—«Громадській Думці», «Рідному Краєві», «Шершневі» брак «ширшого світогляду», визнаючи їх за «мертві тіла» (лист до Гнатюка 18. II. 1906), Коцюбинський у соціал-демократичній «Вільній Україні» прочитує з олівцем в руках такі статті: «Національне питання в Росії» Каутського, «Дещо про націоналізм та соціалізм» К. Не—я (Костя Арабажина), «Український Прометей» його ж, «Автономія України в світлі соціал-демократичної критики» М. П. «Слова і діла буржуазії» С. Петлюри. І в статті Каутського, напр., звертає найбільше уваги (два рази підкреслює на березі) на такі місця: «в Австрії буржуазні партії досі уперто протиставляють ідеї автономії націй автономію країн». І далі підкреслено: «Тут знову також виявляється, що найбільша трудність при розв'язанні соціальних питань лежить у відносинах сил класів, а не в винайденню практичних пропозицій». І друге: «Посідаючі класи споконвіку є класи упривілейовані, їх соціальне становище засноване на монополному володінню засобами продукції. Пролетарі, яко найнижча класа, не можуть ніколи бути класом упривілейованою та експлуатувати інші класи. Вони не можуть завоювати державну владу для того, щоб нові привілеї, нову монополію, поставити на місце старої, державна влада потрібна їм для того, щоб положити кінець усяким привілеям, усяким монополіям, а значить також і національним. Тому то, коли посідаючі класи природно тільки заміняють конкуренцію націй монополією, та упривілеювання своїй нації, пролетаріатові також необхідно, раніш чи пізніш, скрізь на місце національної ненависти становити інтернаціональну солідарність». Заперечуючи близькість Коцюбинського до «Дзвону», Ан. Лебідь не зважив, що марксістський журнал «Дзвін» за життя Коцюбинського не виходив (почав виходити 1913 р.), отже свою близькість Коцюбинський міг виявити тільки в збірнику «Дзвін», що вийшов 1907 р.

Коли б Ан. Лебідь так уперто не одгрібався від фактів, він би сказав, що і листування Коцюбинською з Винниченком чимале—23 листи (не «кілька листів»), та що в тому ж таки чернігівському архіві є лист до Коцюбинського зі Львова (7. V. 1912) й від Баска (Маріяна Меленевського—фундатора «Спілки»), та три листи (27. VII. 1904, 9. VIII. 1904 та 31. VIII. 1904) від Л. Мацієвича, одного з фундаторів РУП. А служниця Коцюбинських, (1897—1904) Марина Печерна, пригадує, що письменник часто палив у печі листи, що він їх одержував з пошти.

Так само, закидаючи «Гата могола» брак «соціал-демократичної»

аналізи подій, Ан. Лебідь виглядає суддею суворішим за соціал-демократів, сучасників Коцюбинського, бо, напр., чернігівський Дроздов тільки похвалив твір, а хиб проти соціал-демократичної програми не добачив.

Можна погодитись, що Коцюбинський у Чернігові не брав активної участі в революційній роботі, але що він не мав «певних ідей, цілів і тактики боротьби за соціальну справедливість», цього прийняти не можна.

Ан. Лебідь взагалі розглядає Коцюбинського поза течіями, що були в українському суспільстві, не уявляючи, що наш письменник потужно переходив усі етапи, що їх мала на своєму шляху мало-диференційована передова українська інтелегенція, значить, і драгоманівство. Нашому історикові літератури треба відкинути драгоманівство Коцюбинського, як ступінь до соціал-демократії, щоб дати місце своїй етикетці—«типовий народник, культурник». Тому він переінакшує мої думки:

Висновок, що «нетлінний світ ідеальних законів і вічних розумових та моральних запитань» Коцюбинському чужий, дало мені таке місце з листа Коцюбинського до дружини, де він говорить про Розенблята, який читав лекції про Пушкіна, Фета, Лермонтова і других—освітлює їх містичним світлом, приплів чогось до поезії бога (підкр. моє. С. К. і думає цим заохотити публіку. Нині був у редакції і всунув мені безплатно білета на свою лекцію. Не піду, шкода вечора, та й не цікаво все це. Хай йому аби-що з його лекціями...

Що ж робить Ан. Лебідь? Він до висновку «нетлінний світ»... підставляє посилку, вирвату з другої концепції та ще й подану тільки в примітці, де Коцюбинський говорить про Кравченка:

Він просто комик, щоб не сказати психопат. Уявляє себе великим художником, більшим від Гоголя—і навіть не хоче читати ні Золя, ні Мопасана, ні Бурже, щоб часом вони своїми творами не зробили впливу на його „вільну музу“.

Зробивши таку комбінацію з моїми цитатами та висновком, Ан. Лебідь авторитетно повчає: «Але ж не можна справді думати, що назвати дурня дурнем, психопата психопатом—це значить стояти на певних ідеологічних позиціях».

А все ж Коцюбинський пережив драгоманівство. Інтересний між іншим такий факт. 1896 року вийшла книжка Ю. Бачинського «Україна ingredienta», де автор змалював на підставі марксівської теорії майбутню долю України. Франко в «Житті і Слові» розкритикував книжку, а Коцюбинський, знаючи про неї тільки з листа з Галичини, захоплюється нею, гадаючи, що там поруч марксівської аналізи є і драгоманівський федералізм (насправді в Бачинського проводиться ідея самостійної України, і Драгоманів у листах до Бачинського виступав проти нього). Ось що писав Коцюбинський Грінченкові з Алушки (19. III. 1896):

Чи читали Ви нову цікаву книжечку, що недавно вийшла у Львові? Автор розглядає причини нещасного економічного стану селян в Галичині (на підставі теорії Маркса), що змушені мандрувати до Бразилії та Росії, вгадує наслідки суспільно-економічного процесу в Галичині, відтак переходить до України і Росії взагалі, розвиває широко федеративну програму (тримаючись Драгоманова) і вкінці малює свій ідеал України — ingredienta. І між іншим, тримаючись наукового соціалізму, каже, що національна боротьба є конечною в наслідок суспільно-економічного процесу, де подібно тому, як капіталізм визискує пролетаріят, так і сильніша пануюча нація утискує для свого вжитку слабшу націю, але як капіталізм, пройшовши свою фазу, мусить впасти і його заступить новий устрій соціально-демократичний, так поруч з сим і деспотичні централістичні держави мусять розложитися, перейти в федерацію народів, що їх складають.

Як бачите, книжечка цікава і я вже передплатив її собі.

Нарешті в роботі Ан. Лебеда багато фактичних помилок, що справляють непримне вражіння. Батько письменника втратив посаду в Пікові 1882 р. (не «1880»), на півдні Басарабії Коцюбинський був під

орудою експерта Ейсмонта («не Еймонда»), М. Коцюбинський 1886 р. був за репетитора в Михайлівці (не «Дзигівці»), «Свет и тени» відділ в «Волини», а не додаток. Пролежав Коцюбинський у київській клініці до 22 січня 1913 р. (не 16 січня), Лукіч був редактором протягом шести літ («не десяти»). Дарма гадати, що подорожі на Волинь 1906 та 1907 рр. не лишили будь-яких слідів у літературній творчості Коцюбинського (с. 69), коли «В дорозі» є безпосередній вислід цих подорожів. З родиною в Криму (звідки сам, без родини поїхав до Криворівні) Коцюбинський був 1911 р. (не 1910). Того ж 1911 р. Коцюбинський виїхав на Капрі з Чернигова 8 листопаду (не 8 грудня—с. 74). «Тіні забутих предків» Коцюбинський писав не на Капрі (с. 75).

Отже нотатки до біографії Ан. Лебеда, хоч і можуть правити за допомічний матеріал до вивчення літературної спадщини Коцюбинського, проте помилки цієї роботи не дозволяють цілком покладатись на авторів висновки.

Сергій Козуб.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, том CXLVI, Львів, 1927, 218 сс.

Цей том „Записок“ містить у собі праці фільольогічної секції під редакцією акад. Кирила Студинського. Більшу половину книги займають студії Я. Гординського („Милость Божія“, українська драма з 1728 р.*) та А. Андроховича („Львівське „Studium Ruthenum“), що почали друкуватися у „Записках“ раніше (див. тт. CXXXVI—CXXXVII). Останні розділи (VI—XI) статті Гординського (сс. 1—32) присвячено головним джерелам драми: козацьким літописам, народним пісням, книжним віршам і поемі С. Твардовського („Woyna do towa“), потім старій українській драмі, теорії української драми, європейській драмі. Щодо статті Андроховича (сс. 33—118), то кінець її ще буде. Далі йдуть три праці М. Возняка. Перша: „Знадібки до української великодньої драми“ (сс. 119—153). В збірникові проповідей з Закарпатської України з 30-х рр. XVIII в. (в бібліотеці покійного академіка Володимира Гнатюка), що писаний рукою „отца Петра Колочавского и презвитера духового села Колочави“, в тексті проповіді на Великдень заховались останки якоїсь великодньої драми. Частина тексту має свої паралелі у польській „Historyi o chwalebnyu zmartwychwstaniu Pańskim“ Миколая з Вільковецька, а друга—основується головню на „Слові святого отца нашего Евсевія, епископа Александрійскаго, о шпествіи Іоанна Предтечи въ адъ“ (на п'ятницю Страсного тижня). Надрукувавши ці уривки драми із паралелями з „Historyi“ Миколая з Вільковецька (на підставі видання Станіслава Віндакевича в „Bibliotec-i pisarzów polskich“ Краківської Академії Наук), М. Возняк торкається походження тексту. На погляд нашого дослідника, вирішення цього питання може бути ділом майбутнього. З одної сторони та частина наведеного тексту, котра відповідає „Слову“ Евсевія, не покривається ним, а в його вільною перерібкою, а з другої—невияснені ще деякі питання, зв'язані з польською драмою Миколая з Вільковецька. Дуже можливо, що тут ми маємо діло з забутим уже в значній мірі текстом окремої української великодньої драми. В тій же статті (сс. 142—153) Возняк публікує текст (на жаль дефектний) „Слова о збуреніи пекла“ з минеї XVIII в., яка перед війною зберігалася у Віленській Публічній Бібліотеці під ч. 75. Потребу опублікування вчений видавець мотивує тим, що цей текст правдоподібно належить до найстаріших (поруч із уривком, що його опублікував

Ст. Гаввський). Крім цього, треба ще мати на увазі, що Франко у своєму виданні („Записки“, т. LXXXI, 1908 р.) „Слова“ зробив значний пропуск, що у Віленському рукопису займає повні три сторінки.

Кілька текстів, досить важких для дослідів нашого письменства, його змісту й форми М. Возняк дав і в другій праці (сс. 155—179) „Із збірника Кондрацького кінця XVII віку“ (ч. 4581 рукописного відділу бібліотеки Ягайлонського Університету). Тут ми знаходимо: українську та польську сатири на короля Яна Собеського („Płacze, lamenty u sokolwiek kiedy“ і „Oy korołu, korołu szeregawaty“) пісню про вівчаря (в двох текстах: „Oy koli ja, panowe, w Ogonkach bywaw“), про тещу („Przyhotowawsie ziateyko dla swey teszczeyki na czesc, na benkiet“), про Байду, про козака-нетягу та інші.

Нарешті Вознякові пощастило знайти („Староводолазька Олександрія з 1753 р.“, сс. 215—218) в Бібліотеці Красінських у Варшаві новий український кодекс Олександрії так званої сербської редакції, списаний „старательствомъ Павла Криницького писара Староводолазкого въ томъ же местечку Старой Водолазѣ (у Валківському повіті на Харківщині) самими его трудами“. Рукопис багато ілюстрований та має цікаву передмову, у котрій з'ясовується дидактичне значіння пам'ятки: „Сія гисторія изьявляеть добродѣтели и злости своя: добрѣ правящія же надѣятися и мзду за добродѣтель свою воспріймутъ... А злая содѣявше злѣ и погибнуть... Чтуще сію гисторію внятно да не прелщается суевѣріемъ, но вразумляется“ (с. 216)¹⁾. Стаття Л. Білецького (сс. 181—202) „Марьяна Черниця“ Т. Шевченка—має на меті уяснити історію тексту цього твору, що, як відомо, залишився нескінченим. На основі порівняння чотирьох публікацій поеми (Куліша, Доманицького, Зайцева і Новицького) автор приходиться до висновку, що оригінал видання Куліша („Основа“, 1861, IX) не є перший нарис поеми, як думав сам Куліш, а за ним і уся критична література. Перша редакція поеми (року 1840 чи на початку 1841)—це ті „шматочки паперу“, про які поет згадує в листі до А. Корсуна. В р. 1841 автор з частини (початку) цієї першої редакції поеми творить другу редакцію і додає до неї присвяту „Оксані К...ко“ (див. автограф Корсуна й копію Псьолівни²⁾). Далекі пізніше, трудно лише вказати коли, поет знов переробляє ту ж першу редакцію і дав нам третю, котра репрезентується публікаціями Куліша та Доманицького³⁾. А щодо віршу „Вітер в гаї нагинає“ (посвята „Оксані К...ко“), то він з поемою, як складова частина твору, не був зв'язаний. Розвідка Білецького дуже цікава і з методологічного погляду, але щодо висновків, то все це досить проблематичне: може так, а може й зовсім інакше. Треба не забувати, що перша редакція поеми не заховалася до нашого часу і про пізніші переробки її важко сказати щось певного. Безперечний авторитет має тільки публікація Новицького з автографу А. Корсуна („Записки Істор.-Філолог. Відділу Укр. Ак. Наук“, 1924, IV), а щодо перших трьох видань, то вони не заслуговують на велику увагу, бо Куліш видрукував автограф із деякими своїми поправками, а видання Доманицького й Зайцева зроблено на підставі копій з різних автографів. у статті „Usgainica“ з журналу „Casopis Ceského Museum“ від початку його

¹⁾ Між українськ. текстами Олександрії Возняк не зазначив рукоп. бібліот. Ніжинськ. ІНО: див. „Опис. рукоп. библ. Истор.-Фил. Инст. кн. Безбородко въ г. Нѣжинѣ“, В. І., М., 1906, сс. 71—73.

²⁾ Копія Псьолівни (після 1861 р.) з відмінами в тексті і з дотками варіантів з публікації Куліша („Кобзарь“, Изд. т-ва „Дѣятель“, СПб., 1911).

³⁾ „Кобзарь“, 1908.

існування по 1926 рік (1827—1925)“ П. Богацький дає огляд (сс. 203—214) тих наукових праць, де звернено увагу на Україну, її нарід і культуру.
Дмитро Абрамович.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Том СXLVIII. Праці історично-філологічної секції під редакцією Кирила Студинського. Львів, 1928, с. 334.

Книжка має присвяту: «В тридцяті роковини смерті Пантелеймона Куліша (ум. 2/III 1897 року)». Хоч такі роковини — не зовсім звичайний привід для ювілейних споминів, нам не дивно, чому вони викликали три книжки: на Радянській Україні—«Пантелеймон Куліш» (у Києві, 1927) і частина (сс. 9—104) 1—2 книжки «України» за р. 1927, в Західній—оцю книжку «Записок». Занадто велику літературну спадщину залишив Куліш і дуже мало досі вистудійовано як її, так і саму «химерну» його постать. Коли вивчення їх віджило з яких 15 років тому, то лиш недавно почали «спокійне, безсторонне вивчення життя й праці Куліша, яке тільки покаже нам його таким, яким був він насправді» (сс. 308—309).

Стаття Волод. Дорошенка: «Найновіша література про П. Куліша» (сс. 307—334) як раз і подає «інформативний огляд видань і рзвідок за останні 15 років, 1914—1928 рр.» з оцінкою їх місця в літературі й науковій ваги. Всі вони розбиті по розділах: 1) Видання Кулішевих творів, 2) Матеріали до біографії Куліша й студії над його життям, 3) Студії над творчістю Куліша—як прозаїка, поета, перекладача, літературного критика, історика, етнографа, педагога, редактора й видавця, нарешті—над «зовнішніми обставинами Кулішевої роботи». Пильне зібрання надрукованого й вміла та влучна систематизація дозволяють з наявністю бачити, що зроблено для роз'яснення загадкової Кулішевої постаті та його творчості й з того починати дальшу роботу.

Останні чотири статті торкаються спеціально відносин Куліша до Галичини. Акад. К. Студинський в розвідці «Слідами Куліша» (сс. 241—306) називає низку установ і осіб, з якими листувався Куліш, з позначенням видань і статей, в яких оголошено деякі з листів. Сам він тут знов подає знайдені окремі листи з кореспонденцій Куліша з Галичанами: Я. Головацьким, Дан. Танячкевичем, Корн. Сушкевичем, до редакції «Мети», лист до Куліша Ан. Вахнянина, лист Кулішевого шурина Білозерського до Танячкевича. Тут же надруковано листа Куліша до редактора газети «Народ» під назвою «Сон про вовка та про лисицю». Нарешті К. Студинський передрукував з «Правди» за рік 1869 «Гадки при святкуванню осьмих роковин Шевченкової смерті», що відбулися в Відні в студенському товаристві «Січ». «Гадки» надруковано свого часу без підпису, але акад. Студинський запевнює низкою переконуючих доказів, що ця промова—Куліша. Взагалі й всі інші документи, що він тут оголосив, з'являються перед читачем з дуже докладними коментаріями, в які ввійшли також листи різних інших сучасників того листування.

Воно захоплює добу од 1861 до 1893 рр. М. Возняк подав «Останні зносини П. Куліша з Галичанами (з додатком його листування з М. Павликом)» (165—240). Це листування виключно за роки 1892—1896. І цей автор, подаючи текст кількох десятків листів та телеграм Куліша, супроводить його оповіданням історії зносин і позначенням предметів, яких вони торкалися, причому тут теж наводяться листи інших діячів (Павлика, Драгоманова, Франка). Зміст цих зносин складають переважно два питання—друкування творів і перекладів Куліша та його стосунки з Крашевським і іншими Поляками в зв'язку з «ною ерою» (1882). Про цю невдалу спробу скласти українсько-польську угоду ще раніш розповів С. Глушко в статті: «Куліш про свої зносини з Поляками» (Україна, 1924,

кн. 3, сс. 103—109), де вміщена частина відповідного листа Куліша до Павлика (1892).

Дві останні статті малюють постать Куліша як перекладача й редактора. Це «Кулішеві переклади драм Шекспіра» Яр. Гординського (сс. 55—164) і М. Возняка—«Куліш як редактор «Причепа» Левицького» (сс. 1—54). Те й друге друкувалося в Галичині, тому обидві статті теж характеризують стосунки Куліша з цією країною.

Як старанно й докладно опрацював свою тему Яр. Гординський і з яких боків розглядав її, видно з розділів його праці, де він торкається історії перекладів, мови їх, відношення до англійського оригіналу і відношення до Кулішеївських перекладів Франка, як їх критика, видавця, редактора. У часті Франка в редагуванні перекладу Куліша присвячено більш, як одну третину статті,—стільки поправок навів він. Автор добросовісно їх відзначив і з вивчення їх зробив такий загальний висновок: «Франко не тільки доповнив і поправив текст перекладу Куліша, не тільки дав йому кращу мову, але й охоронив його просто перед осмієнням» (с. 164), цебто глузуванням. Щодо видання р. 1882, то тут спостереження Гординського виявили, крім особливостей правопису Куліша (звичайно фонетичного), нечисленну силу елементів що порушують чистоту української літературної мови. Це: 1) архаїзми, зачерпнені з богослужбових і старих українських книг без певної мети, а випадково або через недбалість, 2) чужі слова часто незрозумілі (пинду, хіндя, дам пинфи), 3) вульгаризми, і 4) спеціально Кулішівські, ним самим придумані, штучні слова і вирази. І хоч як Гординський вихваляє Куліша, як «знавця, митця української мови», як ні доводить трудність Шекспіра для перекладу, особливо при невисокому в р. 1882 рівню української літературної мови і відсутності доброї й певної термінології наукових висловів, у читача застається вражіння, що «Куліш був у своїх перекладах Шекспіра доволі неперебірчивий у мові, він за мало користав із свого великого знання народньої мови і за часто піддавався чужим впливам або просто поступав самовольно» (с. 67). А виною тому почасти «гордовитий і неуступчивий характер Куліша» (с. 70). Проте в нього був намір пристосувати переклади до української мови й зробити «поправніщими» (с. 100, пор. 101).

М. Возняк висловлює думку про редагування Кулішем повісти Ів. Нечуча-Левицького, що Куліш охоче «переполіскував чужі сорочки», цебто редагував чужі твори. Він сам свідчить за це. «Завзявшись виробити мову добру, не відкидав я геть нічого, що попадало під моє перо... Виділяти попіл і жужелицю від срібла в горнилі, очищати його седмерицею, се ще трудніша річ, ніж самому авторувати». Так писав він з нагоди оповідань Марка Вовчка, що перейшли через його «критичну реторту» (232). Цікаво, як поставився до цієї самої роботи Куліша над творами М. Вовчка Вас. Доманицький: Куліш зробив своїм редагуванням чималу прислугу авторці й українському письменству, хоч «часом можна навіть сказати, що поліпшення ті не зовсім щасливі і скорше виглядають як погіршення». Наводячи цей відзив, М. Возняк робить свій висновок: «Подібне можна повторити й про Кулішеву редакцію «Причепа» Левицького та його поправки» (54). З батьком Левицького Куліш був знайомий, мабуть тому молодий письменник звернувся до останнього з проханням виправити його оповідання, щоб потім переслати його в редакцію львівської «Правди». Куліш охоче взявся за цю лобу йому роботу й так перекреслив повість «червоною коректою, що й жаль і страшно було дивитись»,—свідчив потім М. Бучинський (с. 3). Страшне вражіння й тепер вона справляє в статті Возняка,—стільки тут наведено поправок не тільки в правопису й мові, але й в цілих виразах і уступах... Чи на користь твору, ми вже бачили...

Всі статті книжки «Записок»—яскраві зразки поглибленого й об'єктивного студіювання письменника, якому «все ж таки не могли би відмовити великих заслуг на полі відродження України» (241).

Костянтин Харламович.

Історично-Географічний Збірник. Видає комісія для складання історично-географічного словника України, том I, 1927, сс. 176+I—II. Том II, 1928, сс. 209+I—III, у Києві.

Це наукове видання не має передмови, яка познайомила б читача з цією Комісією, її завданнями, а також окреслила б програму і зміст її друкованого органа. Але «Звідомлення» Комісії за рр. 1926 і 1927, що їх додано до кожної книжки, з'ясовують ці питання. Комісія має три задачі: 1) Бибирання на картки матеріалів історично-географічного змісту як з друкованих джерел, так і архівних, 2) Складання статтів словникового типу, 3) «Оброблення в монографічній формі окремих питань, що зв'язані з історією заселення: питання з історії переходів людности на Україні, умов таких переходів, шляхів, міст, верстов, промислів, торгівлі та ін.». Збірники, що ми рецензуємо, є наслідком виконання останнього завдання.

З 23-ьох статтів, що містяться в двох томах Збірника, ледве не половина має історично-соціальный характер: вони малюють становище різних верств населення в минулому, як юридичне, так і економічне, і взаємовідносини між верствами. Серед них перше місце займають статті редактора Збірника й директора Комісії, проф. О. л. Грушевського: «Луцьке міщанство в XVI в.» (I, сс. 1—12) і «Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в.» (II, сс. 1—9). Не зважаючи на різність заголовків, обидві статті близькі одна до одної щодо змісту й джерела. Джерело їх — люстрації замків XV—XVI вв. Занесені до Луцької люстрації скарги луцьких міщан дали авторові змогу намалювати картину порушення прав та привілеїв міщанства іншими верствами. Незадоволення міщанства викликали особливо зловживання панів, шляхти та старост в справах будови та охорони замку. Друга ж стаття розповідає, «як захоплювали питання оборони колишню людність XVI в. і як вона обдумувала різні зв'язані з тим моменти». Ці ж самі джерела зберегли нам турботи та жалі міщан на адміністрацію,—на недбайливість її, на незвичайне обтяження повинностями деяких груп людности, в різних містах Князівства Литовського.

Тетяна Фаранюк, «Вінницька шляхта в XVI в.» (I, сс. 23—31), знов таки на підставі люстрації, дає нарис виступів проти адміністрації місцевого земянства, цебто шляхти, які виступи обумовлені зловживаннями й недбалістю старост замку.

О. л. О. л. Грушевська в статті «Гетьманські універсали м. Києву» (II, сс. 23—34) розглядає зміст цих універсалів, що викликані взагалі скаргами київського міщанства на різні кривди од перехожих та переїжджих військових людей і обороняють права та вольності міщанства. Стаття охоплює тільки XVII в. Проф. О. л. Грушевський аналізує «Гетьманські земельні універсали 1660—1670 років» (I, сс. 83—92), причому вивчає земельну політику гетьманів і взаємовідносини їх щодо цього питання з царським урядом та полковниками козацькими, які теж надавали землі своїм прихильникам. Взагалі ми маємо в цих універсалах історію поширення землеволодіння так у старшини військової, як і в мастириях. Стаття Івана Бойка, «Сулими на Переяславщині в кінці XVII та на початку XVIII в.» (II, 11—22), ілюструє на цій родині процес збирання в своїх руках українською старшиною нових і нових маєтків і перетворення в класу великих землевласників.

Ця стаття викликає деякі зауваження. Автор каже, що в родині Сулим було три видатніші постаті—Іван, генеральний хорунжий, Семен,

полковник переяславський, та Олександр, суддя Переяславського полку, і тут же додає: «В даній праці подаємо відомості про діяльність тільки Івана та Семена Сулим». А чому саме тільки їх—не з'ясовує... При всьому тому автор починає оповідання з діда Ів. Фед. Сулими—козацького гетьмана Івана Михайловича (пом. 1635), який власне й почав збивання маєтків у цій родині. Хоч Бойкові відомо, що він одержав села Сулимівку, Лебедин та Кучаків від гетьмана Ст. Жолкевського, але він не знає за що. Один акт, що його надрукував А. В. Стороженко, дає зрозуміти, що у Жолкевського Сулима був за управителя маєтків («Очерки Переяславской Старшины. Исслѣдованія, документи и замѣтки, Кіевъ», 1910, сс. 204 і далі: «Къ біографіи козацкаго гетмана Ив. Мих. Сулимы»). Щодо Федора Сулими, то він дійсно невисоко стояв на щаблях єрархічної драбини. В 1680 р. він був тільки «надзирателемъ добръ панскихъ», цебто гетьманських у Конотопі, але вартість його полягала в його шляхетським походженні, чому саме гетьман Самойлович одружив з його дочкою свого сина Семена (Лазаревский, «Описание Старой Малороссіи», I, с. 22).

Стаття Г. Шамрай «Чернігівські ґратушні скарги» (I, сс. 40—52) викладає зміст цих скарг на порушення прав магістрату різними верствами людности, переважно полковою старшиною в XVIII ст. Друга ж її праця «До історії лівобережних міст у половині XVIII в.» (II, сс. 159—168) торкається теж соціальних відносин. Вона групує відповіді різних міст Лівобережжя на запитання генеральної військової канцелярії, які верстви людности належать до міщанства. Відповіді цікаві, як прояви соціально-політично-юридичних поглядів полкових канцелярій і, значить, козацтва. До XVIII ж сторіччя стосується маленька, але повна сумного змісту стаття О. Л. Грушевської «З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині» (I, сс. 147—157). Це оповідання, як смоленська шляхта в 1730-х роках їздила в Стародуб по хліб і одночасно відвозила на продаж кріпаків, звичайно своїх, а іноді й чужих. До статті долучені і зізнання декотрих з цих кріпаків, є й продажні ціни цього «товару».

С. Шамрай в статті «Вінницьке селянство 1840 рр.» (I, сс. 149—160) викладає один епізод прояву «противопанського руху» в сс. Кустовцях та Заливанщині. Нас особливо зацікавив один момент того руху—виникнення в Заливанщині інституту цивільного шлюбу. Це завдяки тому, що управитель маєтку не дозволив вінчатися двом парам селян. Ну, розуміється, коли «бунт» було ліквідовано, покінчили і з тим явищем, наказавши перевіряти в церкві обидва подружжя.

Тому ж таки С. Шамрай в ній належить ще одна праця—найбільша з усіх, що надруковані в збірниках, і ширша змістом. Розпадається вона на дві частини. Одна «До історії м. Баришполя у XVIII ст.» (точніш—до 1766 р., I, сс. 93—120), друга—«М. Баришполь у XVIII в.» (II, сс. 35—85). В першій частині крім головних моментів історії міста маємо вісті про загальний характер міського життя, про заняття людности, про магдебурзький устрій. Друга частина знайомить, за Румянцевським Описом 1766 р., з соціальним складом міста, з числом, заняттями, економічним становищем різних верств його населення: старшини козацької, духовництва, виборних козаків, козаків підпомічників, підсусідків і посполитих, підданих, робітників, при чому дано статистичні таблиці для цих верств зокрема й для усього населення, з порівнянням відомостей за попередні роки.

До статей з соціальним змістом почасти прилучається праця В. Юркевича: «Звенигородщина в XV—XVI вв.» (I, сс. 13—22), що малює історію заселення Звенигородського району. Розбиваючи цей процес на кольтонізацію монастирську та боярсько-панську, вона разом виявляє становище селянства.

Невеличка стаття Ю. Виноградського: «Марія Дорошиха (з Сосницької старовини)» (I, сс. 33—39)—чисто історичного змісту. Марія Дорошиха—мати гетьмана Петра Дорошенка, що одного часу жив в Сосниці як засланець. І про нього тут не менш розповідається як про неї. Історичного ж характеру стаття Ол. Грушевської «Київська форпосна лінія» (I, сс. 135—144), що з'ясовує роль форпостів цієї лінії в боротьбі з гайдамаками й взагалі з людьми підозрілими, а також в боротьбі з незаконним перевозом краму з-за польського кордону в половині XVIII ст.

П. Нечипоренко присвячує свою статтю робітничому питанню в минулому: «Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських «Національних строзніях» (I, сс. 121—134). На підставі архівних матеріалів 1740—1760 рр. автор розповідає про роботи, які тоді провадилися на державний кошт і силами нації над відновленням міст Батурина та Глухова, а разом з тим в різних маєтках гетьм. Розумовського на його особисту користь.

М. Тищенко дав дві статті для історії української промисловости: «Сучасна фабрика Київського «Приказа Общественнаго Призрѣнія» (I, сс. 145—148) в 1809—1832 рр., «Шовківництво в Києві та на Київщині (чи як в змісті—в Київській губ.) в XVIII та першій пол. XIX ст.» (II, сс. 169—182). Це оповідання про низку невдалих спроб розвинути цей промисел на Україні за допомогою чужоземців. І, здається, автор помиляється, коли оцінює в 2—2½ карб. пуд шовку в 1781 р. (с. 176). Чи не фунт? Той же автор дав одну статтю для історії торгівлі: «Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.» (II, сс. 84—133) з додатком 10 документів.

Географічні статті маємо такі. В т. II: 1) Шамрай Сергій, «До історії Київської сотні Київського полку» (сс. 135—146) з малою, з якої видно, як територія цієї сотні згодом поширювалась, захоплюючи все далі польські землі, 2) Виноградський Ю., «Середня Чернягівщина наприкінці XVIII та на початку XIX в.» (сс. 183—203). Тут подаються відомості про природні умови Сосниччини, про важливіші поселення, про сільську людність та її заняття, 3) Карачківський М., «Розмежування Волинської та Подільської губ. 1799 р.» (сс. 205—209). Проте це не стаття, а відтворення документу—«Повседневной полевой журналъ проводимой границы между Подольской и Волынской губерніями, начато въ 1799 года іюля 13-го дня».

Окреме місце в Збірникові займає стаття Жданової Над. Мик. «З архівної збірки Як. Новицького» (I, сс. 162—176). Новицький—відомий історик та етнограф Катеринославщини (пом. 1926). Стаття—перегляд змісту справ його збірки—з історії м. Олександрівська, справ дворянських, селянських.

Наприкінці треба сказати, що всі статті двох томів Збірника роблять приємне вражіння перш усього через те, що написані на підставі чи архівних, чи надрукованих джерел, що їх розроблено вперше сливе без допомоги так званих пособій, і, розуміється, з застосуванням наукової методи; але при викладанні не всі автори досить докладно вказали свої джерела. Вони покликаються на них якомсь неуважно, занадто скорочено. Див., напр., в т. I, с. 2 «Арх. V, I, с. 1», або т. I, с. 4: «Zg. Dz. VI, с. 60». Розуміється, члени Комісії, а може й інші вчені, розшифрують такі цитати, але ж книги друкуються не тільки для істориків-фахівців, а й для широких кіл читачів. А може й не кожний спеціаліст зрозуміє таке посилання: «V, с. 110» (II, с. 26). Треба брати на увагу й простого читача.

Костянтин Харламович.

Стара Одеса. Архітектура Причорномор'я. Видання Одеського Державного Художнього Музею, Одеса, 1927, сс. 2+56+50 табл. з 71 ілюстр.

Головне завдання книжки служити провідником по відділу «Стара Одеса» Одеського Державного Музею. Цей відділ було намічено ще в роках 1919—1921, упорядковано його протягом останніх років, а відкрито шойно 1927 року. Тут зібрано кілька тисяч експонатів, що належать до архітектурних пам'яток Одеси, південного Чорномор'я: автентичні проекти різних здійснених і нездійснених будов, їх деталі, старі гравюри, краєвиди, рисунки і фотографії існуючих і зруйнованих будинків. Серед них будови таких видатних архітектів, як Тома-де-Томон, де-Волян, Форстер, Гаюй, Монферан, Фраполі, Торічелі, Ріглер та ін.—отже майже виключно чужоземці походженням: Англійці, Французи, Голяндці.

В перших 8-ох залах музею скупчено експонати з самої Одеси а в 3-ох останніх—з архітектури Басарабщини, південної Наддністрянщини, Причорномор'я та Криму.

З передмови «Від Музею» проф. Й. Зейлігера (ст. 1—2) довідуємося, що відділ «Стара Одеса» зложено головню заходом директора цього відділу проф. М. Замечка, при найближчій участі проф. Зейлігера, архітектів: П. Городецького (небіжч.) і Когана, мистців: проф. П. Мітновіцера, П. Сегалю, М. Шпарберга та студентів: М. Мінкуса та І. Рабіновича.

Короткий нарис з історії «Старої Одеси» Олександра Де-Рібаса (сс. 5—14) в хоч справді дуже «стислий», як пише сам автор, все таки знайомить нас з історією міста ХІХ ст. Доба перед заснованням міста Одеси висвітлена слабше. Є тут надто загальні фрази про «далекі доісторичні часи», «різні вандальські племена», «Греків, що прибули до нас з по-за моря» і т. д.

Новітню історію міста автор починає фактом, що Одесу відібрав від Турків відділ війська (під проводом Еспанця Йосипа Де-Рібаса), який «складався в більшині з українських козаків, яких було силоміць забрано до російської армії по розгромі Запорозької Січі 1775 р.». Крім названого Де-Рібаса прислужилися до засновання нового міста голяндський інженер Франц де-Волян та Українець Андрій Шостак. «От ці троє не російські діячі й були справжніми творцями нашої Одеси» (с. 8). Автор спиняється на соціальному складі перших поселенців, торгівлі та устрою міста. Вказує, що перші адміністратори Одеси були з походження чужинці (Де-Рішельє, Ланжерон), чому і саме місто набрало європейського характеру. Пізніше їх заступив Воронцов, за якого місто ще продовжувало свій розвиток, але «за інших після Воронцова вправителів Одеси відомості мало цікаві... Все більша та більша державна опіка витруїла з неї останні частини її свободоловства та бадьорости». Д.-Р. кінчає свій огляд хронікою міста в уривчастих відомостях і датах з культурного і політичного життя міста.

Й. Зейлігер (сс. 15—24) описує кожную залю музею, спиняється над значінням музею, бо Одеса, як пише автор, мусить «зайняти достойне місце на сторінках історії архітектури України», та подає деякі цінні відомості з історії архітектури міста Одеси.

При книжці додано: спис експонатів музею (разом 847 чисел), реєстр мистців та різних майстрів, праці яких є в музею та спис ілюстрацій.

Видання має, на жаль, чимало редакційно-технічних і коректорських недочач та недоглядів. Отже «Альфаветний спис» дуже неповний і неточний. Наприклад, я не найшов граверів: Бігаті, Браун, Брокгауз, Нітче, котрі зазначені в каталюгу Є чимало і інших помилок, напр., в списку подано ірїзвище «Гаюї» і «Гаюй» (с. 49), тоді як з тексту (сс. 17, 19) виходить, що це одна і та сама особа, лише різно писана в укр. мові.

«Спис ілюстрацій» зовсім не відповідає порядку розположення ілюстрацій. Це сталося очевидно тому, що ілюстрації не мають не тільки по-

рядкової нумерації, але не позначені ні таблиці ні друкарські аркуші, від чого при брошуруванні переплутали аркуші. У примірнику, яким користувався автор цих рядків, наприклад, два рази вліплено останніх 5 ілюстрацій, натомість 4 інших зовсім бракує.

В репродукціях можна було б вимагати більшої ясности. Шкода, що не репродуковані деталі будов, які збереглися в рисунках і фото музею. Мова не скрізь однаково добра. Друкарське викінчення і зовнішність книжки (обкладинка Е. Мальца) досить привабливі.

В цілому книжка заслуговує найбільшої уваги. Вже той факт, що видання служить не тільки каталогом величезної збірки «Стара Одеса», але має значіння окремої монографії про архітектуру Одеси—робить її незвичайно цінною. Мусимо бути вдячні Одеському Державному Музеєві, що великою витратою коштів і праці, видав цю книжку з численними (понад 70) ілюстраціями архітектурних пам'яток Чорномор'я, які в історії української архітектури становлять необхідне, дотепер мало відоме, джерело для пізнання доби класичности і ампіру ХІХ ст.

Можемо побажати, щоб інші українські музеї пішли за прикладом Одеського Держ. Музею і видали подібні книжки, присвячені архітектурі свого міста. Нам відомо, що такі відділи з історії міста мають: Всеукраїнський Історичний Музей у Києві, Музей Українського мистецтва в Харкові та Історично-Археологічний Музей в Кам'янці. Не підлягає сумніву, що подібні матеріали та цілі відділи існують по інших музеях.

Поза чисто архітектурним матеріалом, дуже цінні у виданню «Стара Одеса» репродукції з літографій краєвидів Одеси самого початку ХІХ ст. Дуже бажані були б спеціальні фахові досліди на літографію Одеси, зокрема літогр. англійського інженера Галюй, що працював в Одесі коло 1815—1825 рр. Як відомо, досі вважали, що перша літографія був. Росії вийшла 1817 р. в Петербурзі і належить Венеціанову. Отже дуже важно встановити—коли з'явилася перша літографія в Одесі? Буде вона першою не тільки для Одеси, але правдоподібно, і для цілої України.

Володимир Січинський.

Х р о н і к а.

Науково-Дослідча Катедра Історії України, заснована в березні 1924 р. вступила весною 1928 р. в п'ятий рік свого існування і відзначила сю дату ухвалою (21 лютого 1928 р.) про поділ на два відділи: а) Історії України, б) Примітивної культури і Народньої Творчости. Рік 1928 був таким чином роком організації в катедрі цих двох відділів: вони перевели, між собою поділ аспірантів і восени приймали нових кандидатів вже кожен окремо, за спеціальними кандидатськими працями і спеціальними програмами кольоквіумів¹⁾, доповнили свій склад новими дійсними членами і науковими співробітниками і виробили зимою 1928/29 рр. окремі науково-операційні пляни.

¹⁾ Теми праць для вступних кольоквіумів Науково-Дослідчої Катедри Історії України в 1928 р. були такі:

Для Історичного відділу:

1. Розвій українського розселення.
2. Головні моменти в розвою продукції на Україні.
3. Економічні фактори українського життя.
4. Південна торгівля в історії України.
5. Головні моменти в історії селянської людности.
6. Розвій міст і міської людности.
7. Організація ремісників на Україні.

Відділ Історії України зіставсь у попередній організації, в складі попередніх трьох секцій: а) методології і соціологічного обґрунтування історії, б) історії соціальної і політичної, в) історії культури, що поділяється на підсекції матеріальної й інтелектуальної культури; при сій підсекції інтелектуальної культури від р. 1925 існував Кабінет Примітивної Культури, він відійшов тепер до відділу Примітивної Культури і Нар. Творчости.

Персональний склад відділу збільшився таким способом: дійсними членами УкрНаука затвердила Герасимчука Василя Івановича, Крипякевича Івана Петровича і Марковського Михайла Миколаєвича, науковими співробітниками Гаєвського Стефана Юхимовича і Степанишину Оксану Михайлівну, аспірантами: Діхтяря Панаса Андрієвича, Костащука Василя Миколаєвича, Миловидова Лева Вікторовича.

Операційний план науково-дослідчої праці на 1928/29 і 1929/30 рр. прийнятий в останній редакції 5 березня 1929 року. —

На роки 1928/29 і 1929/30 Історичний відділ ставить собі такі загальні завдання:

дослідження соціально-економічного розвитку України в останніх трьох століттях, 1625 — 1925;

хронологічне поглиблення сього досліду в напрямі попередньої литовсько-польської доби та її зв'язків в старшою добою, київо-галицькою;

висвітлення культурних і політичних процесів, що розвивалися на сій соціально-економічній основі,

з спеціальним оглядом на зріст політичної і національної свідомости і підготовку великої революції.

Спеціальні завдання відділ при тім ставить собі в сих справах такі:

Систематичне обслідування невиданого матеріалу для історії України — соціально-економічної і політичної — в другій половині XVII в.

Обслідування соціальних і політичних течій сеї доби, взаємовідносини українського і московського уряду, формації державного устрою України, змін в колонізації.

Дослідження української історіографії XVII — XVIII в. — як воно відбивало в собі соціальні, політичні і національні течії.

Розроблення актового матеріалу для пізнання соціально-економічної історії Лівобічної України (ревізії, генеральне слідство о маєтностях, акти монастирського господарства, Румянцевська опись).

Досліди над економікою і соціальними відносинами Правобережжя в XVIII в. і першій половині XIX в.

Вивчення економіки і соціальної будови українського міста XVIII — XIX вв.

Зокрема — студії над економічними і соціальними відносинами Західньої України, головне Галичини, в XIX і першій чверті XX в.

Для відділу Примітивної Культури і Народньої Творчости:

1. Пережитки примітивної обрядности в українськїм побуті.
 2. Поколінні організації та їх останки.
 3. Головні моменти в історії дослідження української народньої творчости.
- В році 1929: а) Спільні для обох відділів:
1. Схід і Захід в історії України.
 2. Потяг до моря в українській історії.
 3. Еволюція хліборобства взагалі і спеціально на Україні.
- б) В Історичнім відділі:
4. Розвій міст на Україні.
 5. Еволюція керуючої верстви.
 6. Впливи експорту на зміни економічних і соціальних відносин України.
 7. Розвій і знесення кріпацтва.
 8. Західне пограниччя українського розселення.
- в) В відділі Примітивної Культури і Народньої Творчости:
9. Поколінні організації та їх пережитки на Україні.
 10. Еволюція родини.
 11. Економічні підстави річного обрядового кругу.
 12. Дослідження народньої пісенности на Україні.

Студії над історією української історіографії XVIII — XIX вв. на тлі соціально-економічних і політичних течій цих часів.

Колективно вестимуться заняття:

над вибіркою і обробленням невиданого матеріалу для другої половини XVII віку, в зв'язку з Археографічною Комісією ВУАН;

над статистикою Лівобережжя в середині і в другій половині XVIII в. — в зв'язку з Комісією Історії Лівобічної України ВУАН;

над аграрними відносинами і селянськими рухами XIX віку — в зв'язку з комісією Новішої Історії України ВУАН;

над українською історіографією XVIII і XIX віку — в зв'язку з Комісією Української Історіографії ВУАН.

Індивідуальні з'янття членів відділу будуть такі:

Акад. М. С. Грушевський: Політичні і культурні течії XVII в. Хмельниччина і Вигівщина. Громадські течії й історіографія XIX в.

Проф. Ол. Грушевський: Економічне життя XVII — XVIII вв.

Проф. О. Ю. Гермайзе: Соціально-економічні відносини Гетьманщини. Гайдамаччина.

Чл. коресп. Академії В. І. Щербина: Історія Києва і Правобережжя в XVII—XVIII вв.

Проф. М. М. Марковський: Культурні і літературні течії XVII—XVIII вв.

Проф. В. І. Герасимчук: Політичні течії другої половини XVII в.

Проф. І. П. Крип'якевич: Державний устрій України XVII в.

Проф. П. В. Клименко: Історично-статистичний метод в історіографії. Міста і цехи на Україні в XVI—XIX вв. з економічного й культурного погляду. Розвиток цукрової промисловости на Україні.

Співр. О. І. Баранович: Магнатська верства та її господарство на Волині в XVII і XVIII стол. (докінчення).

Співр. С. Ю. Гаєвський: Київське літописання XI віку.

Співр. С. В. Глушко: Соціальні відносини другої пол. XVII в. Селянські рухи кінця XIX і поч. XX стол.

Співр. М. Н. Петровський: Українська історіографія XVII—XVIII вв.

Співр. О. М. Степанишина: Панські маєтки на Правобережжі в другій половині XVIII і в XIX.

Співр. М. М. Ткаченко: Селянство на Лівобережжі в XVII—XVIII вв.

Співр. П. К. Федоренко: Манастирське господарство Гетьманщини.

Співр. С. В. Шамрай: Історія Київського полку. Південна Україна в XVIII ст.

І пленарних засідань відділу відбуто в р. 1928 **18**. Прилюдних промоційних засідань було **2**: промоція О. М. Степанишиною і промоція Л. О. Окиншевича; обидві особи признані були гідними звання наукового співробітника і були затверджені в нім Укр. Наукою—О. М. Степанишина в складі сеї-ж Катедри, Л. О. Окиншевич—з перерахуванням до Секції історії українського права в харківській Катедрі Історії Української Культури.

Курси для аспірантів читались: з методики історії (проф. В. Клименком), з суспільної економіки (проф. О. Поповим) і з слов'янських мов (проф. А. Степовичем). Переведена була колективна дискусія над науковою літературою старої доби історії України (кінчаючи XVI віком)—для вияснення головніших питань та їх засвоєння аспірантами.

Видавнича робота відділу виявилася в тім, що ним випущено II том Студій з історії України, присвячений «на пошану акад. М. С. Грушевського, з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності» і приступлено до друку III тому Студій. В серії «Промоційних праць Катедри» вийшли цього року випуски: третій—С. Шамрай: Київська козаччина 1855 р., до історії селянських рухів Київщини (сс. 125) і постий—Л. О. Окиншевич: Центральні установи України-Гетьманщини XVII — XVIII в., ч. I: Генеральна Рада (сс. 177).

Відділ примітивної культури і народної творчості в операційнім пляні науково-дослідчої роботи (затвердженім 21 березня 1929 р.) поставив собі такі загальні завдання:

- Розроблення методики збирання.
- Методологія комплексного обслідування України.
- Пережитки примітивної культури на Україні.
- Порівняна слов'янська етнологія.
- Порівняний дослід народної української творчості. Слов'янський ритуал і річний святочний круг.
- Висвітлення соціологічних підстав народної творчості.
- Історія української етнографії.
- Спеціальні завдання для років 1929—1930:
- Комплексне обслідування Припетського і Десненського Полісся і Дніпрельстану. Примітивний поділ праці і його пережитки на Україні.
- Пережитки прелогізму і магії.
- Висвітлення форм народного господарства як підоснови побуту і творчості.
- Досліди над слов'янським ритуалом і річним святочним кругом.
- Порівняний дослід народної тоніки.
- Коллективно вестимуться заняття:
- над пережитками магії господарської і обрядової,
- над організацією поколінних верств,
- над відбиттям форм господарства в народній творчості,
- над весільним і похоронним обрядом,
- над формами народної тоніки.
- Індивідуальні заняття членів відділу будуть такі:
- М. С. Грушевський—Книжна і народня творчість на Україні XVII—XVIII вв.
- К. М. Грушевська—Обмін в примітивнім господарстві. Українські народні думи.

- Ф. Я. Савченко—Соціальне посвоячення. Історичні пісні XVIII віку.
- К. О. Копержинський—Новорічний обрядовий цикл.
- Ф. М. Колесса—Старші й новіші верстви української народної мелодики.
- П. С. Глядківський—Соціологічне вивчення казки. Історія казки.
- В. С. Денисенко—Соціальні елементи похоронного обряду.
- Курси для аспірантів і допущених до занять осіб в році 1928—29 читались такі:

- К. М. Грушевська: Методологія комплексного обслідування, з семінарієм.
- М. П. Вашетко: Соматична антропологія, з практичними заняттями.
- К. О. Копержинський: Початки культури слов'янських племен.
- Ф. Я. Савченко: Історія етнографії загальної й української.
- А. І. Степович: Курс сербської і чеської мови, з практичними вправами.
- Коллективна дискусія над науковою літературою була переведена двічі, на теми: Головні стадії в розвою господарства на Україні в старій добі; Річний обрядовий круг на Україні в зв'язку з господарськими сезонами; Магічне мишлення і обрядовість.

Екскурсій членами і співробітниками Відділу і Кабінету примітивної культури відбуто 6¹⁾. Стаціонарна робота проводилась в 7 пунктах в різних зонах української території.

Пленарних засідань всього відбуто в р. 1928 20 (спільно з Культурно-Історичною Комісією, Комісією Історичної Пісенности і Кабінетом Примітивної Культури).

Видавнича робота Відділу виявилась в виданню спільно з тими ж установами «Першого Громадянства»—випущено три випуски (в двох книгах) за рік 1928, I випуск за рік 1929 і приступлено до друку II випуску за рік 1929.

Археографічна експедиція Катедри Історії України ВУАН. Робота археографічної експедиції в 1928/29 акад. році провадилась за тими ж плянами та мето-

¹⁾ Див. дещо в звітженню—«Україна», 1929, кн. 36.

дами, які намічено було ще в попередні роки (див. «Україна» за 1927 р., кн. 1—2, сс. 118—121, і 1928 р., кн. 6, сс. 204—207). Вона відбулася переважно в напрямі обстеження архівних фондів т. зв. Древлехранилища Моск. Центр. Арх. — для виявлення матеріалів до історії Руїни й потім вибирання та реєстрування документів.

В роботі експедиції зазначеного року брали участь: д-р В. І. Герасимчук і аспіранти Наук.-Досл. Катедри Історії України—В. Евфимовський, Д. Кравцов та В. Юркевич. Д-р Герасимчук і співр. Юркевич працювали в квітні і травні 1929 р., останні два — протягом цілого року.

Коли в попередні роки опрацьовувано матеріали до 1667 р., то тепер цю межу перейдено й приступлено до пізніших років, починаючи з 1668-го і закінчуючи 1678 р. Щоправда, треба сказати, що головна увага була скупчена на 1668—1672 р., а крім того переглядано пропущені матеріали за попередні роки.

Робота провадилася переважно в Розрядному Приказі (столах: Білгородському, Севському й Приказному) і в Малоросійському Приказі.

З фондів Розрядного Приказу найбільше, звичайно, документів для історії України знайдено в Білгородському столі. Вони складаються не тільки з листування московської, а й української та польської влади. Між великою кількістю листів трапляються не одні «списки с белорусского» та «польского» письма, а й оригінали. Багато нового виявлено для повстання Брюховецького, про участь у ньому різних верств населення тощо. Зворушення це було настільки сильне й глибоке, що в нього втягнулася й Слобожанщина, де помітні сліди залишили такі видатні особи, як сумський полковник Кіндратенко (Кондратьев), харківський—Сірко та острогожеський—Дзинковський. На долі всієї цієї боротьби яскраво змальовуються політичні наміри кожної з сусідок українського народу: Москви, Польщі, Криму й навіть Турції. Ставлення то одної, то другої проходять перед нами з певними домаганнями та претензіями на владу. Частіше зустрічаються документи до характеристики діяльності таких осіб, як П. Дорошенко, Сірко, Ханенко, Суховій і особливо Многогрішний з відповідним кругом друзів, а то й просто прихильників.

В інших столах, напр., Сівському, знайдено менше матеріалу й він скоріше дає доповнення до низки актів з Білгородського столу.

Щождо Приказного столу, то в ньому переховується досить численне листування Брюховецького з українською старшиною та козаками, а також і полковниками слобідських полків — про повстання, причини його тощо.

Не меншу кількість матеріалів до історії України виявлено також і в Малоросійському Приказі (в стовбцях і книжках). Частина з них, як відомо, видано в «А. Ю. і З. Р.», але є багато й таких, що не ввійшли в цю збірку.

Відзначаючи взагалі велике значіння невідомих досі документів, доводиться констатувати величезну трудність у перегляді й обробці його. Річ у тому, що вони (стовбці) не мають не тільки списку документів, а й порядного реєстру. На це звертали в свій час увагу й попередні дослідники. Трапляються, скажемо, стовбці, де нумерація переплутана так, що важко буває розшукати всі складові частини документа в такій масі переплутаних аркушів. І ось тут для того, щоб зібрати й потім підібрати листи писаного документа, треба витратити надзвичайно багато часу й енергії.

«Эта подборка бумаг дела, — говорил колись Карпов, — часто из нескольких сотен перетасованных листов, является страшной работой, о которой и вспоминаем с ужасом» (Крит. обзор..., с. 160). А таких стовбців і з такою кількістю листів за вказані роки зустрічається чимало. Це заважає роботі й не дає можливості йти вперед там, де в іншому місці і при інших обставинах можна було б прискорити її в декілька разів.

Невпорядкованість окремих документів і цілих стовбців Малоросійського Приказу кидалась у вічі й видавцям актів Ю. З. Р., через те вони обминали їх і брали матеріали з добре впорядкованих книжок.

Щодо змісту цих матеріалів, то вони так само досить різноманітні й цікаві.

Багатий матеріял становлять українські посольства до Москви, переважно від гетьмана та старшини, хоч трапляються й від міщанства та духівництва. Мета подорожі й характер прохань дають багато нового до взаємовідносин між українською та московською владою.

Ось ті коротенькі відомості, що їх можна подати про роботу Археогр. Експедиції в Московському Древлехраніліщі за цей академічний рік.

Володимир Євфимовський і Дмитро Кравцов.

З нових етнографічних обслідувань Полудневої України. Полуднева Україна з погляду етнографічного її вивчення, як і з погляду історичних дослідів, є чи не найбільш занедбана в українській науці. Тільки недавно у I т. своєї Історії Української Літератури акад. М. С. Грушевський звернув увагу ученого світу на те, яку велику роль відіграв цей край в чорноморсько-дунайську добу нашої історії в процесі культурного розвитку українського народу. Тоді і раніш ще велике значіння мали тут культурні стичності і зв'язки, що йшли через цю територію—тракійські, іранські, геленістичні, римські, арабські, юдаїстичні, турецькі, монгольські й інші, що через них Україна входила в круг тодішнього культурного життя. В новіших часах ця територія є ареною стичностей українсько-молдавських, українсько-татарських і українсько-кавказських, що почасти продовжують старі стичності тракійські-іранські і монгольські, так само, як кольонії болгарські, грецькі, єврейські, німецькі нагадують про старі культурні зв'язки з цими народами, що йшли колись по цій території. Та й нова тутешня українська кольонізація з XVIII—XIX вв., що зайняла колишні ґрунти, залишені під тиском Степовиків, становить досить складну мозаїку з різних культурно-етнографічних осередків України. В XVI—XVIII вв. тут прошуміло своєрідне життя запорізького козацтва, що теж лишило по собі різні сліди, не безінтересні для етнографа.

Але через те, що українське життя в Полудневій Україні було розвинене незначно, науковий український рух тим менше, сталося так, що етнографічне вивчення Полудневої України йшло мляво. Спомини Запорожця Коржа опубліковані в 30-х рр., деякі зауваження у Афанасьєва-Чубинського в його «Поїздкѣ въ Южную Россію», праці Я. Новицького, Яворницького, Манджури, Ястребова, Бабенка, Чернявської, Конощенка і дещо дрібніше—от сливе і все, що маємо з Полудневої України. Головно запорізька старовина та фольклор. В науковому обороті дуже мало стрічається матеріялів з Полудневої України, а в історії української етнографії її вивчення майже непомітний епізод.

З новим розвитком української етнографії в пореволюційній добі більше уваги притягла до себе і Полуднева Україна. А з початком робіт на Дніпрельстані вона стала об'єктом численних наукових етнографічних екскурсій, особливо в районі порогів. Київські і харківські етнографічні організації і установи взяли участь у цьому русі, призбираючи матеріял і публікуючи дещо з того.

Дуже діяльну участь в русі взяли й історичні установи ВУАН, як Комісія Полудневої України, Кабінет Примітивної Культури, Культурно-Історична Комісія та Комісія Історичної Пісенности. Їх заходами з 1926 до 1929 року організовано й переведено 19 індивідуальних і колективних екскурсій, зібрано матеріял, що охоплює територію від Дністра до Кубані, від північної частини кол. Херсонщини (нинішня Першотравенська окр.) до долішнього Дніпра і Азовського моря: 6 екскурсій в район Дніпрельстану, 2 на побережжя Азовського моря, 1 до долішнього Дніпра, 2 на Кубань, 2 на північну частину кол. Херсонщини, 6 на Миколаївщину.

Екскурсанти користалися в своїй роботі писаними програмами названих комісій та Кабінета Примітивної Культури: Запоріжжя (запорізька традиція і пізніші часи), Скотарство, Поділ праці між чоловіком і жінкою, Жіноча магія, Пострижини, Річний с.-г. календар, Парубоцькі й дівоцькі громади, Весілля, Похорон, Виїзд у дорогу, Сми, Вогонь, Косовиця, Звичаї, зв'язані з будовою хат. А з недавнього часу на Полудневій Україні обрано вужчий район—з трьох сіл

на Миколаївщині, де дослідження переводиться в напрямі монографічного комплексного опису окремих пунктів за інструкціями К. М. Грушевської, виробленими для збирацького семінару, яким керувала дослідниця.

Зібраний таким способом матеріал становить вельми цінне придбання у нашому запасі етнографічних фактів, якими розпоряджає наука. З одного боку, він має служити для висвітлення мало або й зовсім нерозроблених питань, через те, що одкриває нові верстви народнього побуту, а з другого боку, дає можливість підійти з новими аспектами і до давно відомих фактів. Багато з цих матеріалів є характерними саме для Полудневої України.

Зібрані матеріали містять в собі багато даних для висвітлення пережитків примітивного побуту і світогляду. Деяко з того ввійшло вже в науковий вжиток (див., напр., статтю К. М. Грушевської в «Первісному Громадянстві» за 1927 р., вип. 1—3: Первісне Господарство, де між іншим використано матеріал і з району Дніпрельстану). Обрядовість збереглася досить сильно. З власних спостережень знаємо, що в с. Ново-Павлівці, на Миколаївщині, 1926 р. «ганяли шуліку», справляли обжинки, а 1928 р. на весіллі виконувались найдрібніші деталі весільного ритуалу включно до хомути на шиї матері «нечесної» молодої і перезви.

Другий великий відділ становлять матеріали, зібрані на території колишнього Запоріжжя. В них відбито донесену до наших часів історичну традицію Запоріжжя, що кидає своєрідне світло на давніші записи. Маємо і нові варіанти історичних пісень про Січ і надзвичайно цікаві відомості про відношення місцевого населення до свого минулого.

З околиць Дніпрельстану, від Дніпропетровського до Нікополя, маємо також цілу серію — біля сотні — фотографічних знімків історичних місцевостей і місцевих типів населення, зроблених влітку 1927 р.

Окрему групу становлять матеріали, що містять спомини про дальшу історичну долю колишнього Запоріжжя — колонізацію, заведення панщини, характер її і скасування та нові соціально-економічні обставини — аж до революції 1905 р. Зокрема чимало уваги приділили екскурсанти досліддам колишнього чумацтва, з'ясовуючи його соціальний склад, маршрути, предмети торгу і характер організації чумацьких валок. Звернено увагу також і на чумацькі пісні — маємо їх кілька нових варіантів і новотворів з коментарями інформаторів. Записи про скотарство, сильно розвинене ще не так недавно в Полудневій Україні, особливо вівчарство і чабанський побут становлять цінний здобуток екскурсій. На потребу дослідів над цими питаннями звертав увагу Сумцов ще 1905 р. з нагоди Катеринославського археологічного з'їзду. Вартість і актуальність цих матеріалів доводить той факт, що вони почасти вже використані в новішій праці К. М. Грушевської: На бічних стежках кобзарського епосу («Первісне Громадянство», 1929, II вип.). Близько до цих матеріалів стоять записи про рибальство з околиць Бердянська — організація рибальських заводів, праця на них в зв'язку з колонізаційними обставинами першої половини XIX віку. Проблеми колонізації степів у XIX в. освітлюються в записах з різних періодів і районів.

Окремо треба поставити збірку пісень з мелодіями (43 №№ і «Чабанська дума») в запису М. Б. Коросташа, що продовжує цим самим збирання мелодій на Полудневій Україні, розпочату Конощенком.

Троє сусідніх сіл на Миколаївщині — Ново-Павлівка, Баштанка і Буглакова — положені в глибокій безводній степу, далеко од міста, становлять спеціальний пункт монографічного комплексного обслідування. Перше з них заселене вихідцями з Поділля, друге — з Київщини й Полтавщини, останнє — з Чернігівщини. Різні особливості їх зберігаються і до цього часу, як у мові, так і в матеріальному побуті та звичаях. Етнографічне вивчення цього району почалось ще 1918 р. Моя збірка, записана тут на протязі чотирьох років — з 1918 до 1921 р., — містить фольклорний матеріал (самі тексти): замови (29), колядки (23), щедрівки (17), на львий рік (5), веснянки (20), купальські пісні (11), весільні (148), голосіння (8), коліскові (40); пісні: вуличні, про родинне життя, чумацькі, салдатські, жартовливі (310), Пресвятої Діви Сон, молитви за панщини (5), псалми (3), легенди (9), казки

(59), анекдоти (49), забавки дітям (5), примівки, приповідки (427), загадки (102), різні прикмети (53), сучасні пісні (36)—й дитячий репертуар — записи од дітей 8—10-літнього віку. До збірки додано і опис говірок цих сіл. Почавши з 1926 р. поведено нові обслідування в цьому районі, за згаданими вище програмами. З записів визначаються своїм інтересом записи про шуліку, пострижини, виїзд у дорогу, скотарство, весільну обрядовість (дуже докладний опис на 100 сторінках великого формату), парубоцькі й дівочькі громади, поділ праці між чоловіком і жінкою, жіночу магію, чабанський побут, і пісенність. А з кінця 1928 р. і в 1929 вивчення цього району пішло в напрямі монографічного обслідування. На початку 1929 р. Ю. Т. Сербул зробив доповідь на засіданні збирацького семінару про результати своєї роботи в Баштанці на основі своїх кількісних спостережень і нових записів: під увагу взято плян і топографію села, кутки, селянський двір і хату, реманент, організацію праці і робочі пісні, торгівлю, професії на селі. Влітку спостереження і записи були продовжені і мають продовжуватися далі. До роботи притягнуто й місцеві сили.

Кабінет Примітивної Культури, особливо збирацький семінар, обговорюючи питання про порайонне етнографічне вивчення України, постановив звернути пильну увагу і на Полудневу її частину. Ця з етнографічного погляду майже невідома і не досліджена територія мусить стати предметом постійного систематичного вивчення.

Тодор Гавриленко.

Організація наукового дослідження в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці. 14 жовтня цього року в м. Тирасполі, столиці Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки відбувся пленум Молдавського Наукового Комітету з таким порядком денним: 1) Відчит про діяльність Комітету за 1928/29 рік та перспективи на рік 1930; 2) Питання про молдавський правопис; 3) Організаційні питання. Ще перед початком роботи Пленуму Молдавський Науковий Комітет звернувся до Історичної Секції ВУАН, власне до Українсько-Молдавської Комісії при ній, з проханням вирядити представників від цієї Комісії для участі в праці Пленуму. На своєму засіданні 11 жовтня 1929 року Комісія ухвалила делегувати для участі в роботі Пленуму членів Комісії тт. Копержинського К. О. та Карачківського М. Ф. Обидва ці представники брали участь в роботах Пленуму, одночасно знайомились зі станом наукової роботи в Молдавії та разом із тим розв'язали кілька питань щодо тіснішої ув'язки роботи Українсько-Молдавської Комісії та Наукового Комітету.

Пленум Молдавського Наукового Комітету розпочався з доповіді голови Комітету, Наркома Освіти т. Кіора про попередню діяльність Комітету, а саме:

Організований 30-го грудня 1926 року Молдавський Науковий Комітет при Наркомосі АМСРР є вища наукова установа в АМСРР, яка має за мету розвиток молдавської соціалістичної культури і має перед собою завдання широкого вивчення Молдавії і молдавської культури (мова, історія, література, етнографія, мистецтво, тощо) і поширення теоретичних та практичних знань в цій галузі. При цьому під терміном «Молдавія» розуміють всю територію заселену Молдованами, включаючи АМСРР, Басарабію та Запрутську Молдавію.

Організований Молднаукком в першу чергу занявся пекучим питанням про молдавську ортографію. Протягом півроку Комітетом було проведено велику роботу по уніфікації молдавського правопису. Більш всебічну роботу по вивченню розвитку молдавської культури Комітет розпочинає з жовтня місяця 1928 року, тобто з того часу, коли для Комітету, як окремої при Наркомосі установи, було відпущено спеціальні асигнування.

В зв'язку з розгортанням роботи Комітету з 1 жовтня 1928 року і в зв'язку з виявленням нових робітників в галузі молдавської культури, число дійсних членів Комітету збільшено на 3 чолов. і зараз до його складу входять: голова Комітету — нарком освіти АМСРР тов. Кіор, вчений секретар Комітету — т. Мадан та члени т.т.: Анінський, Арборе, Бучушкану, Гоян, Думітрашко, Ігнатович, Іриміца, Малай І., Милів та заступник наркому освіти Телеуца.

Робота Комітету провадиться в таких секціях: 1) лінгвістична, 2) історична, 3) краєзнавча (з музеєм), 4) літературна, 5) бібліографічна та 6) мистецька. Згадані секції провадять і в своїх перспективах мають провадити таку роботу кожна зокрема.

1) Лінгвістична секція: а) правопис: По лінії лінгвістики Молдавський Науковий Комітет провів роботу по остаточному і обов'язковому запровадженню єдиного правопису молдавської мови. На пленарному засіданні Науккому (5—7 листопаду 1928 р.) за участю лінгвіста проф. Сергієвського були детально обмірковані всі спірні питання молдавського правопису. В наслідок обміркування Пленум в цілому підтвердив всі пункти постанови Комітету про правопис з 26 липня 1926 р. Це вирішення Пленуму комітету вже затверджено Колегією Наркомосу і запроваджується в життя в обов'язковому порядку для всіх установ, видавництв, тощо, які користуються молдавською мовою. Таким чином, перший етап розвитку молдавської літературної мови вже пройдено, але разом з тим Комітетові надалі ще доведеться займатися питаннями правопису по мірі того, як вони будуть висуватися життям.

б) Граматика: Слідуючим з основних моментів в роботі Комітету є питання про складання нової молдавської граматики з орієнтацією на живу мову молдавських народніх мас і виходячи з правил нового правопису. Складання граматики зараз вже закінчується, і в найближчі дні її буде здано до друку.

в) Термінологія: В зв'язку з перекладом на молдавську мову підручників для молодшого і старшого концентру трудшкіл, виникло питання про молдавську термінологію з галузі різних учбових дисциплін. Науковий Комітет зараз провадить невинну систематичну роботу по перекладу та затвердженню термінів, що їх виробляють перекладачі підручників. До цього часу вже закінчено роботу над географічними та арифметичними термінами і приступлено до алгебраїчних. На черзі стоять терміни з геометрії, фізики, хемії, ботаніки, зоології, суспільнознавства, тощо. Робота над термінами, видно, триватиме протягом одного-двох найближчих років, маючи на увазі перехід на молдавську мову викладання всіх громад трудових шкіл, а також інших закладів.

г) Словники: Зараз за дорученням Комітету т. Кіур складає і частково здає до друку практичний російсько-молдавський словник, потреба в якому повстала в зв'язку з новим правописом і взятим курсом саме на народню молдавську мову, як основи до складання нових слів. Крім того т. Бучушкану продовжує роботу по складанню великого термінологічного словника, який повинен включати також і всі ухвалені лінгвістичною секцією терміни з різних учбових дисциплін. Надалі перед Комітетом стоїть завдання скласти новий молдавсько-російський та орфографічний словник.

д) Діалектологія молдавської мови: Комітет має перед собою завдання вивчати різні діалектичні особливості молдавської мови, в першу чергу в межах АМСРР. Влітку 1928 року гурток студентів Молдавського Педтехнікуму обійшов всі молдавські села і виявив різні особливості в вимові, що впливають головним чином з викликаних новим правописом спірних моментів. Надалі намічається систематичне вивчення говірок різних районів АМСРР і інших місць Союзу, де живуть Молдовани.

2) Історична Секція. Історична Секція має за основне завдання складання марксієвської історії молдавського народу і зокрема історії АМСРР з Басарабією. На найближчий час намічено до складання: 1) нарис короткої історії молдавського народу, 2) історії Басарабії до і після окупації та 3) короткої історії АМСРР. На розгляд Наукового Комітету вже представлена історія Басарабії складена тов. В. Дембо. Складання історії молдавського народу покладено на тт. Дембо та Гояна.

3) Краєзнавча Секція. Краєзнавча секція має перед собою завдання: 1) збирання пісень, поговірок та інш. видів молдавської народньої творчості, 2) вивчення історичних культурних пам'яток, що знаходяться на території АМСРР, 3) вивчення звичаїв, побуту, ремесла та інш. характерних особливостей з життя молдавського народу, 4) скласти короткий нарис всіх заселених пунктів

АМСРР. 5) вести роботу по складанню історико-статистичного збірника АМСРР, розвивати мережу краєзнавчих організацій на території АМСРР, охороняти історичні і культурні пам'ятники на території Республіки, а також пам'ятники природи. До цього часу тов. Кіур вже зібрав й видав в окремому збірнику молдавські народні пісні та приповідки. В деяких районах організовані і розпочали свою роботу краєзнавчі організації і гуртки.

Молдавський музей. У віданні краєзнавчої секції знаходиться й Молдавський Національний Музей, який повинен:

1) Збирати речі й документи етнографічного, культурного і археологічного характеру, що мають значіння для історії молдавської культури.

2) Організувати етнографічний відділ, який має за мету вивчення Молдован АМСРР та Басарабії з погляду етнографічного та економічного.

До цього часу устатковано тільки частину етнографічного відділу «Касамари» (велика кімната) і приступлено до обладнання ткацького та килимового відділів.

Секція молдавського мистецтва. Секція молдавського мистецтва розгалужується на 3 підсекції: а) музикально-хорову, б) театральну та в) художню:

а) Музикально-хорова підсекція має завдання збирати молдавські народні мотиви та аранжувати їх для молдавського симфонічного оркестру і хору, а також складати й видавати збірники молдавсько-музикальних п'єс, аранжованих для оркестру і молдавських пісень аранжованих для хору.

До цього часу проведено таку роботу: по молдавських селах зібрано по-над 200 молдавських мотивів, на підставі яких аранжовано до 15 музикальних п'єс для оркестру і 20 пісень для хору, які п'єси та пісні виконуються оркестром і хором.

Приступлено до складання збірника молдавських мотивів для молдавських хорів, організованих в різних пунктах АМСРР, особливо при молдавських школах.

В березні місяці ц. р. молдавський симфонічний оркестр почав роз'їжджати по периферії АМСРР з метою обслуговувати маси і незабаром з цією ж метою виїде і молдавський хор. Крім того, організовано передачу по радіо через трансляційну станцію молдавських концертів та доповідів з м. Балти.

б) Театральна секція ставить перед собою завдання організації молдавського театру.

До цього часу дано два молдавських спектакля в м. Балті, а в найближчий час театральна група має виїжджати на периферію для постановки молдавських спектаклів. На периферії секція організувала 5 сільських молдавських хорів.

в) Художня секція, організована лише недавно, ставить перед собою завдання закласти підвалину молдавському малярству і надалі має відображати на полотні різні типи і види з молдавського життя, головним чином, для молдавського музею. Зараз розробляються портрети тт. П. Ткаченка, Котовського та Фрунзе, при чому портрет тов. Ткаченка вже закінчено, а також розробляється низка побутових молдавських картин художником тов. Кауфманом.

5) Бібліографічна секція та Молдавська Наукова Бібліотека. Бібліографічна Секція повинна провадити комплектування Молдавської Наукової Бібліотеки і провадити бібліографічну роботу в галузі Молдавіки. Молдавська Наукова Бібліотека вже функціонує з 1-го листопаду 1928 року і провадить роботу по концентрації всієї літератури, що стосується Молдавії на всіх мовах, шляхом придбання літератури та шляхом використання дублетів, що зберігаються по бібліотеках різних великих наукових центрів РСФРР. Науковий робітник тов. Лехтцер зараз складає 1-й молдавський бібліографічний збірник.

Повз виложеного зараз Науковий Комітет розроблює питання про організацію Молдавської Катедри при Всеукраїнській Академії Наук, організацію молдавської аспірантури при наукових установах України, а також молдавської аспірантури при самому Науковому Комітеті.

Після доповіді т. Кіора Пленум звернувся до делегатів Історичної Секції, щоб поінформуватися про наукову роботу щодо вивчення молдавського народу у Всеукраїнській Академії Наук.

Тов. Карачківський М. Ф., що забрав був у цій справі слово, коротко поінформував про наукове дослідження минулого молдавського народу та його взаємин з українським народом, що зосереджувалося головним чином в Українсько-Молдавській Комісії при Історичній Секції ВУАН.

В дискусії, що виникла з приводу його доповіді промовці відзначили поважну роботу, переведену Українсько-Молдавською Комісією щодо організації постійного наукового вивчення укр.-молдавських взаємин та висловлювали побажання тіснішого співробітництва обох установ—Укр.-Молдавської Комісії та Наукового Комітету.

Другим питанням, що найбільше цікавило Пленум—була справа правописна. Як відомо, в АМСРР прийнято російську абетку, яка не завжди надається до точної передачі на письмі фонетичних особливостей молдавської мови. А тим часом фонетичний принцип взято за основу молдавського літературного правопису. У зв'язку з цим, уже давно точилася суперечка про поодинокі моменти літературного правопису, особливо ж про те, як відзначити на письмі звуки, для яких бракує літер у правопису російському. Найбільше суперечок викликало питання про так зв. «чі» і «ші». Не погодившись на заведення до абетки нових літер, конференція ухвалила писати такі слова як «чини» (грати) з **ч**, а не з **ш**.

Цими двома питаннями власне вичерпано було порядок денний Пленуму. В організаційних питаннях варт відзначити ще ухвалу Пленуму Комітету щодо обрання на члена Комітету представника від Українсько-Молдавської Комісії. (Вже після повороту делегації до Київа, на засіданні Українсько-Молдавської Комісії ухвалено було обрати представником до Наукового Комітету т. Карачківського М. Ф., про що й було повідомлено Науковий Комітет).

Беручи участь у роботах Пленуму, делегати Українсько-Молдавської Комісії по змозі старалися ознайомитися й з іншими науковими закладами Молдавії. Так, оглянуто було бібліотеку Наукового Комітету, що складається хоч із невеликої кількості, але цікавої змістом літератури про Молдавію й Басарабію, при чому є деяка кількість і видань закордонних румунською мовою, виданих останніми роками (книжок, яких немає навіть в бібліотеках ВУАН). Оглянуто було також Центральний Архів Молдавії, що допіру лише упорядковується. Є там чимало справ щодо вивчення історії м. Тирасполя (архів міської думи, міської управи, земства, тощо), так і для вивчення історії революції на Молдавії.

К. Копержинський і М. Карачківський.

Закладина пам'ятника-бібліотеки М. М. Коцюбинському у м. Вінниці. 17-го вересня цього року, в день 65 річних роковин з дня народження М. М. Коцюбинського, у м. Вінниці, де народився письменник, відбулося урочисте свято закладин будинку-бібліотеки його імені. Радянська суспільність Вінничини й харківська центральна комісія для увічнення пам'яті М. Коцюбинського за найкращий спосіб увічнити його пам'ять уважали збудувати йому не просто пам'ятник, а культурний заклад-бібліотеку, яка в будучині ставитиме собі за завдання популяризувати в масах твори великого українського письменника та й взагалі ширитиме серед робітництва й селянства Вінничини культуру, просвіту й свідомість. З огляду на значіння М. Коцюбинського як попередника нашої сучасної культурної революції та соціальну вагу творчості його в минулому й тепер вінницьке свято набрало всеукраїнського й навіть почасти всесоюзного характеру, як свято революційне, свято української культури. Вже напередодні, 16-го вересня, з'їхалися до Вінниці представники від робітничих, селянських, професійних і наукових організацій з різних місцевостей України. Надіслано було велику силу привітань з Радянської України й Галичини та від різних організацій Радянського Союзу. Увечері, 16-го вересня, в міському театрі, в художньо прикрашеній залі, де на чільному місці виставлено було портрет письменника, серед ки-

лімів, оповитий ялинками — відбулося комеморіальне засідання (поширення засідання міської ради), присвячене М. Коцюбинському. Засідання відкрив голова вінницького зикснкому т. Чугай, який у своїй промові висвітлив значіння свята для української радянської культури. Від імени уряду Радянської України виголосив привітання т. Кулик, а зі звітом про діяльність центральної комісії для увічнення пам'яті М. Коцюбинського та з привітанням від НарКомОсвіти виступив т. Озерський, який між іншим зазначив, що на пам'ятник Коцюбинському вже зібрано 45000 карбованців і що майже всюди на Україні та по всьому Радянському Союзі утворено комісії для увічнення пам'яті Коцюбинського. Слово для співдоповіді взяв т. Фарбер, повідомивши про діяльність вінницької округової комісії. Далі заслухано було привітання від різних державних установ та від робітничих, селянських, наукових і письменницьких організацій та закладів. Між іншим заслухано було привітання від Всесоюзної й Білоруської Академії Наук. Від імени Всеукраїнської Акад. Наук привітання виголосив П. П. Филипович, науковий співробітник Академії. З огляду на пізній час (засідання затягнулося) велику кількість привітань зачитано не було.

Другого дня (17 вересня) все місто було прикрашене прапорами й портретами М. Коцюбинського. З 4-ої години вечора по місту почали дефілювати процесії робітників, з прапорами, плякатами й гаслами, що стосуються ювілею та з піснями. О годині 6-й вечора на площі проти Вознесенської церкви (ріг вул. Раковського), коли вже зішлись всі, хто взяв участь у святі, в присутності приїжджих делегатів, відбулися закладини бібліотеки. Всенароднє віче (продовження попереднього поширеного урочистого засідання міськради) відкрив т. Чугай, після чого відбувся самий акт закладин. Далі виголошено було кілька промов (т. Кулик, Озерський, Б. Коваленко та інші), в яких одмічено значіння творчості Коцюбинського для мас та громадську вагу ювілейного святкування, і між іншим висловлено надію, що на 13-ті роковини Жовтневої Революції буде закінчено будівництво пам'ятника-бібліотеки. Між іншими промовама заслухано було привітання представника журналів «Україна» й «Первісне Громадянство».

Місцева «Робітничя Газета» два номери (17-го і 18-го вересня) присвятила ювілеєві. Після закладин у трудовій школі ім. Коцюбинського відбувся вечір пам'яті письменника, при чому демонстровано було різними надзвичайно цікавими експонатами роботу учнів цієї школи. Між іншим виставлено було портрети Коцюбинського роботи учнів, діаграму, що начію представляє біографічну канву життя і творчості письменника. Протягом цілого дня приїздки делегати відвідували Музей ім. М. Коцюбинського, що міститься в будинку, де він жив. Пояснення про експонати й вінницький період життя письменника давав брат письменника Х. М. Коцюбинський.

К.

Некрологія.

Арабагин Кость Іванович, славіст, історик літератури, критик, публіцист — родився 1866 р., помер від нещасливого випадку (під автомобілем) в серпні 1929 року. Близький свояк В. Б. Антоновича, грав визначну роллю в організації гімназіяльних і студентських гуртків в Києві в 1880—1890-х рр., пізніше одійшов від українського життя, переїхавши до Петербургу. Працював в російських марксистських організаціях. Був професором російської літератури в Гельсінфорсі, під кінець життя в Ризі. Про його діяльність київських часів нам обіцяні спомини одного з його ближчих товаришів.

Бодуен де-Нуртене Іван Олександрович, визначний лінгвіст, род. 1846 р., помер в Варшаві 3 листопада 1929 р. Уже першою своєю працею з історії польської мови 1870 року зробив собі ім'я, ряд пізніших праць з слов'янської лінгвістики, і ширшого характеру, з фізіології мови придбали йому визначне місце не тільки поміж слов'янськими філологами. Не менше поважання здобув він своїми виступами против національного шовінізму й імперіялізму взагалі і спеціально в рід-

нім йому польським громадянстві; тому при виборах президента Польської Республіки виставлявся кандидатом від національних меншостей. Містив не раз статті в українських виданнях, маніфестуючи свою прихильність до українських змагань—супроти польської агітації против них (в ювілейнім томі львівських «Записок», р. 1925 стаття на сю тему: «Кілька загальних міркувань про суб'єктивну і об'єктивну окремішність України з погляду мовного, племінного, національного і державного»).

Добровольський Леонид Павлович, визначний історик Києва і Київщини, співробітник «України», род. 1867, помер 17 вересня 1929 р. Був діяльним співробітником Історичної Секції—з початку в Українськiм Науковiм Товариствi, потiм при Українськiй Академiї Наук, по тiм як її туди перенесено. Заповітом записав їй всю свою багату бібліотеку і майно. Про його наукову діяльність будуть подані статті в різних виданнях Історичної Секції.

Житецький Гнат Павлович, оден з найближчих співробітників «України» й інших видань Історичної Секції, упокоївся 8 квітня 1929 р.— посмертну згадку подано було в книжці «Україна» за місяць квітень, ювілейну статтю про нього в «Україні» 1928 року кн. IV.

Заболотний Данило Кирилович, визначний мікробіолог і епідеміолог, дійсний член Всеукраїнської Академії Наук, з 1928 р. її президент, дійсний член Всесоюзної Академії Наук, почесний член Віденського Мікробіологічного Товариства, Паризького Товариства Тропічної Патології, член фундатор Інтернаціонального Товариства Мікробіологів, почесний член Ленінградського Мікробіологічного Товариства, Харківського Наукового Товариства і багатьох інших, помер 15 грудня 1929 р. (род. 1866 р.) Йому належить понад 80 друкованих праць з питань імунітету, мікробіології, епідеміології і профілактики чуми, холери, плямистого тифу, дифтерії, черевного тифу та інших пошесних захворювань, видрукованих в українській та чужих мовах. Завдяки цій роботі його, вивчення причини поширення епідемічних хороб посунулося значно вперед: з'ясовано шляхи й способи зараження пошесними хоробами, методи імунізації, обґрунтовано і стверджено гіпотезу про значіння диких гризунів у поширенні таких хороб як чума і т. і. Українець з походження, він надавав великого значіння ролі національної культури у загальному поступі людства.

Зобнів Михайло, визначний український юрист, помер на 65 році життя 7 грудня 1928 року. Готовився до професури з цивільного права і старався дістати доцентуру з українською викладавою мовою в Львівськiм Університетi, але польська професорська колегія відкинула його дисертацію—за котру зараз же потiм дістав звання доцента в Віденськiм Університетi. Викладав у Софії і в Загребі, але маючи визначне становище в судовій службі в окупованих провінціях Австрії—в Боснії й Герцеговині, не рішився кидати її для непевної професури по чужих університетах. Дослужився посту президента найвищого суду в Сараєві, і вмер підчас службової подорожі в Мостарі.

Надлець Карло, професор Празького Університету і генеральний секретар Чеської Академії Наук, історик слов'янського права, родився 1865 р., помер 5 грудня 1928 року. Придбав собі популярність працею про задругу, що займає чи не перше місце в літературі ширшої слов'янської родини: *Rodinní pedil čili zadruha v vřavu slowanskem*, 1898 (російський переклад в додатках до «Извѣстій СПБ. Славянскаго Благотворительнаго Общества» за р. 1902: «Семейная община или задруга въ славянскомъ правѣ»).

Нулачківський Олександр-Богдан, довголітній редактор австрійського «Вістника Державних Законів» на українській мові, помер 2 лютого 1929 р. в Відні на 64 році життя. В Галичині за ним признавались чималі заслуги коло утворення

юридичної української термінології, особливо цінні тим, що до нього редакція «Вістника» спочивала в руках прихильників «язичія».

Лавров Петро Олексійович, визначний славист, помер в Ленінграді 24 листопада. Українською мовою надрукована була (в виданнях Всеукраїнської Академії Наук) його остання велика праця—Кирило та Methodій в давньо-слов'янському письменстві (1928).

Лашенко Ростислав, правник, історик українського права, професор першого українського університету в Києві, потім укр. університету в Празі, помер цього року, його праці з останніх літ не раз обговорювалися на сторінках «України» (1927, I, 1929, VI й інш.).

Преснянов Олександр Євгенієвич, один з найвизначніших російських істориків, родився 1869 р., помер 30 вересня 1929 р. в Ленінграді. Поруч Павлова-Сильванського був одним з дуже небагатьох глибоких і талановитих дослідників Старої Русі, яких мала російська наука в останнім столітті. Його магістерська дисертація «Княжое Право» належить до визначніших явищ в літературі Старої Русі. Брав участь в «Україні». Згинув передчасно від невилічимої недуги—пістряка язика; виїздив для операції до Парижа, але ся операція не вирядувала його і не вернула науці сеї незвичайно цінної сили.

Соболевський Олексій Іванович, визначний історик східно-слов'янських мов і літератур, род. в 1856 р. в Москві й тамже скінчив своє життя 24 травня 1929 р. Зайнявши в р. 1882 катедру російської мови і літератури в Київському Університеті, багато уваги присвятив різним питанням історії української мови, і між іншим відновив з новим науковим апаратом стару теорію Погодіна, що за Київської держави Середнє Подніпров'я було заселене великоруською людністю, і тільки потім сюди прийшли пересельці з Підкарпаття. Сі виступи його в тих часах були для Українців одіозні, бо попадали в тон противникам української культури; але незалежно від власних поглядів на сю справу покійного академіка, його праці з історії східно-слов'янських мов і літератур, і сама полеміка, викликана його поглядами, принесли велику користь українознавству. В наступній книжці ми дамо огляд його праць в сім аспекті, написаний нашим шан. співробітником, професором Московського Університету Г. А. Ільїнським.

Чикаленко Євген Харлампієвич, звісний український агроном-популяризатор і громадський діяч, род. 1861 р. на Херсонщині, помер 22 червня 1929 р. в Празі. Замолоду брав участь в революційнім руху—під проводом Мальованого, був одною з центральних фігур в українським передреволюційнім руху. Багато вложив і праці і грошей до тодішньої культурної української роботи, між іншим був великим пуристом в питаннях української мови і мав чималий вплив на її еволюцію. Його популярні брошури про сільське господарство на українській мові відіграли свого часу велику ролю—і досі високо ціняться спеціалістами агрономами. Як професор сільського господарства працював до смерті в Подєбрадах в Чехії. В «Споминах» описав своє життя і знайомості до революції (рец. в «Україні», 1927 р, кн. 4).

Шлюмберже (Schlumberger) Леон-Густав, визначний візантолог, археолог і історик, род. 1844, помер 13 серпня 1929 р. Його корпус візантійської сфрагістики (Sigillographie de l'empire Byzantin) являється необхіднім підручником для істориків культури київської доби. Популярна історія Візантії другої пол. X і першої пол. XI в. (L'épopée Byzantine)—три розкішно ілюстровані томи багато зробили для розбудження інтересу до сеї епохи і до українського мистецтва сеї доби, як розгалуження мистецтва візантійського.

S o m m a i r e.

M. Tcherniavsky, Maksymovytsch et la première traduction ukrainienne de la chanson d'Igor	3
S. Kosoub, Kotsiubinsky dans l'entourage révolutionnaire national (première période de son activité littéraire)	9
A. Riabinine-Skliarevsky, L'activité de M. Komarov à Odessa 1888—1913	40
K. Koperjynsky, Les conflits de M. Komarov avec la censure vers 1880—1890	50
M. Iassynsky, M. Komarov bibliographe	65

Matériaux pour servir à l'histoire sociale et littéraire au XIX-e et au début de XX-e s: Le capitalisme en Ukraine dans la première moitié du XIX-s., par *P. Klepatsky* (p. 73). Notices pour l'histoire de l'instruction publique dans le Kouban, par *V. Drozdovsky* (p. 82). Cinq lettres de Koulich à A. Biloborodov, par *M. Vosniak*, (p. 88). J. Stechenko en 1873—1918 (Souvenirs et matériaux), par *A. Touloub* (p. 92). La poursuite policières contre V. Vynnytschenko en 1903, par *D. Solovey* (p. 105).

Revue bibliographique. Les publications scientifiques en Ukraine Sovietiste en 1928: *V. Ianovsky*, Droit des gens (p. 106). *A. Krister*, Droit civil (p. 112). *A. Boutovsky*, Le procès civil (p. 121). *N. Tovstoliss*, Droit administratif (p. 125). *B. Zavytnevytsch*, Droit foncier (p. 127).

Bibliographie Critique (p.p. 131—160).

Chronique: La chaire des études historiques (p. 164). L'expédition archéologique de la chaire d'histoire d'Ukraine, par *V. Evfymovsky et D. Kravtsov* (p. 168). Nouvelles recherches ethnographiques au Sud de l'Ukraine, par *Th. Havrylenko* (p. 169). La science dans la république autonome Moldave (AMSSR), par *C. Koperjynsky et M. Karatchkiivsky*. (p. 171). Fondation d'une bibliothèque commémorative en honneur de Kotsiubinsky à Vynnytsia par *K.* (p. 171.)

Necrologie (p.p. 175—177).

З М І С Т.

З СЬОГОРІЧНИХ ЮВІЛЕЙНИХ ЗГАДОК.

	Стор.
Микола Чернявський, Максимович як наш перший перекладач Слова про похід Ігоря	3
Сергій Козуб, Коцюбинський у революційно-народницькому оточенні (початкова доба його творчості)	9
Олександр Рябінін-Склярєвський, М. Ф. Комаров як культурний одеський діяч 1888—1913 рр.	40
Кость Копержинський, М. Ф. Комаров у суперечках з цензурою наприкінці 80-х і на поч. 90-х років	50
Михайло Ясинський, До характеристики М. Ф. Комарова як бібліографа	65

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКУ XX СТОЛ.

Голос капіталу з України першої половини XIX ст., подав Павло Клепацький	73
З історії народньої освіти на Кубані, подав В. Дроздовський	82
П'ять листів П. Куліша до Ол. Білобородова, подав акад. Михайло Возняк	88
Іван Степенко. 1873—1918 (спомини і матеріяли), подав Олександр Тулуб	92
Гончий лист за В. Вяниченком 1903 року, подав Дмитро Соловей	105

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД:

Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1928 році: Виктор Яновський, Міжнародне право	106
Арнольд Кристер, Цивілістична література	112
Олександр Бутівський, Цивільний процес	121
Микола Товстоліс, Адміністраційне право	125
Василь Завитневич, Земельне право	127

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ Й ОБГОВОРЕННЯ:

Д. Абрамович: З новіших праць про Слово о полку Ігоревім: В. Ф. Ржига, Композиція Слова о полку Ігоревім, 1925	131
В. Ржига, До тексту Слова о полку Ігоревім	131
Проф. М. К. Грунський, Питання про автора „Слова о полку Ігоревім“, 1927;	132
Проф. М. Грунський, Форма та композиція „Слова о полку Ігоревім“, 1928;	132
В. М. Перетц, З приводу статті проф. Грунського	132
Д. В. Айналов, Сон Святослава в Слові о полку Ігореве, 1928;	132
Н. В. Шляков, Боян, 1928	133
Акад. М. Грушевський: Slovesnost Slovanů, napsal Frank Wollman, 1928	133
М. Кордуба: Michał Bobrzynski, Dzieje Polski w zagysie, t. I—II, 1927	134
М. Петровський: Іван Крипякевич, Студії над державою Богдана Хмельницького (Гетьманські універсали. VI. Суд.), 1927	137
К. Харлампович: Є. Шмурло, Римская курия на русском православном востоке в 1609—1654 г., 1928	138
А. Єршов: Виктор Романовський, Кто був „Самовидець“, 1925	142
— Микола Петровський, До питання про певність відомостей Літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) 1926	142
— Проф. Олександр Оглоблін, До питання про автора Літопису Самовидця, 1926	142
— Микола Андрусак, До питання про авторство Літопису Самовидця, 1928	142

	Стор.
<i>А. Козаченко</i> : Кат. Лазаревська, Господарство неможливого панка на Конотопщині в перш. пол. XIX в., 1927	145
<i>Його ж</i> : Проф. П. Клепацький, Господарство Диканського маєтку Кочубеїв у 1 пол. XIX ст., 1927	145
<i>К. Копержинський</i> : Дмитро Маркович, По степах та хуторах, 1929	149
<i>С. Козуб</i> : М. Коцюбинський, Твори, т. I	151
<i>Його ж</i> : Ан. Лебідь, Коцюбинський, 1929	151
<i>Д. Абрамович</i> : Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. CXLVI, 1927	156
<i>К. Харламович</i> : Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. CXLVII, 1928	158
<i>Його ж</i> : Історично-Географічний Збірник, т. I—II, 1927—1928	160
<i>В. Січинський</i> : Стара Одеса. Архітектура Причорномор'я, 1927	163

ХРОНІКА.

Науково-Дослідча Катедра Історії України	164
Археографічна експедиція Катедри Історії України ВУАН, подали <i>В. Євфимовський та Д. Кравцов</i>	167
З нових етнографічних обслідувань Полудневої України, подав <i>Т. Гавриленко</i>	169
Організація наукового досліду в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці, подали <i>К. Копержинський та М. Карачківський</i>	171
Закладина пам'ятника—бібліотеки М. М. Коцюбинському у м. Вінниці, подав <i>К.</i>	171

НЕКРОЛОГІЯ

175

Ціна 2 крб. 25 к. (Р)

